ילקוט
למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין
מס. 9, פברואר 1987, שבט תשמ"ז

התוכן

ילקוט למחשבה סוציאליסטית — מעתונות העולם
מוצא לאור על־ידי
"יד טבנקין", המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה
והמרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ־ישראל

העורך: אשר מניב
מס' 9
פברואר 1987, שבט תשמ"ז

הפקה: אות פז בע"מ, ת"א, טל. 03־441204

מי הבעלים של אמריקה?

ויליאם גריידר

זהו הנושא האסור בפוליטיקה שלנו – מי הם באמת הבעלים של אמריקה? ליברלים ושמרנים מתווכחים ללא הרף על התפלגות ההכנסה, מי משתכר כמה ואם שומה על הממשלה לתקן את עוותי אי־הצדק ואי־השוויון בהכנסות הפרטיות באמצעות חוקי מס או תכניות העברת הכנסות כגון רווחה או ביטוח סוציאלי. אך למרבה הפלא, במדינה קפיטליסטית זו, המחוייבת כל־כך לקדושת הרכוש הפרטי, רק פוליטיקאים מעטים מוכנים לדון בשאלה מי בעליו ומי לא.

שקט זה אינו מסתורי. השליטה על העושר מרוכזת בצורה כה קפדנית והדוקה בין אזרחים מעטים יחסית עד כי הדבר מנוגד לאידיאלים המוצהרים הנעלים שלנו בדבר שוויון הזדמנויות. אם אתה מסכים, כפי שציין דניאל וובסטר, שעוצמה פוליטית נובעת מעוצמה כלכלית, הרי ריכוז העושר יש בו כדי להסביר מדוע שתי המפלגות הפוליטיות הגדולות שמות לב לדאגות של הבוחרים העשירים, תוך גילוי מסירות רבה שבעתיים מזו שהן מגלות כלפי אלה שיש להם רכוש מועט או בכלל לא.

הסטטיסטיקה מפחידה למדי. על־פי מחקר חדש שנערך על־ידי מועצת המנהלים של בנק "פדרל רזרב", משפחות אמריקניות הן, בממוצע, בעלות על 24,128 דולר בנכסים כספיים – מניות, אגרות חוב, חשבונות חסכון וכדו'. אך ממוצע זה יש בה הטעיה חמורה, שכן חלק כה ניכר מן העושר מוחזק בידי מעט מאד משפחות בפסגה.

נכסיה הכספיים הכוללים של המשפחה באמצע מסתכמים ב־2300 דולר בלבד. פירוש הדבר כי מחצית המשפחות בארה"ב הצליחו לחסוך פחות מ־2300 דולר. ל־39% מכל המשפחות פחות מ־1000 דולר בנכסים כספיים, דבר שפירושו, קרוב לוודאי, כי יש להם רק חשבון עו"ש קטן – או שום דבר. ול־61% מן המשפחות בארה"ב פחות מ־5000 דולר בנכסים צבורים.

לפי המחקר של ה"פדרל רזרב", חלקה הזעום של המשפחה הממוצעת בעושר ירד בצורה חדה בשנים האחרונות, קרוב לוודאי, משום שעשו שימוש בחסכונותיהם על־מנת להישרד ולצוף על פני המים בתקופות המיתון.

קרנות פנסיה, שבבעלותן ובניהולן מניות ואגרות חוב עבור עובדים רגילים מפצות במידת־מה על אי־שוויון זה. אך אין רכישת הזכות לפנסיה טובה באותה המידה כמו בעלות על רכוש משלך.

העושר הרציני היחיד הוא בפסגה. בידי שני האחוזים העליונים מן המשפחות בארה"ב – אלו בעלי הכנסות של 100,000 לשנה או יותר – 71% מאגרות החוב העירוניות הפטורות ממס, 50% מכל מניות העסקים, 30% מן הנכסים הנזילים, כגון חסכונות וחשבונות עו"ש וכספי שוק הכספים, ו־33% מן הנכסים העסקיים. בידי שני האחוזים העליונים הללו אפילו 20% מכלל נכסי הדלא־ניידי בארה"ב.

כאשר בחן ה"פדרל רזרב" את המשפחות העשירות מן העשירון העליון – אלו בעלי הכנסות שמעל 500,000 דולר לשנה – היה ריכוז העושר מדהים אף יותר. לקבוצה זו שייכים 72% מכל מניות העסקים, 70% מאגרות החוב, 86% מאגרות החוב העירוניות הפטורות ממס, 51% מכל הנכסים הנזילים ו־78% מן העסקים הפרטיים. המשפחות מן העשירון העליון הן בעלות מחצית מנכסי הדלא־ניידי בארה"ב.

מתוך Utne Reader, "הטוב מהעתונות האלטרנטיבית" – לקט מאמרים, מיניאפוליס, ארה"ב, מס' 15, אפריל־מאי 1986. תרגום: עמוס פלד

בגליון זה:

★ תכניות לשמאל – אגון מאצנר, דיטר אוטן, יוהנס ראו
★ הסיבות לכשלון הסוציאליסטים הצרפתיים
★ הצעות חדשות למדינת הרווחה
★ האם אפשר ללמוד ממונדרגון?
★ פריוואטיזציה בבריטניה
★ 50 שנה למלחמת האזרחים בספרד
★ מאז ועד עתה: הנוסטלגיה של כהן בנדיט

יד טבנקין
מס. 9, פברואר 1987, שבט תשמ"ז

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

PRAXIS INTERNATIONAL

אסטרטגיה לשמאל

אגון מאצנר

עיצוב אסטרטגיה לשמאל הדמוקרטי – לפתרון המשבר הנוכחי בחברות התעשייתיות הקפיטליסטיות – מחייב התחשבות בעובדות הבאות:

* מערכת החברה הקפיטליסטית נשארת פגיעה למשברים. לדעת חסידי הקפיטליזם, המשבר הנוכחי עצמו הוא תגובה למשבר שקדם לו; הוא נועד לבלום את הכוחות, שלדעתם גרמו למשבר: את ההשפעה המוגזמת של המדינה והאיגוד המקצועי.

* מעורבות המדינה, כפי שהתנהלה עד עתה בתחום הבטחון הסוציאלי והמשק בכלל באמצעות ויסות הביקוש הריאלי, היא לא בלבד קרבן המשבר, אלא במידה גוברת אחת מגורמיו. משום־כך תשובתו המסורתית של השמאל משכנעת פחות ופחות.

מתוך Praxis International, כתב־עת פילוסופי בינלאומי (בעריכת מיכאילו מרקוביץ׳, יוגוסלוויה), מוצא לאור באוקספורד, אנגליה, כרך 6, מס. 1, אפריל 1986. תרגום חיים כהנא.

* התשובה האורתודוקסית של השמאל למשבר בקפיטליזם – היינו, הלאמת השליטה הפרטית על הייצור וניהולו על־ידי תכנון מרכזי – פגומה בתיאוריה ונכשלה במעשה. זו המסקנה שעלינו להסיק ממשבר הקפאון החמור הפוקד את מערכת התכנון הסובייטית.

יש צורך דחוף בפיתוח אסטרטגיה משכנעת של השמאל הדמוקרטי. בלעדיה נידונה מדיניות השמאל לכשלון, והיא תאמץ לעצמה, בסופו של דבר, את מושגי השמרנות החדשה. ללא אסטרטגיה מעין זו גם אי־אפשר לגייס את ההמונים למען תמורה. המדיניות הניאו־שמרנית תוליך להתרוששות ההמונים, ללא סיכוי לתמורה בדרכים דמוקרטיות, וכך לאיום על הדמוקרטיה ועל השלום כאחד.

פיתוח אסטרטגיה לשמאל הדמוקרטי מחייב הערכה תיאורטית של הכוחות שמאחורי המשבר הנוכחי. בהקשר זה חשוב במיוחד להשקיף באופן ריאליסטי על המשבר הפוקד את מדינת הרווחה, ועל מעורבות המדינה במשק; על בסיס זה יש להסיק מסקנות מתאימות באלו שיטות מאבק לנקוט.

אופיו של המשבר הנוכחי

אופי החברה נקבע על־ידי המוסדות המסדירים את ארגון הייצור, את הריבוי הטבע של בני־אדם בתוכה ואת השחזור של אותם מוסדות עצמם. המונח "מוסד" מסמן כללים כתובים או מקובלים בחברה, שמטרתם ארגון התהליך של קבלת החלטות. המוסדות קשורים לציפיות ביחס לפתרון של בעיות. מוסדות נקלעים למשבר כאשר הציפיות אינן מתמלאות במידה ניכרת.

מערכת המוסדות הקפיטליסטית – משמע השליטה הפרטית על ההון, חופש חוזי של תעסוקה והשוק החופשי – כרוכה בציפיות ביחס לייצור ולהתרחבותו. מוסדות אלה נקלעים למשבר כאשר הייצור אינו מתרחב או אפילו מצטמצם, ולא ניתן לקיים ולחדש את החוזים הנוגעים להון ולתעסוקה ברמת התשואה הקודמת. בנסיבות הקיימות אפשר להגיע לבטחון סוציאלי רק כאשר הייצור מתרחב. אם הוא קופא או מצטמצם, נתקל יצור הבטחון הסוציאלי בקשיים. ציפיות, שאינן באות על סיפוקן בהיקף רחב, מאפיינות את המשבר הנוכחי של מדינת הרווחה.

מפלגות השמאל הדמוקרטי מייצגות מוסדות הפועלים במסגרת מערכת המוסדות הקפיטליסטיים; אלה מעוררים ציפיות שהבטחון הסוציאלי יובטח ברמה עולה באמצעות מערכת המוסדות של מדינת הרווחה. אם ציפיות אלו אינן באות על סיפוקן במידה רבה כתוצאה מגורמים חיצוניים, קרי, משבר הקפיטליזם, או בגלל גורמים אימננטיים למוסדות מדינת הרווחה עצמה, ניצבות גם מפלגות השמאל הדמוקרטי בפני משבר. הדבר בא לידי ביטוי באבדן האמון בבחירות. אך אפילו הצלחתו בקלפי של השמאל הדמוקרטי אינה גורעת מאמיתותה של טענה זו; מקור ההצלחה הוא באכזבה הגדולה עוד יותר מן המפלגות הבורגניות. מצבן של מפלגת הלייבור הבריטית ושל מפלגות השמאל הדמוקרטי בסקנדינוויה מאשר טענה זו.

אתגר לסוציאליזם בעולם: אסטרטגיה חדשה.

למפלגה הסוציאליסטית האוסטרית יש סיכוי להיבחר לתקופת כהונה נוספת, רק אם תצליח לא לאכזב באורח מאסיבי את הציפיות שתולים בה. והוא הדין לגבי המפלגה הסוציאליסטית בצרפת.

יציבותה של מערכת המוסדות הקפיטליסטיים תלויה בהתרחבותם המתמדת של ההשקעה הריאלית ושל ייצור הסחורות והשרותים. הקפיטליזם חייב לצמוח כדי להבטיח לעצמו המשך קיום. ללא צמיחה גם ההון וגם התעסוקה נתונים בסכנה, באשר חלה האטה או אף הידרדרות בשיעור הגידול של השכר ושל התשואה להון.

הוא הדין ביחס להכנסות הפיסקליות הדרושות למימון הבטחון הסוציאלי. הנסיון לכסות את הגרעון על־ידי הגדלה החוב הציבורי מגדיל את עומס תשלומי הריבית בהמירות, ואי־אפשר לעמוד בו בלי שוב להזדקק להגדלת החוב הציבורי כמקור מימון. כתוצאה מעמיסים את תשלומי הריבית על סעיפי הוצאה אחרים, ובמיוחד על הוצאות הרווחה. המצב מחמיר במיוחד כאשר שיעור ההשקעה והצמיחה נשארים ברמה נמוכה מדי. כך מותנית גם היציבות של מוסדות מדינת הרווחה בצמיחה מתמשכת.

האם בתנאים של ראשית שנות השמונים יש סיכוי להמשך גידול ההון וההרחבות הייצור בשיעור שיבטיח את יציבות המערכת הקפיטליסטית וגם זו של מדינת הרווחה? אם התשובה חיובית, הרי יש סיכוי טוב להמשך קיומן של המערכות הללו. אם התשובה תהיה שלילית, תאבד להן התשתית החומרית להמשך קיומן. במקרה זה יוכלו להתגבר על המשבר רק עלידי רפורמה במבנה המוסדות האלה. למעשה פירוש הדבר, שתהליכי קבלת ההחלטות של אותם המוסדות חייבים להשתנות, או להתרחב או להצטמצם, בהתאם לנסיבות. מוסדות קיימים שיימצאו בלתי־כשירים לשינוי צריך יהיה להחליף בחדשים, בהתבסס על הלקחים מכשלון הישנים. הצורך העיקרי הוא יצירת תנאים לקבלת החלטות, שבהם פעילותם של אנשים וקבוצות, שמקורה באינטרס עצמי, תסתכם בתוצאה המתקבלת על הדעת מבחינה חברתית.

תשובות מיושנות של השמאל

תיזה זאת תוביל להערכה מחודשת של מעורבות המדינה, כפי שהתנהלה עד כה, ושל התייחסות השמאל האורתודוקסי למשבר הקפיטליזם. חיסולה של השליטה הפרטית־המבוזרת על־ידי הלאמת ההון הפרטי שוב אין בו תשובה מספקת. ההלאמה כשלעצמה רק משנה את יחסי הקנין. היא אינה משפיעה באופן מהותי על ההגיון הפנימי של קבלת ההחלטות ברמת המפעל הבודד. הדברים אמורים הן לגבי מערכת ההחלטות הפנימיות בארגון תהליך הייצור, והן, במערכת ההחלטות כלפי חוץ הקובעת את ההתנהגות ביחס לשוק. אם מדיניות השיווק והרווח מוגבלת למען מטרה שנקבעה על־ידי רשות מרכזית – למשל, הבטחת תעסוקה – התוצאה היא תלות מסוג חדש מצד המפעל המולאם: הניהול המכוון להשגת המטרות החברתיות מושג על־ידי תמיכה מטעם המדינה; במקרה זה נלקחים המשאבים הדרושים ממטרות חברתיות אחרות. אולם ההלאמה משנה את מאזן הכוחות המעמדי לרעת ההון הפרטי.

הערכה זאת מתבססת ישירות על הנסיון האוסטרי. הואיל והמדינה האוסטרית מחזיקה בחלק גדול של הבנקים והתעשיה, נוצר מצב שבו שליטת הבורגנות על ההון חלשה בהשוואה לרוב המדינות הקפיטליסטיות האחרות. כתוצאה נוטה ההון הפרטי ליחסים של פשרה עם האיגוד המקצועי ועם ממשלה סוציאליסטית. התופעה, המכונה "שותפות סוציאלית", מסמלת את המעבר מפתרון סכסוכים באורח אנטגוניסטי לעבר פתרונות קואופרטיביים, והיא שואבת את עיקר כוחה מן המגזר המולאם הגדול במשק האוסטרי.

אך לעומת זאת, מתוך צרכים פנימיים של מצבים מסויימים, תעשיות מולאמות

פעלו גם בניגוד לאינטרסים של כלל החברה. הן עסקו, למשל בספקולציות במטבע זר, שחתרו תחת מעמד המטבע האוסטרי, באותה מידה כמו מפעלים פרטיים; או דוגמה אחרת: מאחר שתעשיית הנשק נדרשה להגביל את הייצוא, התעשיה המולאמת מאיימת בפיטורי עובדים ובהעברת חלק מיחידות הייצור שלה לחו״ל. וכיוצא בזה חותרת תעשיית האנרגיה המולאמת תחת פרוייקט ממשלתי רשמי לאינטנסיוויקציה של ניצול האנרגיה, משום שהוא נוגד את תכניות הפיתוח שלה עצמה.

בכל המקרים הללו, נציגי האיגודים המקצועיים מזדהים עם גישת ההנהלה. אילו המפעלים היו נתונים בידיים פרטיות, היה זה מוצדק לתבוע את הלאמתם; להלאים תעשיה מולאמת, הלא זה רעיון אבסורדי.

ברוב המקרים, החלפת ההנהלה בלבד לא היתה מועילה לאורך ימים. כל הנהלה חדשה תעמוד בפני אותו הגיון פנימי כמו קודמתה. המסקנה היא שחייבים לשנות את ההגיון הפנימי הזה – משמע, ליצור מערכת קבלת החלטות, שתצמצם את אי־ההתאמה בין האינטרסים של התעשיה לבין אלה של החברה. אופני התנהגות שנכפים על־פי חוק אינם מספיקים להשגת המטרה. חשוב מכל לגבש תמריצים, חיוביים ושליליים, להתנהגות תעשייתית אשר יניבו תוצאות סבירות מבחינה חברתית.

האמונה ביעילותו של תכנון מרכזי כולל בכלכלה ובחברה, אין לה עוד צידוק היום – לא בתיאוריה ולא במעשה. תכנון כולל של החברה כבסיס לקבלת החלטות במגזר הייצרני לעולם לוקה בחוסר מידע מספיק. ראשית כל, המידע המתקבל ממפעלים או על הביקוש מגיע לרשות האחראית לתכנון המרכזי לאחר סינון. הסינון משקף את האינטרסים של מי שמצפים להזמנות יצור על יסוד אותו המידע. שנית, כמעט אף פעם אין המידע זמין בעוד מועד; תכניות מפורטות המתבססות עליו פגומות, איפוא, מיסודן. ככל שהמפעל יכול בכלל לבסס את פעילותו עליהן, הוא יהיה מעונין בביצוע פורמאלי של התכניות, אף אם אין הן תואמות את הצרכים של בני־אדם או את צרכי המשק כולו. כך זה בשיטת התכנון הישיר. בשיטה של תכנון עקיף, התכנית הפגומה או שאינה מיושמת כלל או שהיא מיושמת על־חשבון פיצוי ממשאבים פיסקליים.

המצב הקיים גדוש סתירות קיצוניות: בכל הארצות הקפיטליסטיות קיימים תחומים של מחסור רב. מצד אחד, דיור ומוצרי הציוויליזציה התעשייתית והתשתית הסוציאלית הם מחוץ להישג ידם של מגזרים משמעותיים באוכלוסיה. מכאן אפשר להסיק, שעדיין קיימים שטחים ותחומים הזקוקים להרחבת הייצור, כצורך בעל עדיפות גבוהה במדיניות החברתית. מצד שני, ישנן קבוצות אוכלוסיה וכן שטחי פעילות ממלכתית, המשופעים עודף מוצרים – למשל באספקת ציוד צבאי. זו תוצאה של חלוקת ההכנסה הבלתי־נסבלת שנהוגה עכשיו. לסובלים ממחסור אין כסף, ומי שאין חסר להם דבר, הכסף מצוי בידם בשפע. ללא שינוי בחלוקת ההכנסה, הייצור של סחורות פחות מועילות ימשיך להתרחב, והעניים ימשיכו לסבול ממחסור.

אולם למרות המחסור הממשיך להתקיים, הולך ומתברר שיש מגבלות חלקיות להתרחבות כללית מתמשכת. אלו הן מגבלות **כלכליות**, כאשר מושגת רוויה כוללת, למשל, בייצור חקלאי, במכוניות, בטלוויזיות וכו׳. והן **פוליטיות**, כאשר קבוצות אוכלוסיה מתנגדות לתכניות פיתוח (כגון כבישים, שדות תעופה, תחנות־כוח וכו׳) מטעמים אקולוגיים, ומצליחות למנוע את הגשמתן. המגבלות עשויות להיות גם בעלות אופי חברתי, למשל – כאשר להתפשטות ההשכלה הגבוהה אין גידול מקביל במשרות שבהן אפשר להשתמש באותה השכלה. ולבסוף, קיימות מגבלות **פיסקליות**, אם לא ניתן עוד לממן את הצרכים, שמוסדות מדינת הרווחה אמורים לספקם, באמצעות הכנסות המדינה.

יסודות לאסטרטגיה של השמאל

אסטרטגיה של השמאל הדמוקרטי חייבת לשמור אמונים ליעדים של השמאל: להבטיח בקביעות את התנאים המוקדמים להמשך קיום האדם והחברה, ולשפרם לרוב המכריע של בני־האדם. עליה להודות, שאין להשיג מטרות אלו לא באמצעים הנקוטים עתה בידי השמאל הדמוקרטי ולא על־פי הגישה האורתודוקסית של השמאל המהפכני הישן.

אסטרטגיה מעודכנת של השמאל דורשת ניסוח חדש של תכנים, הזונח את הנוסחה הרווחת עדיין של התרחבות כללית. יש לקדם התרחבות בתחומים ובאזורים מסויימים, וביחס למוצרים שבהם יש עדיין מחסור, או בכל שאותה צמיחה לא תגרום נזק חברתי. אבל יש להקטין, או לפחות לייצב את הייצור בכל שיש היצע בשפע, וצמיחה נוספת תביא יותר נזק מתועלת. זה אמור בייחוד ביחס לסחורות הרסניות, ובראשן - מוצרי חימוש.

בתור קו מנחה חדש לתכנים יש, איפוא, להשתמש בנוסחה של פיתוח סלקטיבי. הואיל ומעורבות המדינה בצורתה הנוכחית נועדה למתן את משבר הקפיטליזם באמצעות התרבחבות כללית, יש צורך ברפורמה מוסדית. יש להתאים את מוסדות המדינה כדי לאפשר את השגת היעדים החברתיים במסגרת הפיתוח הסלקטיבי. לב האסטרטגיה לפתרון משברים היא רפורמה בתהליכי קבלת החלטות.

במובן זה יש ליצור תנאים, שיניבו החלטות ופעולות בתחומי הייצוב, הצמצום וההתרחבות, שיתבססו אמנם על האינטרס העצמי, אך בסיכום כולל יוליכו לתוצאות חברתיות רצויות. אולם לעת עתה, מערכת האיתותים והגירויים, וכן תודעתם והאינטרסים של רוב המשתתפים בתהליך, עודם מכוונים אל עבר ההתרחבות הכללית.

באשר לייצוב ולצמצום, יש צורך בקביעת גבולות כמותיים להתרחבות. הצעד הבא המתבקש הוא תמריצים חדשים, חיוביים ושליליים (מיסים, סובסידיות), שישפיעו על תהליכי קבלת ההחלטות ויגרמו לתגובות של הציבור בהתאם לאותם הגבולות. כן יש צורך לצמצם את המגבלות המוטלות על ההתנהגות החברתית הרצויה של הפרט.

גם בתחום ההתרחבות מחייבת הרפורמה בתהליכי קבלת החלטות אמצעים שונים. ראשית כל, יש לברר את כמות הייצור הראוי לעדיפות חברתית (למשל הצורך בדיור נוסף). לאחר מכן, יש לקבל החלטה לאלו כוחות למסור את האחריות להתרחבות ולאמצעים לעידוד ההשקעה והייצור בתחומים של מחסור. ככלל, התשואה של מאמץ יצרני חייבת לעלות על התשואה של השקעה פיננסית בלתי־פרודוקטיבית. הכרחי לאכוף מדיניות של ריבית נמוכה בהיקף בינלאומי.

כאשר מנסחים אסטרטגיה, יש לקחת בחשבון את קיומן של חברות רב־לאומיות; גודלן, הידע הטכנולוגי שלהן ושדה פעולתן החובק עולם מאפשרים להן להתחמק מאמצעים שנוקטות מדינות בודדות ומפעולות של האיגודים המקצועיים. נוסף על כך, היותן משקיעים גדולים גורמת לא פעם למדינות לחזר אחריהן; מבחינה זו, הן יכולות לסמוך על יחס של העדפה, שנשען על יכולתן להוות לחץ (סחיטה). אסטרטגיה של השמאל צריכה, איפוא, לנסות להתגבר על פעולות נפרדות מצד מדינות או איגודים מקצועיים. הסיכוי של נקיטת צעדים מתואמים יגבר, כאשר רבים יותר יווכחו עד כמה פעולות מבודדות פגיעות לסחטנות.

תנאי הכרחי לפיתוח סלקטיבי הוא שיתוף פעולה בין מקבלי ההחלטות למי שנושאים בתוצאותיהן. להצלחת מדיניות כלכלית וחברתית דרושה תמיד הסכמה. ללא הסכמה, לפחות סבילה, של קבוצות אלו, מדיניות של רפורמה נדונה לכשלון.

אחת הסיבות לשיעור הצמיחה הפוחת

במדינות הקפיטליסטיות המתועשות היא נדידת הון אל מה שמכונה ״מדינות־הסף״. יצור המוני לפי שיטת פורד מתאים במיוחד לנדידה זו. כאן חלה הפרדה בין הידע הטכני והכלכלי־ארגוני לבין הפועלים המועסקים בייצור. ההון הבינלאומי מספק את הידע, בעוד שהפועל הלא־מקצועי, הזול, מייצר. השכר הנמוך במדינות העולם השלישי הופך אותן בהכרח לאטרקטיביות יותר מאשר מדינות בעלות רמת שכר גבוהה. לכן, פיתוח של מוצרים מבוססים על טכנולוגיה חדשה מצביע על מוצא אחד מן המשבר. כאן חייבים להחליף את ההפרדה בין תכנון לביצוע בשיטה של שיתוף פעולה בין ההנהלה לעובדים המקצועיים. לפיכך, שיתוף הוא תנאי מוקדם לתיעוש מחודש. את הייצור התעשייתי ההמוני ניתן לקיים רק אם שכר העבודה יקוצץ קיצוץ דרסטי במהלך המשבר. אין לצפות לכך בתנאים של תעסוקה מלאה: תעסוקה מלאה מאיצה את נדידת ההון והתעשיה.

עליית פריון הייצור וצמצום נוסף של זמן העבודה יכבידו עוד יותר על מימון השרותים החברתיים המסופקים על־ידי מוסדות מדינת הרווחה. אפילו החזקת השרותים ברמתם הנוכחית, כמותית ואיכותית, תחייב את הגדלת המיסים בהכנסה הלאומית. אם השרותים יורחבו, יידרש מיסוי גדול אף יותר. אך הכבדה נוספת של נטל המיסים על חשבון ההכנסה הריאלית תיתקל בוודאי בהתנגדות פוליטית של המעמדות העובדים. ואילו בעלי ההכנסה הגבוהה הצליחו עד עתה להשתמט מן המיסוי, שכן בתור משקיעים זכו תמיד ליחס מועדף מצד המדינה; בדרך כלל גם הצליחו להתחמק מתשלום מיסים באמצעות עסקאות פיננסיות בינלאומיות.

יש, אם כן, צורך דחוף בארגון מחודש של מוסדות מדינת הרווחה. את הדגש העיקרי יש להטיל על ארגון שרותי רווחה מחוץ למגזר הציבורי ותוך שיתוף פעולה עם מוסדות מדינת הרווחה. רפורמה מזווית ראייה כזו היא משימה מסובכת של תכנון תרבותי ופוליטי, שאפשר להתמודד איתה רק על־ידי שיתוף. עם זאת, יש לה בסיס תרבותי בתהליך של שינוי ערכים המכוון נגד מוסדות גדולים, ממורכזים, ותמיכה חומרית בצמצום זמן העבודה.

השותפים הפוטנציאליים לרפורמה בתהליכי קבלת ההחלטות הם כל מי שקיום המשברים והחרפתם מאיימים על הייצור האינדיווידואלי והחברתי שהם רגילים ומצפים לו. זה כולל עובדי צווארון כחול ולבן, מובטלים או שעלולים למצוא את עצמם ללא תעסוקה, ואת הקורבנות של הורדת ההכנסה הריאלית. זה כולל את הקשישים שקצבותיהם נשחקות; החולים, שהטיפול אינו מובטח להם עוד; הצעירים, שהמשבר שולל מהם את התקווה למצוא מקום בחברה. שייכים לכאן גם מי שסביבתם הטבעית והחברתית נשחתת על־ידי התפשטותם של פרוייקטים הרסניים, ואלה הרואים במירוץ החימוש הבלתי־פוסק איום על שלומם.

כוחות הרפורמה צריכים להימצא בראש וראשונה במפלגות השמאל ובקרב האינטלקטואלים המתקדמים. גם עליהם מאיים אותו משבר, אם יימשך. אם הם ימשיכו להגיב על המתרחש כפי שעשו עד כה, הם יפסידו, או לא יצליחו לרכוש מחדש את השפעתם הפוליטית, המוסרית והאינטלקטואלית.

Die Neue Gesellschaft

הסוציאל־דמוקרטיה - עדיין מפלגת קידמה?

דיטר אוטן

על־פי השמועה, קבוצת עבודה של מרכז המפלגה מודאגת, שמא אבדה לסוציאל־דמוקרטיה דימויה כמפלגת קידמה. מזכ"ל המפלגה תובע "עדכון אקולוגי של מושג הקידמה". התיאורטי־קנים העוסקים בערכי־יסוד, לעומת זאת, רואים את החשיבה המתקדמת כשותפה באחריות לבעיות האקולוגיות, הכלכליות והפוליטיות של ימינו. שמלאני הטרקלין מופיעים כספקנים לגבי הקידמה, והם רואים בטכנולוגיות החדשות ובאמצעי התקשורת איום על האחווה האנושית, על היצירתיות והתרבות - למעשה על האדם עצמו. וגם פוליטיקאים ניאו־שמרנים תוהים על הקידמה ומטיפים אפילו למהפכה. לבסוף, איגודים מקצועיים אחדים שומרים מרחק בטוח מטכנולוגיות חדשות או דורשים שהן תיושמנה רק לאחר שתוכח סבירותן החברתית. ממש תוהו ובוהו סביב מצב פשוט לכאורה.

מתוך Die Neue Gesellschaft, ירחון המפלגה הסוציאל־דמוקרטית בגרמניה, כרך 33, מס. 6, יוני 1986.

הכותב הוא פרופסור לסוציאולוגיה והיסטוריה חברתית באוניברסיטה של אוסנאבריק, חבר המפלגה הסוציאל־דמוקרטית ומועמד מטעמה לפרלמנט האירופי. תרגום: רות הדס.

יחסו המסורתי של השמאל לקידמה

דורות של סוציאל־דמוקרטים, סוצא־ליסטים, אנשי איגוד־מקצועי וקומוניס־טים מעולם לא פקפקו שעתיד האנושות טמון בסוציאליזם. בני הדור של המאה ה־19 היו משוכנעים שהאנושות של היום, בשנת 1986, תחיה במשטר סוציאליסטי כל־עולמי. המושג הכולל "סוציאליזם" - על פרושיו השונים - סימל לא רק בעיני השמאל ביטוי להמשך התפתחותו של הקפיטליזם, השלב הבא בדרכו הבלתי־נמנעת של האדם לסדר חברתי נעלה ומתקדם יותר.

הסוציאל־דמוקרטיה ותנועה הפועל־ים, המהפכנית והרפורמיסטית כאחת, ראו את עצמן ממש כשמות נרדפים

לקידמה; ובדרך כלל, כך גם התקבלו בציבור, למרות קיומן של מפלגות־קידמה ומפלגות־עם מתקדמות בזרמים פוליטיים אחרים. מערכת הסמלים והסיסמאות של השמאל מלאה בנוסחאות קידמה: לעיתונים ניתנו שמות כמו ״פורוורטס״, ״אוונטי״ (״קדימה״, בגרמניה ואיטלקית – המת.); שירי־המאבק של תנועת הפועלים הבטיחו את בוא העידן החדש או (לאחר הקרב האחרון) גן־עדן עלי אדמות. התפתחות כוחות הייצור היתה אמורה להוליד את התנאים החומריים ומדיניות השמאל את היסודות החברתיים לסדר חברתי נעלה יותר ובלתי־נמנע.

אפשר להגדיר עמדה זו כאופטימיזם של קידמה שמאלי. הוא נשען על תפיסת ההיסטוריה המתנהלת על־פי חוקיות נתונה. כפי שהתקדמות המדע, הטכניקה והכלכלה הביאו לצמיחת הקפיטליזם מתוך העידן הפיאודלי, כך תגיע שעתה של החברה הסוציאליסטית בהכרח לאחר הקפיטליזם. לאופטימיזם זה היתה גם פונקציה פוליטית. הוא אשר גישר במשך מאה שנה כמעט על אי־יכולתו של השמאל להגיע להגדרה מוסכמת של הסוציאליזם. אם הסוציאליזם בוא יבוא בהכרח, ההיסטוריה כבר תקבע כיצד ייראה. האמונה בקידמה גם העניקה את הכוח לשאת במפלות ובמצבי מיעוט חסרי תקווה.

גם תולדות הנציונל־סוציאליזם, הפאשיזם והדיקטטורה של הפרולטריון בברה״מ לא יכלו לאופטימיזם זה. אדרבה, רבים בשמאל הרפורמיסטי ראו באלה רק אישור להנחת היסוד שלהן, ויצאו לדרך השיקום לאחר מלחמת העולם השניה תוך אופטימיזם גדול ואמונה בקידמה. אין הוכחה טובה יותר לכך ממצע גודסברג של המפלגה הסוציאל־דמוקרטית. כאן נסחו תפישת קידמה רפורמיסטית הרואה בהתקדמות הטכנית והשליטה החברתית באותה התקדמות סיכוי סביר לפתרון הבעיות החברתיות בקנה מידה עולמי. בלב הטיעון עומדת העוצמה האדירה שניתנה לאדם על־ידי הידע שרכש בביקוע הגרעין – ידע שאפשר להשתמש בו כדי להרוס באמצעות הפצצה או כדי להביא ברכה לאנושות בדרכי שלום. אם יצליחו לשלוט באותה עוצמה, הרי שהקידמה המדעית־טכנית תוליך בהכרח לעידן שיפתור את כל הבעיות האנושיות מתוך השפע, בדרכי שלום, באופן הדרגתי ורפורמיסטי.

תפישת הקידמה של הסוציאליזם הצטיינה באיחוד תחומי החיים השונים בתוכה. ההתקדמות הטכנית והחברתית, שחרור האדם והתפתחות כוחות הייצור, כולם מתחברים יחד גם בכלכלה המדינית של מארכס. מארכס הבין אל־נכון, שהסרת הכבלים מפריון העבודה האנושית באמצעות כלכלת הקפיטליזם המודרני והטכנולוגיה של התעשיות החדשות, טומנת בחובה יותר מאשר הגדלת עושרן של האומות. המהפכה התעשייתית יוצרת לא רק מעמד חדש, את הפרולטריון, בעל דרישות חברתיות חדשות; במוקדם או במאוחר היא תגרום שינוי מהפכני בעבודה וביחסי העבודה, שעשוי להסתיים במה שהוא עצמו כינה ״ביטול העבודה״. הוא התכוון לכך, שיש לשחרר את הפעילות היצרנית של האדם מן האילוץ הכלכלי על־ידי ביטול אופיה הכפוי כעבודה מפרכת ושוחקת למען הפרנסה. הוא ראה בהתקדמות הטכנית והמדעית את מחולל השינוי או הקטליזטור של התמורה החברתית. הוא היה אומר, שמכונת הקיטור היא מהפכן גדול יותר מן האזרח בלנקי, או מבעלי שמות מפורסמים אחרים בצרפת המהפכנית. ברם, באותה עת בולם אופיה המעמדי של התרבות הבורגנית את הקידמה החברתית האפשרית. על כן, לא די בשינוי מהפכני באמצעות כוחות הייצור; יש גם צורך במהפכה פוליטית, כדי לממש את האפשרויות החומריות הטמונות בקידמה על־ידי תמורה חברתית ופוליטית.

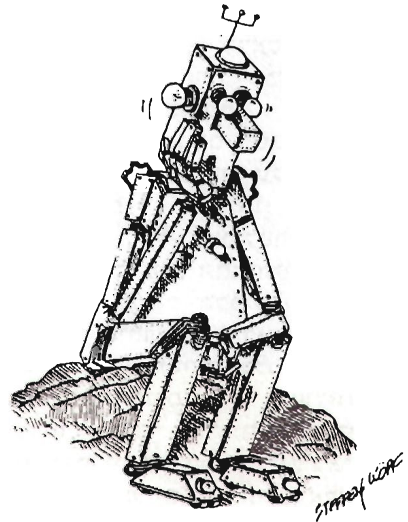
כך יצר מארכס, על יסוד טיעון מדעי ורציונלי, את הבסיס התיאורטי המכריע לרעיון שפתח עידן חדש: הקשר שקיים בין קידמה טכנית לחברתית. בניסוח של ימינו אפשר לומר, שאין השמאל פורש מהמציאות ואינו בונה לעצמו אוטופיה

שמעבר למצב הנתון של החברה, אלא מקבל את הנסיבות הקיימות ומחפש את פתרון הבעיה החברתית בעזרת המכשירים והתנאים שהחברה הקפיטליסטית מפתחת אותם.

״ניתוץ מכונות״ כאלטרנטיבה

היום נדמה לנו, שתסריט הקידמה שסרטטנו כאן התגבר בזמנו על כל העמדות האחרות: אך למעשה, היתה וקיימת עד היום עמדה עקרונית מנוגדת לתפישת השמאל הפרוגרסיבי – והיא קיימת בכוח או בפועל אפילו בקרב השמאל עצמו: רעיון ״ניתוץ המכונות״, המבוסס על יחס ביקורתי עד עויין לטכניקה ולקידמה; השאיפה לשימור המבנים החברתיים ולבניית מערכת חברתית טובה יותר בניגוד להשפעות התמורה הטכנולוגית.

תנועת הלודיטים בתחילת המאה ה־19 היא הצורה ההיסטורית המוכרת

ביותר של ״ניתוץ מכונות״, והיא משמשת עדות לטיעוננו. בדיון הפוליטי מזהים את ניתוץ המכונות עם עוינות עקרונית לטכנולוגיה; אך הלודיטים לא קמו נגד הטכנולוגיה החדשה, אלא נגד התוצאות החברתיות של ישומה. הם נאבקו על כך שהמבנה המקצועי שלהם, כפי שצמח או התפתח, המיומנות והמעמד המקצועי שלהם יכובדו גם בנסיבות הטכנולוגיות החדשות. מבחינה זו אפשר בהחלט להשוות זאת עם תביעת האיגוד המקצועי היום לשמר מבנים תעסוקתיים ותדמיות מקצועיות גם לאור הצרכים של טכנולוגיית המחשבים. הלודיטים אמנם לא תלו תקוות בהתקדמות הטכנית ובתוצאותיה החברת־יות. השמאל הפרוגרסיבי, לעומת זאת, לא בלבד שחייב את התמורה הטכנולוגית, אלא שנטל על עצמו את עיצובן החברתי הנבון של תוצאותיה; הוא ציפה שהתמורה הטכנולוגית תיצור את התנאים המוקדמים המכריעים לקידמה חברתית. התפישה הסוציאליסטית הפרוגרסיבית לא שאפה רק לשליטה חברתית בקידמה הטכנולוגית. היא כללה את ההנחה, שאפשר להתגבר גם על הנסיבות החברתיות הנתונות לטובת תנאים יותר טובים.

האם הדבקות בקידמה במשבר?

האם הדבקות של השמאל בתפישה הכפולה הזו של הקידמה נתונה עתה במשבר, כפי שטוענים מבקרים מסויימים? האם אנו עומדים בפני תחיה של ״ניתוץ המכונות״? ואולי תפישת הקידמה של השמאל התגלתה אף כמוטעית – מאחר שהתברר כי התפתחותו הכלכלית והטכנולוגית של הקפיטליזם במאה שלנו הביאה תוצאות הרות־אסון, לפחות בתחום האקולוגיה והסדר הכלכלי העולמי? האם המשבר האקולוגי הסיר מסכה מפניו של רעיון הקידמה וחשף אותו כחסר־תועלת? או אולי דרך חשיבה זו אף אחראית לשוד הבלתי־מרוסן של הטבע? האם השמאל שותף באחריות להתפתחות זו, שכן גם הוא השתתף בסגידה לקידמה?

אני סבור שהיום, במרחק־מה מן השנים הסוערות שבהן שאלות אלו הוצגו, אפשר לציין שהמסקנות והרעיונות הפוליטיים שמאחוריהן היו חפוזים והם אינם עומדים במבחן הזמן. תהליך

התיעוש הדורסני של 150 השנים האחרונות הרס וסיכן את הסביבה עד כדי איום על החיים עצמם, אך אין בכך כל הוכחה שרעיון הקידמה כשלעצמו חסר־תועלת או שלילית מיסודו. המסקנה היחידה היא, שפיתוח התעשיה וההתקדמות החברתית בעשורים האחרונים התעלמו מגורמים מהותיים, כגון שימור הסביבה. הסיבות לכך היו בחלקן תפלות, כמו ידע לקוי או טיפול רשלני בהשפעות בלתי־צפויות של טכנולוגיות חדשות. במלים אחרות: התוצאות הרות־האסון של התפתחות הטכנולוגיה מוכיחות שגם הקידמה היתה פחות מדי מתקדמות.

גם הקידמה חייבת להתפתח ללא־הרף, להתאים את עצמה לתנאים משתנים – בעיקר לאלה שהיא עצמה הולידה. תכניות הקידמה המדעית־טכנית, הכלכלית והחברתית אינן בבחינת דוגמאות. הן היפותיזות, שההיסטוריה מיד מפריכה אותן בשני מובנים: האחד – האם הן משיגות את המטרות שהתכונו אליהן או לאו, כלומר, אם תוצאות־לוואי בלתי־צפויות הורסות את המטרות שביקשו להשיגן; השני – תהליך הלמידה האנושית מעלה בלי הרף עובדות חדשות, שהופכות מטרות מתקדמות בשעתן למיושנות – או מעלות מטרות וערכים שלאורם המטרות הקודמות נראות פחות הגיוניות ופחות מתקדמות.

ההשפעות של אופן הייצור התעשייתי על הביו־ספירה ועל חיי החברה האנושית הן תוצאות־לוואי מסוג זה. הן מנוגדות להנחות היסוד של הקידמה, ולכן חייבים לתקן אותן. אולם שימור הביו־ספירה ועדיפותם של נושאים אקולוגיים לעומת אמות־מידה טכנולוגיות וכלכליות אחרות הם גם תוצאה מנסיון ומידע חדש, שיוצרים יעדים ועדיפויות חדשים. הקידמה, אם כן, אינה מושג סטאטי; יש להגדירה מחדש ללא־הפסק.

אלא שאותו הדין האבולוציוני תקף גם ביחס לתמורה החברתית – ואת זאת אנו נוטים לשכוח לעתים קרובות. דוגמאות אינן חסרות: העיוות הביורוקרטי של מדינת הרווחה, ערינו שנעשו מכוערות בעקבות שיקום בעל כוונות מתקדמות, אובדן הסולידריות בחברה של "בטחון לכל", חוסר הגמישות של ארגונים חברתיים גדולים בחברת הסעד, ועוד כיוצא באלה. אך התמורה החברתית יוצרת גם תנאים חדשים והבנות חדשות, ואלה משנים יעדים פוליטיים־חברתיים ומושג־ים של צדק חברתי והומאניות, שמקורם בתפישות שהתישנו. אין זה מקרה, שבמהלך המשבר של שנות ה־70, עמדות ניאו־שמרניות היכו בשמאל גם מכיוון התמורה החברתית, ואף קלעו לנקודות תורפה.

משבר הזהות של השמאל

אם המשבר של תפישת הקידמה לא צמח מתוך משבר של הקידמה עצמה, יש לחפש את הסיבות לאבדן הדימוי בראש וראשונה בהתפתחות הפוליטית של תנועות השמאל.

אני רואה את המקור העיקרי בשתי בעיות: מצד אחד, השינויים במבנה החברתי של השמאל המאורגן, שהפך מתנועת פועלים קלאסית לתנועת "צווארון לבן". ומצד שני, נסיונו של השמאל המארכסיסטי להתגבר על הבעיות, שהקומוניזם הסובייטי וכשלון הביקורת הכלכלית שלו על הקפיטליזם, הציבו בפניו. הנסיגה החברתית בדיקטטורה של הפרולטריון בברה"מ מחד, וההתקדמות החברתית, שלא ניתן להכחישה, במשק הקפיטליסטי במערב מאידך, הסיטו את הדגשים בביקורת הקפיטליזם – מטיעון כלכלי טהור היא עברה לטיעונים יותר סוציולוגיים, ולבסוף לביקורת התרבות הקפיטליסטית. היום פוסלים את הקפיטליזם לאו־דווקא מטעמים כלכליים וחברתיים, אלא משום שהוא פיתח טכניקה עויינת לחיים, תרבות ריקה מתוכן ועולם צרכני שהורס את עצמו. המשבר האקולוגי, מירוץ החימוש והמיליטריזציה תופסים היום את המקום שמילאה בעבר תיאוריית ההתמוטטות הכלכלית.

הרדיקליזם החדש קוסם לאינטליגנ־

ציה בחברות תעשייתיות מפותחות, שההתפתחות הסיטה אותן זה מכבר מן הקונפליקט הקלאסי בין ההון לעבודה השכירה, והמצטיינות במגזר גדל והולך של עובדי צווארון לבן, בעליה מתמדת ברמת ההשכלה הכלכלית, במגזר שרותים מתרחב במהירות, במעורבות רבה של המדינה ובירידת מספר עובדי התעשיה בחברה ובמפלגות השמאל. דווקא אלו הופכות במידה גוברת ממפלגות פועלים למפלגות של פקידים ועובדי מדינה – כולל חברים מן השורה ופעילים – בעלות רובד בינוני של מנהיגות, שנמשך לרדיקליזם החדש. שכן כאן נפגשים שני זרמים: היווצרותם של נושאים חברתיים חדשים, לא כלכליים בעיקרם, או בניסוח אחר, לא פרולטריים (למשל, רפורמה השכלתית, זכויות אזרח, שחרור האישה, שימור ערים ואקולוגיה) – וכמיהתו של הדור הצעיר לרדיקליזם שונה, לאחר שהוא ניתק את עצמו מיין החברה המעמדית הישנה של הוריו ומחפש דרכי־בטוי חדשות (מרד הרוק והביט, מהפכה מינית, סגנון חיים מנוגד למירוץ הצרכני). לאחר הניצוץ הראשון של מרד הסטודנטים, האמינו שני הזרמים שהתמזגו בראשית שנות ה־70, כי בתנועה האנטי־גרעינית, באקולוגיה ובהתנגדות לחימוש נוסף נמצאו להם לא רק נושאים למאבק אלא גם בסיס חברתי עצמאי; מטעם זה ממלאת עמדתו העויינת של השמאל החדש לטכנולוגיה תפקיד מכריע, ולא לאחרונה במפלגות השמאל הרפורמיסטיות.

זהו, בקווים גסים, משבר הזהות והמשמעות במפלגות השמאל. אולם השפעתו של אורח החשיבה החדש היא בעייתית: שכן הדיון המתנהל בשמאל על משבר הסביבה, מדיניות האנרגיה, פירוק החימוש ונושאים אחרים, נדחף לעמדה של ניגוד בעייתי גם להתפתחות הכלכלית־טכנולוגית של החברה הקפיטליסטית, וגם לתביעות ״הפרולטריות״ של השמאל הקלאסי. זוהי גם עמדה מופשטת במובן הגרוע של המילה, שכן בניגוד לרדיקליזם השמאלי הישן, אין באמתחתה אוטופיה שתוכל להתיישב עם הנסיבות הקיימות במציאות. אפשר לכל היותר לראות תחליף לאוטופיה בקבוצות שנוטשות את החברה ומקיימות מעין קומוניזם של מגורים משותפים ומדיטציה. אלא שעמדת הניגוד הרדיקלית מסיטה את תשומת הלב מהמשימות האמיתיות של השמאל: לשוב ולשלב, תוך כדי הגדרה חדשה של הקידמה, את ההתקדמות הטכנית והחברתית, ולתקוף מכיוון זה את בעיות האקולוגיה, האנרגיה ומדיניות החימוש.

השמאל ימשיך לסבול ממשבר המשמעות, כל עוד לא יהיה מסוגל ליישב את השינויים המבניים בתחום הכלכלה והחברה, הנובעים מן התמורה הטכנולוגית הנוכחית, עם ערכי הסולידריות הישנים והחדשים שלו; כל עוד מוטלת בספק יכולתו לברוך את המהפכה התעשייתית השלישית ביותר דמוקרטיה, יותר סולידריות, יותר צדק, אוטונומיה ומימוש עצמי. העובדה שהתייחסותו של השמאל לנושא הקידמה סובל מן הוויכוח הפנימי על זהותו, משאירה את הדיון על ההתמודדות עם המהפכה התעשייתית השלישית ללא כל אלטרנטיבה פוליטית. ״חלוקת העבודה״ בין הסוציאל־דמוקרטיה לנוצרים־הדמוקרטים היא סימפטום של מצב זה: הסוציאל־דמוקרטים עוסקים בנושא ההתחדשות האקולוגית – הנוצרים־דמוקרטים מתמודדים עם המהפכה התעשייתית השלישית.

הוויכוח המתנהל בימים אלה באיגוד המקצועי על ״עיצוב טכנולוגיה מועילה מבחינה חברתית״ תורם את חלקו לבלבול. הרעיון שיש לכרוך את הנהגתן של טכנולוגיות חדשות ב״הוכחה״ של תועלתן החברתית הוא, במבט ראשון, דרישה מתקבלת על הדעת. מי אינו מעונין למנוע נסיגה חברתית כתוצאה מהחלת טכנולוגיות חדשות? אך המצב מסובך יותר. שכן השאלה המתבקשת היא, מה היא תועלת חברתית? האיגוד המקצועי אומר: אסור שהנהגת טכנולוגיה חדשה תפר את מבנה הפרנסה הקיים, ואסור שתעמיד בספק את מבנה הדירוג המקצועי הקיים (וכמובן גם לא את מבני העוצמה של מי שמייצגים את האינטרסים של השכירים). נוסף על כך הם דורשים

שתועלתן של טכנולוגיות חדשות תוכח מראש. וכאן הגרעין הבעייתי של עמדתם. אי־אפשר להוכיח באופן אמין את תועלתן החברתית של שום טכנולוגיה ושום שיטת יצור, טרם הפעלתן. כך היה גם אילו אמות המידה לתועלת חברתית היו מוגדרות היטב (מה שאין כן במציאות). אי־אפשר להוכיח שתוצאות שחוששים מהן לא תופענה. יש סכנה שהאיגודים המקצועיים, למרות הכחשותיהם, יסוגו אל אותה עויינת לטכנולוגיה שהיתה לתנועת הלודיטים, ויפתחו דרכי מאבק והתנגדות שתאמו את הימים ההם.

כך התהפך מערך הקרב הפוליטי. האיגוד המקצועי והסוציאל־דמוקרטים חותרים אמנם ליעד נכון, אך אין הם מסוגלים לשכנע שהמטרות והכלים באמת יותאמו לתנאים הכלכליים, הטכנולוגיים והחברתיים של מחר, המשתנים במהירות רבה. ה״ניאו־שמרנים״ מדברים גם בשם קידמה מדעית־טכנולוגית עקבית וגם בשם ניצולה המכוון למען חברה טובה יותר – כאשר ״טובה יותר״, על־פי הבנתם, היא חברה שיעדיה שמרניים, פטריארכליים והיררכיים.

מושג הקידמה לשנות ה־90

לפי מיטב הבנתנו לא יהיה בעתיד די בחידוש אקולוגי של החברה התעשייתית הנוכחית על־יד שיפוצים קוסמטיים ותמרוני־היגוי, בעוד שהיא תהפוך למעשה לחברה שונה לחלוטין בעקבות התפתחות כוחות הייצור. עוד פחות משכנע הוא לנטוש מראש את המחשבה על חברה טובה ומתקדמת יותר כתוצאה מהתפתחות בתנאים הטכנולוגיים של הייצור החברתי, כדי למנוע את התוצאות השליליות שעלולות לנבוע מהתפתחות זו.

סימנים רבים מצביעים על שינויי ביוון גורליים בהתפתחות כוחות הייצור. כבר היום ודאי, שהטכנולוגיות החדשות לא יקדמו תהליכי ריכוז ומרכוז בחברה, דומות לאלו של מאה השנים האחרונות. יש סימנים גם לשינוי מכריע במבנה הפרנסה: העבודה השכירה ההמונית לא תמשיך להתקיים בחברות המערביות המפותחות יותר, כפי שהתקיימה עד כה. עצמאות במגזרי השרותים והמחשוב היא מסימני ההיכר של מבנה הפרנסה העתידי. יתכן שמגזרי אוכלוסיה שלמים ייפלטו מן העבודה המפרנסת (צעירים, קשישים, מהגרים, קבוצות בעייתיות) בלי שיהיה סיכוי לשלבם מחדש. מהי עמדתו של השמאל ביחס לתמורה המאסיבית במבנה הסוציולוגי, שעשוי להתרחק מן המודל הקלאסי של חברה מורכבת מעובדים בשכר? האם הוא מתפטר מתפקידו כתנועת פועלים? או שמא יש עימו רעיונות מבניים, כגון ערכי הסולידריות של חברה הומאנית, שתקפותם תעמוד להם גם, או דווקא, בנסיבות החדשות של מבנה פרנסה בעל אופי של מעמד בינוני?

הנה כי כן, בסוף עידן הצווארון הלבן ובשיא המשבר של מדינת הרווחה מופיעים לפתע נושאים חברתיים־כלכליים מחדש, אף כי בשינוי צורה – לא עוד דווקא כבעיות פרולטריות, אלא אולי כבעיות של עצמאות מסוג חדש.

תפקידה של המדיניות הסוציאל־דמוקרטית במעבר לשנות ה־90 יהיה, אם כן, לנהל דיון על אופיו של שמאל פרוגרסיבי חדש, בנסיבות של מהפכה תעשייתית שלישית מלאה ועידן ממושך של צמיחה. לפיכך הכרחי לסמן כאן כמה ראשי פרקים מהותיים לדיון זה.

1. עמדות מתקדמות ומושג של קידמה הם בשר מבשרו של השמאל. אין קיום לשמאל שמרני, אפילו לא במובן של שמרנות ביחס לערכים שמאליים. השמאל אינו יכול להחזיק לאורך ימים בעמדות של ניתוץ מכונות או ״לודיטיזם״.

2. תפקידו ההיסטורי של השמאל הוא במימוש יותר חרות, יותר צדק, יותר סולידריות, יותר אוטונומיה והגדרה עצמית בהתאם לנסיבות הטכנולוגיות – ולא נגדן. כן תפקידו להשלים את נקודת המוצא המדעית־טכנולוגית בכלכלה על־ידי שינוי מדעי־סוציאלי של החברה. בכך אין תפישת הקידמה של השמאל כבולה

למודלים מסויימים של חברה או לעמדות מעמדיות, אלא היא מתארת מעין הליך פוליטי. להיות פרוגסיבי שמאלי, הווה אומר לכרוך את מימדי ההתקדמות המדעית־טכנולוגית והקידמה החברתית. להיות פרוגרסיבי, משמע לנצל כל צעד בהתפתחות כוחות הייצור למטרה זו.

3. מכאן שמושג הקידמה הכפול המוצג כאן אינו מתייחס לתוכן אלא לצורה. חייבים כל העת לעצבו מחדש ולהמחיש אותו. אין לקידמה תכנים ממשיים קבועים, שכן תוצאותיה הבלתי־צפויות וידע חדש בתחום החברה ומדעי הטבע מציבים בלי הרף סימני שאלה בפני המטרות שכבר הושגו.

4. תפיסה אבולוציונית זו של מושג הקידמה הפורמלי אינה כובלת את השמאל לדגם מסויים – לא לסוציאליזם של משק מתוכנן ולא למדינת הרווחה הרפורמיסטית. במובן זה, זיהוי הסוציאליזם והקידמה עם תנועת הפועלים איננו אלא מימוש היסטורי אחד, לצד אחרים. הזיהוי משקף את התפתחות כוחות הייצור במאה ה־19 ובמאה ה־20. עם התמורה הטכנולוגית של המהפכה התעשייתית השלישית, שנצחונה על הסף, חייב השמאל הפרוגרסיבי לנסח את הקידמה הסוציאלית והטכנולוגית ניסוח היסטורי חדש.

למרות כל הבלתי־ידוע הטמון בהתפתחות נרחבת כל־כך, ודאי שהקידמה בתקופת המהפכה התעשייתית השלישית לא תוכל להישען על הפיצול המעמדי הקפיטליסטי של השנים האחרונות, וגם לא על היסודות הביורוקרטיים־ממלכתיים של חלוקה־מחדש בחברה הממורכזת של היום. ההתקדמות הטכנולוגית יוצרת הנחות יסוד חדשות לחלוטין, בכיוון לביזור ולמערכת ארגונים קטנים. צורות חדשות של ארגון חברתי חייבות להתאים לתנאים אלה, אם הן אמורות להבטיח יותר דמוקרטיה, חרות וצדק. כך פותחת המהפכה התעשייתית השלישית סיכוי לקביעת תכנים חדשים לקידמה ולמושג הסוציאליזם כאחד – סיכוי לעידן חדש.

SOCIALIST AFFAIRS

שלום, סולידריות, רפורמות

יוהנס ראו

שנתיים לאחרי סוף מלחמת העולם השניה, כאשר אנחנו, ששרדנו, התחלנו זה עתה לשקם את ארצנו, כשחותם נסיוננו עם הנאציזם והסבל הנורא של ימי המלחמה טבוע בנו היטב – באותה עת אימץ האיחוד הנוצרי־דמוקרטי בשטח הכיבוש הבריטי מצע מפלגתי שקבע, כי רווחתם של **כל** בני־האדם תהיה היעד הראשי של הרפורמות הכלכליות המתוכננות.

למעשה, זה מה שאנחנו, הסוציאל־דמוקרטים, מכנים בשם "סולידריות":

מתוך Socialist Affairs, רבעון האינטרנציונל הסוציאליסטי, גליון 2 של שנת 1986. תרגום: רות הדס.

יוהנס ראו הוא ראש ממשלת נורדריין־וסטפליה בגרמניה המערבית, ונבחר בדצמבר 1985 כמועמד המפלגה הסוציאל־דמוקרטית לראש ממשלת גרמניה המערבית. מאמר זה מבוסס על נאומו לפני מזכירות המפלגה וחברי הפרלמנט שלה אחרי מינויו. הבחירות הכלליות בגרמניה יתקיימו בסוף ינואר 1987.

הרצון **לפעול** בצוותא גם עם בני־אדם ששורשיהם שונים משלנו, שעה שמדובר בפתרון בעיות פוליטיות רבות־משקל. הנוצרים־דמוקרטים נטשו עיקרון זה מזמן. היום, ארבעים שנה לאחר יסוד מפלגתם, יש למעלה משני מיליון מובטלים ברפובליקה הפדרלית. אף על פי כן, הקנצלר הלמוט קוהל אומר, שאין צורך בפעולה כלשהי; גרוע מזה, הוא באמת אינו עושה דבר. הממשלה מכחישה את קיומו של העוני החדש. כל אדם רציני יודע, שאפשר יהיה להתמודד עם האתגרים החברתיים, הטכנולוגיים והסביבתיים רק על־ידי עבודה משותפת של הכוחות העיקריים בחברה. כל מי שבאמת רוצה להתייצב מול אתגרים אלה אינו יכול לעשות את אשר ממשלה זו עושה – קרי, לקצץ בזכויותיהם של העובדים ושל איגודיהם.

למשל, נסיונה של הממשלה להגביל את זכות השביתה ישנה את מאזן הכוחות בין המעסיקים לאיגוד המקצועי, ואינו אלא פרובוקציה חסרת־טעם לעובדים. הקואליציה השלטת יודעת, כמובן, מה

היא עושה, אך ספק אם הם שקלו את התוצאות: אם התיקונים המוצעים לחוק העבודה יתקבלו, תהפוך כל שביתה במהרה לתבערה גדולה.

אלא שזו דרכה של הממשלה הנוכחית. היא יוצרת קיטוב, פירוד ונידוי. מדיניות כזו אינה מסוגלת ליצור ולקיים את ההגינות בחברה דמוקרטית. אין אני מתייחס בחיוב לחשיבה אנטגוניסטית, שוחרת־עימות – מושגים כמו ״חבר/אויב״ או ״אנחנו והם״. ואינני סבור שרוב האנשים רוצים בחשיבה זו. סכסוכים הם תופעה טבעית בחברה שנתונה לתמורות מהירות. אך יש ליישב אותם לפי כללי משחק הוגנים. (אישית, בסכסוך דמוקרטי, אני מעדיף את הסייף על החרב הכבדה – בכל אופן, הוא מדייק יותר).

לא פציפיזם – ולא שחמט טילי

להתפשר, לתווך, לפייס, להפגיש – היכן דברים אלה נחוצים יותר מאשר ביחסים עם שכנינו? ארבעים שנה לאחר מלחמת העולם השניה, אנו, הגרמנים, נושאים בהתחייבות שלעולם לא תצא עוד מלחמת מאדמה גרמנית. כפי שאמר הנשיא המנוח, גוסטב היינמן, ב־1960: ״אני רואה את מחוייבותנו הראשית בשרות לשלום״. דרישה זו קיבלה משנה דחיפות היום. אנחנו הדור הראשון בתולדות האנושות שמסוגל להרוס את עולמנו זה. אף על פי כן, פוטנציאל ההרס ממשיך לצמוח משנה לשנה. נאומי הרגעה לא יוכלו להסתיר את העובדה, שמרוץ החימוש של השנים האחרונות לא עשה את השלום לוודאי יותר – הסכנות המשיכו להתעצם.

לא הייתי שותף בעבר, ואיני שותף היום, לרבות מן ההשקפות ומדרכי השיפוט של תנועת השלום. אך גם למדתי ממנה. אנו חייבים להבהיר, שאת השלום אי־אפשר להבטיח על־ידי אמצעים צבאיים בלבד.

אין להגביל את הדיון במדיניות חוץ ובטחון לשאלות צבאיות. אנו זקוקים לגיוס כללי גם נגד הפציפיזם הרגשי וגם נגד הטכנוקרטיה של השחמט הטילי. אנו זקוקים, בקיצור, לשלב שני של דטאנט.

המזרח והמערב ניצבים היום בפני הברירה לחיות ביחד או לרדת ביחד לטמיון. אם טוב הדבר בעינינו ואם לאו, צד אחד לבדו אינו מסוגל עוד להבטיח לעצמו בטחון. על כן, רעיון הבטחון המשותף הוא היסוד של מדיניות החוץ הסוציאל־דמוקרטית והשלב השני, הכולל, של הדטאנט.

הרפובליקה הפדרלית הנה חברה בברית נאט״ו, ואין ביכולתנו וברצוננו לעזוב אותה. אילו עזבנו, היינו מוצאים את עצמנו במהרה מבודדים וללא השפעה על מעצמות־העל; מידת חרותנו היתה פחותה משהיא עכשיו, שכן איש לא היה חייב עוד להתחשב באינטרסים שלנו. מיותר כמעט לציין, שמדיניות השלום של וילי ברנדט והלמוט שמידט, ובמיוחד ה״אוסטפוליטיק״ , היו בלתי־אפשריות בלי תמיכת הברית.

ככל שזה נוגע לי, המסע המגושם של הימין, שהאשים אותנו באנטי־אמריקניות, נגמר. למעשה, לעולם לא היה לו סיכוי להצליח. אנו קשורים לארה״ב על־ידי ערכים משותפים, היסטוריה משותפת של רעיונות ומאבק משותף למען זכויות האדם. עם זאת, ידידות ונאמנות לברית נאט״ו, אין פירושן שנוותר על דעה משלנו, או שנחדל להציג אינטרסים גרמניים ואירופיים. כאשר אנו מבקרים את מדיניותו של המשטר הנוכחי בוואשינגטון, אנו עושים כן כידידים.

בטחונה של אירופה פחת מאז הצבת הטילים החדשים לטווח בינוני בשתי הגרמניות ובצ׳כוסלובקיה בסוף 1983. יש לסלק את טילי השיוט והפרשינג, כמו גם את הטילים הסובייטיים המקבילים, באמצעות מו״מ.

עתה, כאשר ארה״ב וברה״מ שוב מדברות זו עם זו, הגיעה העת להשיג תוצאות סביב שולחן הדיונים. יחד עם

כוחות רבים אחרים באירופה, אנו דורשים למנוע מרוץ חימוש נוסף, כולל חימוש בחלל. די לנו בבעיות הזקוקות לפתרון על־פני כדור הארץ.

אנחנו, הסוציאל־דמוקרטים, סבורים שהשלב השני של הדטנט צריך לכלול שלושה יסודות קונקרטיים: 1) סילוק מערכות הנשק האסטרטגיות מאירופה; 2) חיזוק הקשר הכלכלי בין מערב אירופה ומזרח אירופה, כולל העברת מידע טכנולוגי; 3) חיזוק יחסי הגומלין התרבותיים בין מזרח למערב, במטרה לשמר את הזהות התרבותית של אירופה.

המפלגות הסוציאל־דמוקרטיות והסו־ציאליסטיות בארצות נאט"ו הסכימו לאחרונה על קווי יסוד למדיניות בטחון משותפת. עלינו להוסיף ולהתקדם בכיוון זה. בסופו של דבר, על אירופה להפעיל את משקלה במונחים של מדיניות חוץ ובטחון כעמוד תווך בברית האטלנטית.

קיים גם היבט של מדיניות החוץ בעל מימד מוסרי מיוחד – יצוא הנשק. אני יודע שלא תמיד קל להתייצב נגד מנהלי חברות המבקשים רשיונות יצוא. הייתי מעדיף יצוא של כלים במקום יצוא של טנקים, וציוד מתוחכם לתעשיה הכימית במקום מוקשים ומסוקי קרב. גישה זהירה זו לייצוא נשק חשובה במיוחד ביחס למזרח התיכון.

אין להדגיש יותר מדי, שהמאבק למען זכויות האדם אינו ניתן לחלוקה. היינו רוצים שזכויות האדם תכובדנה בכל ארצות העולם, במזרח ובמערב, באפגניסטן ובטורקיה, בדרום־אפריקה, בניקרגואה ובאל־סלוודור. כאשר הסוציאל־דמוקרטים היו בשלטון, מדיניות החוץ שלנו הסתמכה על שיטות פרגמטיות להשגת יעדים אתיים ומוסריים. עזרנו לאלפים ולמשל, הבאנו לאיחודן של מאות משפחות בגרמניה המפוצלת.

החרות מרעב וממחסור היא אחת מזכויות האדם האלמנטאריות ביותר. מיליונים על־פני כדור הארץ מנושלים ממנו מדי יום ביומו. על כולנו, פרטים וממשלות, מוטלת החובה לדאוג לחלשים ולמי שהמזל האיר להם פחות. הייתי רוצה לעבוד עם סוציאל־דמוקרטים המסוגלים לחוש מחוייבות וחמלה (נוסף על יכולתם להכין את כל התכניות ותזכירי המדיניות המתוחכמים). הייתי רוצה לעבוד עם סוציאל־דמוקרטים המוכנים ליטול על עצמם סיכונים למען שכניהם, שלא על־מנת לזכות ביתרונות ולקדם את עוצמתם. העולם הפוליטי אינו מתחלק לאדומים, ורודים, שחורים, כחולים, ירוקים או חסרי־צבע. עולמנו מורכב מבני־אדם בריאים וחולים, עשירים ועניים, צעירים וזקנים, חברתיים וגלמודים, גברים ונשים.

הפוליטיקה הנה הנושא החשוב ביותר בעולם – אך רק בשביל העיתונים. אנו נזכה בתמיכה ובאמון רק אם נוכל להוכיח לאנשים במעשינו שאפשר לתת בנו אמון, שיש למעשינו משקל בחיי היום־יום שלהם. האידיאל הפוליטי שלי הוא להפוך את חיי בני־אדם לקצת יותר הומאניים ונסבלים.

צמיחה ואיכות הסביבה

אל לנו לאכזב את מי שמצפים מאיתנו, יותר מאשר מאחרים, לתשובות סבירות ומכוונות לעתיד על בעיותינו הסביבתיות. אין להציג את העבודה ואת הסביבה בתור מושגים הנמצאים בעימות. בל ישלה את עצמו איש שניתן להביא להתחדשות אקולוגית של החברה התעשייתית מהיום למחר. לא יתכן שינוי פתאומי; התהליך יימשך שנים.

יש שחושבים כי צמיחה בלתי־מוגבלת תספק משאבים די הצורך כדי לשלם בעבור אמצעי הגנה סביבתיים. אחרים מטיפים לנטישת החברה התעשייתית. ברם, לא המשך הנוהגים הישנים בתוספת כמה שיפוצים קוסמטיים, ולא הנסיגה לחברה אגררית יעניקו לבני־האדם עתיד הומאני. ברצוננו לנהל את משקנו בדרך ההולמת את הדאגה סביבה; אנו רוצים להגיע לשימוש טוב יותר בחומרי־גלם

יקרים על־ידי מחזורם והפקת מירב הערך האפשרי מהם; אנו רוצים להגיע לשימוש חסכוני במקורות אנרגיה; אנו רוצים למצוא תחליפים לחומרים כימיים מסוכנים; ואנו רוצים לשמר את הקרקע שברשותנו.

אביא שתי דוגמאות למדיניותנו האקולוגית: תכניתנו. "עבודה וסביבה" מציעה מס אקולוגי על צריכת אנרגיה, שהכנסתו נועדה לממן השקעות להפחתת צריכת האנרגיה. יתכן שבעתיד הקרוב ניאלץ להציע מס על חומרים רעילים בשימוש חקלאי, כדי לממן השקעות שיתרמו להגנה על מקורות המים טבעיים שלנו וימנעו נזק מהמזון שאנו אוכלים.

תפקיד חשוב במיוחד נועד כאן למדענים ולמהנדסים. התקדמות אמיתית תושג על־ידי פתרון בעיותיה של החברה התעשייתית. אנו רוצים בפתרון שיצמח מתוך החברה התעשייתית ותוך שימוש באמצעים שלה. לשם כך אנו זקוקים למומחיותם של מדענים, אנשי מחקר, טכנאים ומהנדסים. אני סבור, שהם – יחד עם תעשיינים רבים שבהחלט מוכנים להשקיע את ההשקעות הדרושות – היו רוצים מאד להתמסר למחקר ולפיתוח למען סביבה בריאה ולמען מאבק נגד הרעב בעולם. אך הם יוכלו לעשות זאת רק אם נתמוך בעבודתם.

שוויון נשים

האם אנשים מודעים לכך, שנשים מבצעות את חלק הארי של העבודה בחברה שלנו? אם נצרף עבודה בשכר בבית־החרושת או במשרד לעבודה ללא תשלום בבית ובארגונים וולונטאריים – שאלו את עצמכם כמה עבודה נעשית בידי מי! אך החלוקה פגומה לחלוטין: גברים עוסקים במרבית העבודות בתמורה, נשים מבצעות את רוב עבודות הבית. אין זאת שלנשים אין עבודה; יש להן די והותר בבית, אך רבות מדי מנועות מלקבל עבודה ששכרה בצידה.

החותם של "עבודה בשכר" טבוע בחברתנו כולה. יוקרתם של בני־אדם נקבעת במידה רבה על־ידי מקצועם או עיסוקם. לכן, הנשים תזכינה לשוויון בחברתנו רק כאשר תוכלנה לקבל על עצמן כל עבודה בכל עת שירצו בה.

הנשים הן גם הנפגעות ביותר מן האבטלה. כמעט תמיד הן ראשונות לפיטורין – ואז עוד אומרים להן לעתים קרובות, שממילא מקומה של האישה בבית.

אין אני מאמין למי שטוען, כי הוא בעד שוויון זכויות לנשים, אם הוא מסרב להסכים לחלוקה חדשה לחלוטין של העבודה – גם העבודה בתמורה וגם העבודה ללא תשלום. באופן מעשי כל מי שרוצה בשוויון לנשים חייב להיאבק על קיצור זמן העבודה בכל דרך אפשרית (כמובן לא בלי התחשבות באינטרסים כלכליים מסויימים). קיצור זמן העבודה הוא אמצעי מכריע ליצירת מקומות עבודה מספיקים.

המרירות וההשלמה נפוצות והולכות בקרב הנשים. רבות חדלו להאמין שלגברים יש כוח לשותפות אמיתית. ברור לי גם כמה נבוכים וחסרי־דמיון הם הגברים, שעה שמציגים את הבעיה בפניהם. ובכל־זאת, הנני מבקש מן הגברים להתאזר למאמץ חדש – במשפחותינו, במשרדינו, במקומות העבודה שלנו ולא באחרונה, במפלגה שלנו. זה לא יהיה קל; יהיו כשלונות ונסיגות. אולם איכות חברתנו תיבחן גם במידת השוויון האמיתי שיהיה בה לנשים.

המאבק באבטלה

כמובן, אנו מרוצים מהשיפורים הקלים שחלו לאחרונה במצב הכלכלי; ואנו שמחים עם אלה שכתוצאה מכך מצאו עבודה חדשה. בכל־זאת, ברור שמצבנו הכלכלי עבר תמורה יסודית. צמיחה בלבד לא תחסל את רמות האבטלה הנוכחיות. לאור ההתפתחויות הכלכליות

הנוכחיות, אין להניח שבעתיד הקרוב יווצרו מליוני מקומות עבודה. אדרבה, למרות צמיחה ריאלית במשק הלאומי ב־1983, 1984 ו־1985, עדיין מועסקים היום פחות גברים ונשים מאשר ב־1982. מבחינתי, התאוששות כלכלית אינה אלא רמיה, אם היא רק משפרת את המצב בשוק המניות ולא עושה דבר בשביל שוק העבודה.

מדענים ומהנדסים רבים מודעים לאחריותם לחברה. הסוציאל־דמוקרטים יעמדו לצידם בחיפוש אחרי תגליות חדשות, שתואמות נורמות מוסריות ודרישות חברתיות מתקדמות. לשם כך אין צורך לא בהתערבות מוגברת של המדינה ואף לא בביורוקרטיה נוספת.

כרגע רשומים 2.3 מיליון מובטלים ברפובליקה הפדרלית – המספר הגדול ביותר מאז תום המלחמה. מאות אלפים נאלצים להסתפק בעבודה חלקית. מומחים מעריכים שהאבטלה הסמויה פוגעת במיליון נוסף – גברים, ומעל לכל, נשים. נוסף על הבעיות הכספיות החמורות הכרוכות באבטלה, אנשים שאבד להם מקום העבודה, יותר קשה להם לקחת חלק בחיים החברתיים של קהילתם. בגלל מחסור בכסף, אין הם יכולים עוד להצטרף לפעילויות חברתיות, למשל של עמיתיהם לשעבר. האבטלה מוליכה בהדרגה לבידוד ולפירוד בחברתנו.

יתר על כן, אבטלה המונית מתמשכת פוגעת גם במי שעדיין עובדים; בטחונם מתערער, ותכופות הם חוששים לפרנסתם. מעל לכל, האבטלה פוגעת בבני־האדם, בבטחונם העצמי, בתחושה שהם מביאים תועלת, בקשרם אל הקהיליה. חשוב שלא נתייחס רק להיבטים הכלכליים של האבטלה, כפי שהימין עושה לעתים קרובות. השמרנים טוענים שהסוציאל־דמוקרטים אינם יודעים לטפל בכסף. אך האמת היא, שהשמרנים של היום אינם יודעים כיצד לטפל בבני־אדם.

יש מי שמהמרים על ראשיתה של גאות ממושכת בתחילת שנות ה־90, והם סבורים שעד אז עלינו לחיות עם מציאות של שניים עד שלושה מיליון מובטלים. אין לקבל זאת. אסור לשכוח שמבין המובטלים הרשומים כיום, יותר מ־700,000 אינם עובדים זה למעלה משנה. אנשים שלא ניתן להם לעבוד במשך 18 חודשים, שנתיים או למעלה מזה, מאבדים תכופות את מיומנותם ונפלטים לחלוטין משוק התעסוקה. אם חברתנו, אחת העשירות בעולם, נותנת למיומנותם של מיליון בני־אדם לרדת לטמיון, הרי היא מטילה על שולחן ההימורים את המהות המוסרית של מדיניותה ושל עתידה.

כרגע משמש הייצוא המצליח של גרמניה הפדרלית קטר המושך את ההתאוששות הכלכלית. זהו גורם פחות מדי יציב כדי להסתמך עליו לטווח ארוך; אפילו לתנודות קלות בשער החליפין עשויה להיות השפעה מרחיקת־לכת – שלא לדבר כלל על התגברות המגמות הפרוטקציוניסטיות, שאף הן קונות להן אחיזה בקרב שותפינו האירופיים.

חלוקה מחדש של העושר

מכאן, שלא רק הצדק החברתי, אלא התבונה הכלכלית מחייבת את עידוד הביקוש הפנימי בארצנו; משמע שעל העובד ומשפחתו לקבל נתח גדול יותר מן ההכנסה הלאומית, כדי להגדיל את כוח הקניה שלהם. זהו תנאי מוקדם לכך, שהכל יוכלו ליהנות מן ההתאוששות.

כולנו נסכים, שכאשר אוצר המדינה ריק, חייבים לחסוך. אלא שיש לחלק את העול בצורה הוגנת. אפשר לעשות זאת באופן יעיל ביותר באמצעות מיסוי. תמיד, בכל הזמנים ובכל חברה, בני־אדם מתלוננים על הצורך לשלם מיסים. אבל אם למישהו אצלנו יש סיבה אמיתית להתאונן על עומס המיסים וההיטלים הטופח, הרי אלה העובדים בעלי הכנסה נמוכה והבינונית. את זאת צריך לשנות.

הפתרונות לאבטלה צריכים לצמוח מגישה יסודית נכונה לבעיה – לא כמו זו

של הממשלה הנוכחית: במהלך שביתת פועלי המתכת, ב־1984, כינה ראש הממשלה הלמוט קוהל את התביעה לקיצור שבוע העבודה ״אבסורדית״ ו״טפשית״. אילו דעתו היתה מנצחת, היו לנו היום עוד יותר מחוסרי עבודה – שהרי איש לא יערער על כך, שהכנסת שבוע עבודה של 38½ שעות יצר מקומות עבודה חדשים במפעלים רבים.

לא הייתי רוצה להתווכח עם הממשלה כאשר היא אומרת, שלמדינה נועד תפקיד קונסטרוקטיבי בתהליכי התמורה המבנית הדרושה למשק. אלא שנראה לי, כי תשומת ליבה מתמקדת בעסקים הגדולים ובתעשיית החימוש, במקום לנצל את הפוטנציאל של חברות קטנות ובינוניות. דווקא אלו הוכיחו יותר יצירתיות וכושר הסתגלות לדרישות השוק, והן גם תורמות יותר להכשרתם של צעירים. אנו, הסוציאל־דמוקרטים, מוצאים את עצמנו מגינים על השוק ועל התחרות נגד אלה שאומרים ״שוק״ ומתכוונים לעוצמה. ברור לנו למעלה מכל ספק, שמי שמעונין בחידושים (ואנו מעונינים בהם, בפרט במציאת תחליפים למוצרים המזיקים לבני־אדם ולסביבה), חייב גם לשאוף להשתתפות רבה יותר ולשיתוף בהכרעות של העובדים ואיגודיהם. כל מי שמתייצב נגד התפתחות זו, מי שמהמר ומשחק עם הפיקוח החברתי על טכנולוגיות חדשות, מועד לפורענות מהירה.

שינוי הדרגתי ופשרות

תמיד הבינותי, שבני האדם אינם שווים, וכי אין בכוח הסוציאל־דמוקרטים להבטיח שלכולם תהיינה הזדמנויות שוות בתחילת דרכם. אבל איני יכול להסכים, שאפילו ההזדמנויות בחינוך מתחלקות באורח בלתי־צודק. מעציב במיוחד שבשנתיים האחרונות שוב יורד מספרם היחסי של הסטודנטים ממעמד הפועלים – ובפרט של הנשים באוניברסיטאות.

כסוציאל־דמוקרטים אין אנו יכולים להישאר אדישים כאשר אומרים לנו שהיצירה האינטלקטואלית נמצאת בנסיגה, האכזבה נפוצה והדור הצעיר פורש אל החיים הפרטיים. דעותיהם של הסופרים, המדענים והרופאים בבעיות השלום והבטחון אינן התערבות יומרנית בפוליטיקה, אלא תרומה חשובה לדיון גדול על עתיד עמנו. הייתי רוצה לחוש באווירה חדשה, פתוחה יותר, שתשוב ותהפוך את המגע בין התרבות לפוליטיקה לתופעה טבעית. רק אז נוכל לזכות בשיתוף הפעולה של מי שברגע עומדים מן הצד, ביקורתיים ומנודים מן החיים הפוליטיים.

ארצנו זקוקה למדיניות סוציאלית ודמוקרטית. הסוציאל־דמוקרטים לא יתירו פירוד נוסף בעמנו. אנו רוצים מדינת רווחה חזקה, שבה כל בני־האדם ירגישו בבית. אנו מציעים התקדמות יציבה לעומת נסיגה זוחלת, פשרה בדרכי שלום לעומת התפארות ורטוריקה ימנית. העיקרון שינחה אותנו הוא התפייסות לעומת פירוד. אנו מעצבים מדיניות שנועדה לשרת את רוב בני־האדם.

מחברות עיון:

1. **שיתוף וניהול עצמי** – סקירות על נסיונות שיתוף ומחקרים ברחבי העולם.
2. ד״ר אברהם דניאל, **דגם חדש לקואופרציה יצרנית בישראל**
3. ד״ר אמנון כספי, **שותפות עובדים בבעלות על ארגוניהם**

אפשר להשיג ב״יד טבנקין״, אפעל, דאר רמת אפעל 52960

Socialist Review

קמילת השושן

הנסיון הסוציאליסטי הצרפתי

ג׳ורג׳ רוס, טוני דיילי

האביב של 1981 חולל נס קטן בצרפת והעניק ניצוץ תקווה לכוחות הקידמה במקומות אחרים. השמאל הצרפתי עלה לשלטון לאחר עשורים רבים במדבר הפוליטי. והוא הציע יותר מכמה פליאטיבים סוציאל־דמוקרטיים; הוא הבטיח לא ״לְשפר״ את הקפיטליזם אלא להינתק ממנו. נראה היה, שממשלת השמאל החדשה גם חולשת על המשאבים הדרושים להשגת מטרותיה. כשחמש שנות שלטון בטוח לפניהם יצאו הסוציאליסטים הצרפתים ובעלי־בריתם הקומוניסטים לדרך שהבטיחה תמורה חברתית אמיתית.

נצחון השמאל הרשים במיוחד על רקע גיאות התמיכה בימין במרבית הארצות המתועשות. רייגן זכה בנצחונו המוחץ רק חודשים ספורים קודם לכן. תאצ׳ר היתה בעיצומם של הליכים שהביאו עימם יותר אבטלה ואומללות אנושית משידעה בריטניה מאז המשבר הגדול. שיעורי אבטלה גבוהים במרבית הארצות דחפו את תנועות העבודה לעמדות מגננה. ההון והימין קראו תגר למעשה בכל הארצות המפותחות על ההסדרים שהגיעו אליהם אחרי המלחמה.

כאן היה שמאל ששהה במדבר במשך כל הגיאות הבתר־מלחמתית. עדיין לא התפתה לנוחיות של קפיטליזם־צרכנים ושל מדינת הרווחה על־פי קיינס. לשמאל הצרפתי אל דבק שמץ מן הפשרות הסוציאל־דמוקרטיות. לא היתה לו היסטוריה של כפיית מדיניות הכנסה על מעמד פועלים מיליטנטי. הסוציאליסטים הצרפתים הבטיחו לשנות את החברה על־ידי רפורמות יסודיות והפעלת גרסה גאלית של דמוקרטיה במקום העבודה – אוטוג׳סטיון (ניהול עצמי). אם כן, ההתלהבות שבה התקבל נצחונו של פרנסואה מיטראן ב־1981 בשמאל הבינלאומי לא היתה מקרית.

*

מתוך Socialist Review, מוצא לאור על־ידי ״המרכז לחקר חברתי וחינוך״, ברקלי, קליפורניה, כרך 16, מס. 4–3, מאי–אוגוסט 1986. תרגום: רות הדס

בגלל האורך הרב של מאמר זה יכולנו לתת כאן רק חלקים נבחרים – אם כי במקרה זה, ההחלטה על מה לוותר היתה קשה מאד. ההתמקדנו פחות בנושאים הפוליטיים ויותר בשאלות הכלכליות־חברתיות ומשמעותן לסוציאליזם בעתיד.

כחמש שנים מאוחר יותר הובס השמאל הצרפתי בזירה הפוליטית. הבחירות לפרלמנט ב־16 למארס 1986 הביאו רוב סולידי לימין. אם הממשלה הימנית החדשה תקיים את שהבטיחה במערכת הבחירות, היא תחסל חלק ניכר מהישגי השמאל. אף על פי שמיטראן נשאר נשיא, סביר שכוחו יוגבל; אין בנסיבות המורכבות של "מגורין משותפים" של נשיא סוציאליסטי עם רוב ימני בפרלמנט כדי להסתיר את מימדי התבוסה.

סיפורו של הנסיון הסוציאליסטי בצרפת הוא סיפור עצוב של "ריאליזם" כלכלי והתנהגות פוליטית פסולה. ממשלת השמאל החדשה יצאה מהבחירות של 1981 כשכל תותחי הרפורמה שלה רועמים. במשך שנה אחת היא שקדה במרץ עצום על הומניזציה של מערכת המשפט הצרפתית, על חלוקה מחדש של ההכנסה, על מילוי המצברים של מדינת הרווחה, על קידום צמיחה כלכלית ועל יישום של שלוש סדרות רפורמה גדולות: ביזור, רפורמה ביחסי העבודה והלאמה. אילו עצר ממשל מיטראן בנקודה זו, היו זוכרים אותו היום כפסק־הזמן הרדיקלי ביותר בקפיטליזם המתקדם. אולם השמאל הצרפתי, בלחץ נסיבות כלכליות שהיו רק בחלקן מעשי ידיו הוא, נסוג נסיגה בהולה מן הרדיקליזם. מ־1982 ואילך הוא נע בכיוון למה שהוא כינה "מודרניזציה" – לשון נקיה לעידוד הצבר ההון, הצדקת מעשי ההון על חשבון העובדים ועליה דרמטית באבטלה.

עד לבחירות של 1986 הסכימו רוב המשקיפים, שהשמאל הצרפתי הצליח להבריא את המשק ואת החברה הצרפתיים עד כי התאפשרה רווחיות חדשה לאחר עשור של משבר עמוק. אך הואיל ומדיניות זו גם כללה נסיגה מהבטחותיו של השמאל עצמו, וניפוץ תקוותיהם של תומכיו המקוריים, הרי מחיר "ההצלחה" היה כשלון פוליטי כביר. ב־1986 נראה, שהניסוי של השמאל הצרפתי הצליח יפה מאד להציע מחדש את המיטה הזוגית של ההון הצרפתי והימין הצרפתי. את מוסר ההשכל קל לפענח. למרות תולדותיו הבלתי־שגרתיות יחסית וטיעונו כי עיבד "דרך שלישית", נשאר השמאל הצרפתי שבוי בהיבטים החונקים ביותר של מסורות שמאליות ישנות. הוא הוכיח שאינו מסוגל לנטוש את האטטיזם המסורתי שלו, את האקונומיזם ואת הטכנוקרטיה. תוך כדי התהליך התעלם ממשל מיטראן בעקביות מבעיות חדשות ויסודיות של השמאל בעיצוב־מחדש של מערכת היחסים בין הדמוקרטיה לפוליטיקה. הוא התעקש לפעול "למען" הציבור במקום לשתף ולערב אותו בדרכים יצירתיות. כתוצאה, הוא סיים את כהונתו כסוכן התאמה לקפיטליזם.

שנה של חיים נועזים: 1981–1982

מניפסט הבחירות של פרנסואה מיטראן כלל שורה של הצעות רדיקליות לטווח קצר וארוך. הממשלה הסוציאליס־טית־קומוניסטית לא התמהמתה ביישום כוונותיה השנויות ביותר במחלוקת. תוך שימוש באמצעים של חלוקה־מחדש, שנועדה לשפר מצבן של קבוצות בעלות הכנסה נמוכה, היא שאפה לעודד את הביקוש המקומי. אחר כך היא העבירה סדרה של רפורמות משפטיות חשובות, שכללו את ביטול עונש המוות, את חוק "הביאס קורפוס" והגבלות חדשות על פעולות המשטרה. בתחום המדיניות הסוציאלית הוסיפה הממשלה שבוע חמישי של חופשה בתשלום, קיצרה את שבוע העבודה החוקי (ל־39 שעות, כשלב ראשון לקראת המטרה של 35 שעות), הציעה יציאה לגמלאות בגיל 60, וקידמה שורה של צעדים מוגבלים יותר – העלאת שכר המינימום, העלאת דמי־הגמלאות של עובדי המדינה, חלוקת עבודות שונות כדי למנוע אבטלה נוספת.

חודשים ספורים בלבד לאחר כינונה, התחילה הממשלה ליישם את שלוש הרפורמות המבניות "הגדולות" שהיו במצע הבחירות לנשיאות. ראשית, ביזור

במנגנון הממשלתי במטרה לשבור את חיבוק הדוב עתיק־היומין של החיים במחוזות ובמקומות על־ידי הביורוקרטיה הפריסאית. שנית, תכנית ההלאמות המקיפה ביותר שראה הקפיטליזם מאז הימים שמיד אחרי מלחמת העולם השניה. הממשלה לא רק העבירה תעשיות כושלות לרשות החברה, אף כי היא נטלה לידיה את השליטה בתעשיות הברזל והפלדה מוכות־החולי; גם חלקים מרכזיים של תעשיות האלקטרוניקה והטלה־קומוניקציה וכן את הבנקים הראשיים להשקעות, היא העבירה למגזר הציבורי (רוב הבנקים המסחריים בצרפת הולאמו

פרנסואה מיטראן –

"מגורין משותפים" עם ממשלת ימין.

אחרי 1944). ולבסוף, יושמה רפורמה יסודית במערכת המסובכת והמסוכסכת של יחסי עבודה. העובדים והאיגוד המקצועי שלהם זכו לשורה של זכויות ומסלולי יצוג חדשים.

פרץ של רפורמות יסודיות וצווים משניים אין־ספור הפכו, איפוא, את משטר השמאל בצרפת לאחת מממשלות השמאל הפעילות והנמרצות ביותר בהיסטוריה המודרנית. החיפזון היה, כמובן, מכוון – לחשל את הברזל הפוליטי בעודו חם, להעביר את הרפורמות השנויות ביותר במחלוקת כל עוד השמאל שולט במירב המשאבים הפוליטיים. היישום המהיר של טכניקות קיינסיאניות לעידוד הביקוש נועדו לשמש מדיניות מקרו־כלכלית מקדימה, עד שתחל צמיחה מתמשכת כתולדה מן הרפורמות המבניות של השמאל. המחשבה היתה, שהתאוששות אמריקנית "מדבקת" מבחינה בינלאומית תזין את המשק הצרפתי לטווח הקצר. לגבי הטווח הבינוני האמין השמאל, שהגברת המחקר והפיתוח וכן המגזר הציבורי המורחב יאפשרו לצרפת "לכבוש מחדש את השוק המקומי" ולהקים ראשי גשר חדשים בשווקים בינלאומיים. התוצאה בטווח הארוך תהיה צמיחה כלכלית מתמשכת.

ואולם דווקא אותה שנה ראשונה סוערת הניבה הפתעה גדולה. למרות מפגנים אחדים כלפי העולם השלישי (כולל סיוע לניקרגואה) נראתה מדיניות החוץ של מיטראן הרבה יותר פרו־אמריקנית ופחות גוליסטית (במובן של עמידה על אי־תלות המוגבלת של צרפת ממעצמות־העל) מזו של כל אחד מקודמיו הימניים. תמונה זו שיקפה במידה מסויימת עליה באנטי־סובייטיות בקרב האליטות הצרפתיות. יתכן גם, שה"אטלנטיציזם" נתפש כמכשיר טקטי, כדי להעניק לצרפת מרחב־נשימה ליישום הרפורמות הדרמטיות בתחום מדיניות הפנים.

הדו־ערכיות של רפורמה מבנית

הנחישות ליישם רפורמות מבניות גדולות היא מן התופעות הבולטות ביותר בחמש שנות שלטון השמאל. בגלל היקפן המרחיק־לכת, יעבור עוד זמן ממושך עד שהשפעתן של רפורמות אלו תורגש במלוא

ההיקף. אף על פי כן, ישנן ראיות מספיקות כדי לדעת מה שאין בהן. סיפור זה, יש בו כדי ללמדנו הרבה על חולשותיה של המדיניות הסוציאליסטית.

ביזור: מלכתחילה היווה הביזור בעיה מסובכת. בתור רעיון, הוא בא כתוצאה משנים ארוכות של שלטון מרכזי־ימין. זה זמן רב שצרפת היתה ממורכזת מדי מבחינה מינהלית ופוליטית. כת של אליטה ביורוקרטית, שחבריה הוכשרו בבתי־ספר נבחרים והיו משוכנעים ביכולתם להחליט מה טוב לאחרים, ניהלה את העניינים. פריז הקצתה לשלטון המקומי אוטונומיה מוגבלת בלבד בעניני תקציב, מיסוי והגדרת הפיתוח שלו עצמו.

בשנים האחרונות נוצרה מידה מסויימת של קונסנסוס, שיש לצמצם את השררה של פריז על המחוזות. ממשלות מרכז־ימין העלו את הנושא בהזדמנויות שונות, ללא תוצאות רבות. לקראת הבחירות של 1981 הוסיף השמאל את הערכים שלו בתחום זה. לדעת הסוציאליסטים, לא די שהביזור ירפה את שליטתה של פריז. עליו להעניק סמכות לאנשים מן השורה, לחזק את הדמוקרטיה ולקדם ניהול עצמי. בניגוד להצעות המרכז־ימין לתיקונים מינהליים, הביזור יהווה צעד ראשון לקראת ה"אוטוג'סטיון", ניהול עצמי.

רפורמות הביזור של השנה הראשונה היו ממשיות ובעלות משקל.[1] (– – –) ברם, חיובי ככל שיהיה, הביזור לא התגלה כצעד שמאלי במיוחד. השמאל ישם את אשר כבר התקבל לקונסנסוס לפני 1981. כעבור חמש שנים דומה, שהביזור מייצג יותר רפורמה לאליטות מאשר רפורמה של החברה; אין הוא מרחיב את הדמוקרטיה ההשתתפותית, ועתידו יהיה כנראה דומה לעברו. הרפורמה רק מיסדה חלק מן ההתפתחויות הבלתי־רשמיות, שעוד קודם לכן העתיקו את השליטה הפוליטית לידי "בוסים" פוליטיים, תוך שילוב האליטות המקומיות במנגנון המרכזי, ודחיקת הביקורת לשוליים. כך, במקום לקרב את השלטון לנשלטים, גרם הביזור עד כה שהמנגנון יהיה כבד יותר. יתר על כן, את הניהול העצמי אין למצוא ברפורמות, לא ברוח ולא במעשה.

חוקי "אורו": גם הרפורמות במערכת יחסי העבודה בצרפת לא הצליחה להנהיג ניהול עצמי. יחידה כמעט בין הארצות הקפיטליסטיות, צרפת מעולם לא תיקנה תקנות של ממש לוויסות היחסים בין העבודה להון. כתוצאה התנהלו היחסים בין המעסיקים, האיגוד המקצועי והעובדים כמו בג'ונגל. המו"מ הקיבוצי פעל בקשי, אם בכלל. גם המעסיקים וגם האיגודים המקצועיים ראו את עצמם חופשיים להפר הסדרים קיימים אם מאזן הכוחות השתנה. לחוזים לא היה תוקף משפטי, ולכן אפשר היה לחתום עליהם היום ולהוקיע אותם מחר. יתרונה של השיטה הזאת היה בכך שתנועה העבודה הצרפתית היתה משוחררת מרבים מסוגי המלכוד הביורוקרטי, שתנועות עבודה אחרות נלכדו בהם. אולם היא יצרה גם מצב של מלחמה מתמדת. זאת ועוד: גם המעסיקים וגם האיגודים נטו לחפש את הישועה אצל המדינה במקום לנהל מו"מ ישיר ביניהם.

לא היתה הסכמה כללית על אופי הרפורמה הדרושה ביחסי העבודה. רק השמאל והעובדים רצו שינויים יסודיים. הימין, בעודו בשלטון, סמך על המשבר שיוליד הסדרים הולמים. במוקד של חוקי "אורו" (שנקראים על שם השר האחראי להעברתם) היו אמצעים לכינון הרגלי מו"מ חדשים בין ההון לעבודה.[2] מו"מ נעשה חובה והוא חייב להתנהל אחת לשנה. לעובדים ניתנו "זכויות ביטוי" חדשות בתוך הפירמות. ועדות הגהות והבטיחות של מפעלים קיבלו סמכויות רחבות יותר לפיקוח על הייצור. האיגודים זכו לגישה חופשית יותר למידע פנימי של חברות בכל הנוגע להחלטות ולמדיניות. חברות מולאמות אף צירפו עובדים למועצות המנהלים.

אמצעים אלה נתפשו בשמאל כשלב של השגת הפיגור. והוא חזה שלב שני, שלב של התקדמות, שיוסיף לחזק את האיגודים והעובדים, בתנאי שהללו יגלו די תושיה להיאחז ברפורמות ולהשתמש

בהן. מכאן אמור היה לצמוח **תהליך הניהול העצמי.** ובכל־זאת, אף כי השמאל שאף לאזרחות תעשייתית חדשה, הוא נמנע במפורש מלערער (לפחות במגזר הפרטי) על זכויות יסוד של ההנהלות, למשל בעניני השקעות, פיתוח מוצרים, קבלת עובדים ופיטורין.

תחיקה יכולה להסדיר מערכת יחסי עבודה רק באופן חלקי. לטוח ארוך, התוצאה הסופית של רפורמות אורו תהיה תלויה בכוחם היחסי ובכוונותיהם של העובדים המאורגנים וההון. אך מאז 1981, המשבר הכלכלי, ירידת משקלו של האיגוד המקצועי והרוח הפלגנית במיוחד בקרב תנועת העבודה המאורגנת בצרפת דחפו את האיגוד המקצועי ואת העובדים לעמדת חולשה לעומת ההון, אף על פי שהשמאל החזיק בשלטון הפוליטי. כתוצאה מכך הסתגלו המעסיקים היטב למאבק על השליטה ברמת המפעל, במסגרת הרפורמות החדשות. (- - -)

המגזר הציבורי החדש: ההלאמות היו החלק השנוי במחלוקת ביותר בין הרפורמות של השמאל. ההעברה לרשות הציבורית של רבים מהאוליגופולים הרב־לאומיים של צרפת, הן במגזר המסורתי והן במגזר המתקדם וכן של שארית המגזר הבנקאי, היתה צעד נועז. היא גם עלתה סכום עתק של כסף ציבורי, שכן לבעלים הקודמים ניתנו פיצויים גבוהים מאד. מכל הרפורמות, ההלאמות תאמו במידה הרבה ביותר את שאיפות "השמאל הישן". בעלות ציבורית עלתה על סדר־יומו של השמאל בשנות השלושים, והיא קיבלה אישור מחדש מן הסוציאליסטים והקומוניסטים בשנות הארבעים. זו היתה אבן־הפינה של המצע המשותף שחישל את ברית השמאל ב־1972.

אבל אם ההלאמה כבר הפכה לכעין פרה קדושה, הרי המשמעויות שייוחסו לה היו מגוונות. הואיל וההלאמה נטלה את הקנין מידי בעל ההון, היא נתפשה בשעתה כצעד ראשון לקראת סוציאליזם וצדק חברתי. הציפיה היתה ששינויים בבעלות על הקנין יחוללו ניסים; ההלאמה תוליד ניהול נאור יותר; ובפירוש אחר של ההלאמה, שלא היה מוגבל לשמאל בלבד, על המדינה לקבל על עצמה את תפקיד היזם הכלכלי. על־פי דעה זו, ההון הצרפתי פחד מסיכונים והיה בלתי־מיומן. לשם התקדמות כלכלית היה צורך בהתערבות ציבורית נמצרת. הלאמות, בדרך כלל בשילוב עם תכנון, יהיו המכשיר המתאים ביותר - והנסים יתחוללו הודות לפעילותם של עובדי מדינה מרחיקי־ראות.

לאחר שהשמאל עלה לשלטון התחרו התפישות הללו זו עם זו וגרמו אי־בהירות ניכרת. התפישה הראשונה נשרה עד מהרה בשולי הדרך; נדמה היה, שסוציאליסטים מעטים בלבד רצו הלאמות כמכשיר "מעבר לסוציאליסם". לעומת זאת, הרעיון של ניהול יעיל, שטובת הציבור לנגד עיניו, החזיק מעמד במשך כל השנה הראשונה - תוך לחץ מצד הממשלה על המגזר הציבורי לקיים את רמת התעסוקה בניגוד לקריטריונים של השוק. אך שנות "הזהירות" ערערו את החזון הזה. הקפאת מספר המועסקים נכפה גם על הנהלות של מפעלים ציבוריים. פירושו של אימוץ עקרון ה"מודרניזציה" היתה היצמדות מלאה לחוקי השוק. כך, למשל, יאלצו גם פירמות ממשלתיות לעבור לטכנולוגיות חדשות ולפטר עובדים כמו קפיטליסטים אחרים.

בסופו של דבר, ניצחה התפישה של יזמות ממלכתית. ראשי התעשיה הצרפתית הוקעו כבלתי־מוכשרים והוחלפו במגזר הציבורי גם בטכנוקרטים וגם בתעשיינים שכבר "קצרו הצלחות" (וגם התייחסו בהבנה לשלטון החדש). בצורה זו הפכו ההלאמות ל"אוניות הדגל" של תכנית השמאל להתאים את המשק הצרפתי לזירה הבינלאומית החדשה. השקעת משאבים במחקר ובפיתוח תניב מוצרים חדשים. המגזר הציבורי ישמש קטר מוביל לגידול כולל בהשקעות בתעשיה. התעשיות המולאמות ימצאו לעצמן מקום חדש בשוק הבינלאומי, תוך כדי "כיבוש מחדש" של השוק המקומי.[3]

בדרך להצלחה ניצבו כמה מחסומים. ראשית, חברות רבות שזה עתה הולאמו

כבר צברו גרעונות. לפני־כן היה הכרח להעניק להבראתן עדיפות על יעדים גדולים יותר במדיניות התעשייתית. סובסידיות אלו, יחד עם עלות הפיצויים לבעלים הקודמים, בלעו את רוב הכספים שהממשלה הועידה להשקעות חדשות. שנית, המדינה שינתה את מבנה החברות הציבוריות החדשות רק לאחר זמן ממושך למדי. מנהלים חדשים נזקקו לזמן כדי ללמוד את חברותיהם. בגלל אי־בהירות התחלתית בדבר יעדי המדיניות התעשייתית, השהה משרד התעשיה עצמו את תכניות לארגון מחדש בתעשיה המולאמת. כך אבד לממשלה זמן יקר וכאשר תהליך השינוי המבני התחיל, המדינה כבר אימצה לעצמה הלך־רוח של צמצום תקציבים. (– – –)

אף על פי כן, ההלאמה יכולה עדיין להביא תועלת שולית לתעשיה הצרפתית. מבחינה חברתית היה המגזר הציבורי מאז ומתמיד מתקדם יותר מן התעשיה הפרטית ביחס לעובדים ולאיגוד המקצועי. ועירוי־הדם הטכנוקרטי לאלי־טות הניהוליות טלטל את חוגי המנהלים טלטלה ניכרת וחיובית.

לעומת זאת, התכנים השמאליים של ההלאמה נשארים בעייתיים. שינוי קל בהרכבן של האליטות הכלכליות בצרפת, לטובת טכנוקרטים שאינם בעלי קנין, עשוי אולי להכשיר את המשק הצרפתי לתחרות הבינלאומית, אך קשה לראות בו צעד לקראת סוציאליזם. יתר על כן, חלקים מהמגזר הציבורי החדש עלולים לא להישרד אחרי שובו של הימין לשלטון. מעולם לא נוצר קונסנסוס בענין ההלא־מות. הימין הבטיח לבטל את ההלאמות של 1982, החל בבנקים, ככל ששוק ההון ירשה זאת.

חוסר הוודאות הרב ביותר נוגע לדיבוק "המשלטים", שאחז תחילה בסוציאליסטים. כמו ממשלות צרפתיות קודמות, גם הם סברו שרק פירמות־ענק יכולות להתחרות בהצלחה בשוק הבינלאומי. אלא שמשקיפים רבים סבורים עתה, שעידן הענקים, נוסח פורד, חלף.[4] סטנדרטיזציה של המוצר וכלכלת הגודל הפכו למוצגים מוזיאוניים, וכן אבד גם טעם קיומם של תאגידי ענק. אם העתיד ידחק את רגלי האוליגופולים הגדולים, הרי ההלאמות של השמאל הצרפתי ייראו מטופשות למדי. (– – –)

שנות הזהירות: 1984–1982

למרות הכוונות הטובות היו לתסריט קצר־הטווח של השמאל חסרונות רציניים. מר רייגן לא שיתף פעולה עם תכניות הסוציאליסטים הצרפתיים. ארצות מפותחות אחרות הלכו בעקבות ארה"ב והנהיגו דפלציה בכלכלתן. ואם כן, צרפת, שהאיצה את כלכלתה אחרי 1981, נשארה כמסתייגת יחידה בעלת משקל בכלכלה המדינית הבינלאומית. יתר על כן, הואיל והמבנים הכלכליים הבינלאומיים השתנו מאז ימי הזוהר של הגיאות הבתר־מלחמתית, לא היה כלל ודאי שהקיינסיא־ניזם הצרפתי יניב את הפרות המבוקשים. ההזרמה למען הפעלת המשק התגלתה כמסוכנת במיוחד לנוכח החולשות המבניות בכושר התחרות הבינלאומי של צרפת – חולשות שתחושת הנצחון האלקטורלי הדחיקה אותן כשנים 1982–1981.

כארץ בגודל בינוני לא היתה צרפת מסוגלת לקבוע בעצמה את גורלה ללא מכאובים. המאזן נעשה הרה־אסון במהלך השנה הראשונה לשלטון השמאל. במקום להוליד פעילות חדשה בתעשיה הצרפתית, הציף הקיינסיאניזם הסוציאליסטי את השוק המקומי בייבוא, יצר מאזן מסחרי שלילי וגרם בעיות תשלומים בינלאומיות. הפער האינפלציוני, שהיה קיים ממילא בין צרפת לשותפיה העיקריים למסחר, העמיק עוד יותר. הממשלה נאלצה לפחת את הפרנק באוקטובר 1981 וביוני 1982. הפיחות השני הביא עימו משטר של צנע.

הסוציאליסטים הצרפתים עמדו עם תום השנה הראשונה בפני הכורח לבחור בין שתי אפשרויות עיקריות: המשך הרפורמיזם של חלוקה־מחדש, שמשמעותו

מדיניות מגן כלכלית – או עצירת הרפורמות, צנע וקיום קפדני של כללי המשחק הכלכלי הבינלאומי. הרפורמיזם הפסיד בשני המשכים – יוני 1982 ומארס 1983. תוך כדי כך הוסטו כיוון המדיניות והאיזון הפוליטי האפקטיבי בקרב ממשלת השמאל אל המרכז. פיחות שלישי, פיקוח על מטבע חוץ, העלאת המיסים ומחיר השרותים הציבוריים והקפדה על מסגרות תקציביות הופעלו כדי להוריד את כוח הקניה הצרפתי ולתקן את המאזן המסחרי השלילי מאד. כך הצטרפה צרפת באיחור למגמות הדפלציוניות בכלכלה הבינלאו־מית. יש אירוניה בעובדה שהפיכת כיוון זו אירעה דווקא כאשר ארצות אחרות התחילו להרפות מן הצנע שהטילו על עצמן. כתוצאה, לא יכלה צרפת ליהנות מן ההתאוששות של תקופת רייגן. (– – –)

״ההינתקות מן הקפיטליזם״ נשכחה כדי לאזן את ספרי החשבונות. וולונטריזם של שמאל נסוג בפני ריאליזם של מרכז. להיטיב לנהל את הקפיטליזם מן הקפיטליסטים עצמם הפך ליעד החדש. הרפורמות המבניות שנעשו נשארו על כנן, אף כי משקלן בדיוני הממשלה ירד ולא תוכננו חדשות. אך אם אלה היו הסימנים הראשונים של ״החזרה בתשובה״ של השמאל הצרפתי, מה שנודע בתור ״מודרניזציה״ היה הסימן השני.

ל״מודרניזציה״, שהתחילה לקראת סוף 1983 והמשיכה לשמש סיסמה ממשלתית עיקרית גם במערכת הבחירות של 1986, היתה משמעות פשוטה: אין עוד אפשרות לדבוק בעבר התעשייתי המסורתי; התעשיה הצרפתית צריכה להגדיל את כושר ההתחרות שלה בשוק הבינלאומי, ויעילות חדשה וטכנולוגיות חדשות הפכו לכורח כדי לדחוף את צרפת קדימה, אל המאה ה־21.

במציאות, התוצאה הכבדה הראשונה מן ה״מודרניזציה״ היתה עליה באבטלה. קודם לכן ניסה השמאל להקפיא את שיעור האבטלה על־ידי חיוב של פירמות, במיוחד במגזר בציבורי אך לא רק בו, להימנע מפיטורין מאסיביים. החל ב־1984 הוא נעשה סובלני יותר כלפי מעסיקים שרצו לצמצם את כוח העבודה שלהם. שיעור האבטלה הרשמי קפץ מ־8% ב־1983 ל־11% בקירוב בתחילת 1986. פשיטת הרגל של חברת הענק לעבודות הנדסה, קרוזו־לואר, הפגינה את אי־רצונה של הממשלה להציל חברות שוקעות. מספר ההתמוטטויות של עסקים זינק אל־על. מפעלי ענק בתחום הפלדה, המכוניות והמספנות סבלו במיוחד מארגון־מחדש ברוטאלי.

ללא מאמצים רציניים לסייע לקבו־צות החלשות ביותר, היה צירוף כזה של צנע מתמשך ומודרניזציה חדשה מוליד גרסה צרפתית של הניאו־ליברליזם האנגלו־סאכסי. אפשר לציין במיוחד, שהממשלה סבסדה תכניות הסבה מקצועית לנפלטים מתעשיות הפלדה והמספנות, תוך פיצוי כספי כמעט מלא. תכנית תעסוקה פופולרית מאד לנוער העסיקה צעירים בשנות ״העשרי״ ובוגרים צעירים בעבודות ציבוריות, בשכר שמתחת למינימום הרשמי, כדי להוציאם מרשימות המובטלים. יתר על כן, בעוד שמדינות אחרות עסקו בברירה בין הוצאות בטחון לבין תשלומי העברה סוציאליים, מצאה ממשלת השמאל דרך שלישית: היא צמצמה את שניהם בנסיון לעודד את ההשקעות במשק הלאומי.

אלא שהתוצאה הפוליטית של המודרניזציה היתה קרע בממשלת השמאל. מינויו של לורן פביוס לראש ממשלה ביולי 1984 היה בו משום אישור לסיום הניסוי ברפורמות. בעוד שקודמו, פייר מורואה, יצג את ״השמאל הישן״, פביוס, בן ה־38, ממצה באישיותו את הטכנוקרט הצעיר המובהק. הקומוניסטים שהיו באותה עת עסוקים בעיקר בעצירת הירידה של מפלגתם, נטשו את משרדי הממשלה שהיו בידם והפכו במהרה לאופוזיציה לוחמת. הסוציאליסטים, בלי הקומוניסטים וללא תמיכת האיגודים המקצועיים, נכנסו להתגוששות של מערכת הבחירות במארס 1986 חשופים בתחום החברתי ומבודדים בתחום הפוליטי. (– – –)

כלכלה ונצחון הטכנוקרטיה

כיצד להסביר את הפיכת הכיוון של השמאל הצרפתי? (– – –)

האירועים לאחר 1981 הצביעו באופן ברור על כך שהשמאל, לפחות בתחילת שלטונו, היה שבוי בהנחות פורדיות־קיינסיאניות על העולם הכלכלי – הנחות שאבד עליהם הכלח עם סוף הגיאות שלאחר המלחמה ותחילת המשבר. השמאל האמין, שניתן להפיח נעורים חדשים בהסדרים מבית בין העבודה להון, על בסיס של עליה בשכר תמורת עליה בפריון. הוא גם האמין, שניתן ליצור תנאים לשמירת הקונסנסוס סביב הרחבת מדינת הרווחה ועידוד מדיניות מקרו־כלכלית אנטי־מחזורית ומכוונת לצמיחה. ולבסוף, השמאל גם הניח, שאף כי חלו שינויים בסביבה הכלכלית הבינלאומית, יש בה עדיין מרחב די הצורך להשגת מטרות שאפתניות מבית.

לרוע המזל, ב־1981 היו כל הנחות אלו כבר בעייתיות.[5] צמיחת הפריון ירדה ירידה דרמטית כמעט בכל מקום, והיה קשה מאד להמשיך לקיים את ההסדרים שהושגו לאחר המלחמה בין ההון לעובדים. עם היווצרותו של ניגוד בין הצורך בהשקעות לבין תביעות שכר, נראו בקיעים בקונסנסוס בשוק העבודה. האטת הצמיחה הסיטה את הדיון במדיניות הפנים הסוציאלית לעימות של סכום־אפס. העברת הכנסה ותשלומי הביטוח הסוציאלי ניזונו פחות ופחות מעליית הפריון ויותר ויותר ממשלמי מיסים אחרים. התמוטטותה של המערכת המונטארית שעוצבה בברטון־וודז, משבר הנפט, תחרות חדשה בארצות המתפתחות ושוק רווי הפכו את הזירה הבינלאומית בתחום המסחר והפיננסים לבוגדנית ביותר. (– – –)

השמאל בשלטון היה יכול לראות רק שני מסלולי פעולה: חידוש מכוון קיינסיאני של האינפלציה, תוך ״חילוצו״ של המשק ממנה, בסופו של דבר, על־ידי פניה למדיניות־מגן, או כניעה לליברליזם של הכלכלה המדינית הבינלאומית, מלווה בצנע. דיכוטומיה קונוונציונלית זו חושפת בבהירות את סוג חוסר הדמיון שפרושו בצרפת, כמו במקומות אחרים, היה מפלה לשמאל. אכן, לצרפת אולי מעט השפעה על הכלכלה הבינלאומית ומרחב תמרון קטן מאד בתוכה. ובכל־זאת, יכול היה השמאל לחפש משאבים חדשים בצרפת על־ידי נסיון ליצור צורות קונסנסוס חדשות בעניני פנים – למשל על־ידי ישום עקבי של הגיון הניהול העצמי. הואיל והתעשיה הצרפתית היתה ממילא זקוקה להעלאת הפריון, יכול היה השמאל ליטול את הסיכון הגדול יותר שבשינוי תהליכי קבלת ההחלטות ברמת המפעל, והמקום – במטרה להתחלק בעומס של עקירת עובדים בטווח הקצר ולספק אפשרויות תעסוקה חדשות בטווח הארוך.

במקום זאת, הסכסוך בקרב מנהיגי השמאל סביב אופציות מסורתיות רק החריף, כאשר התברר שקשה מאד ליישם כלכלה קיינסיאנית בארץ אחת. האגף השמאלי ביותר והקומוניסטים דגלו במדיניות מגן וביוזמה ממלכתית רבה יותר. אליבא דגישה זו, טכנוקטרים סוציאליסטים, נתמכים על־ידי קרנות ממלכתיות, יבחרו בצעדים המתאימים ויכוונו את המשק הצרפתי, עם המגזר המולאם החדש בראש, לקראת מנהיגות עולמית חדשה – בתנאי שהשוק המקומי לא נמחץ קודם לכן על־ידי הצנע. ריאליסטים שמאליים טענו, לעומת זאת, שמדיניות מגן תגרום לנסיגה נוספת ובלתי־נמנעת של צרפת. הקבוצה השניה ניצחה והביאה עימה ניהול כלכלי לפי הדגם המוכר היטב של המרכז, מלווה ב״לב רחמן״ ובאוצר מלים חדש וצנוע על בעיותיה של צרפת. הרפורמיזם הסוציאל־דמוקרטי השאיר כמה עקבות: הקרבנות שיידרשו היו אמורים להתחלק באורח צודק; העשירים ומעמדות הביניים ייאלצו לשאת בחלקם; פועלים ובעלי הכנסה נמוכה לא יסבלו מעבר ליחס מתאים.

״צנע״ זהיר שימש, איפוא, כשלב ביניים, שבמהלכו נטש השמאל את ״אשליותיו״ והחל מאמץ לעצמו פרספקטיבה כלכלית ניאו־קלאסית ובינלאומית. הנצחון של הסוציאל־דמוקרטיה הנוטה

למרכז היה נצחונה של החכמה הפוליטית הקונוונציונלית. צרפת חוייבה לשחק על־פי כללי המשחק הבינלאומי. אלא שנצחון זה בא גם בגלל היעדר עמדה מנוגדת תקיפה. ליסודות הרדיקליים בקואליציית השמאל היו אולי כוונות טובות, אך חסרו להם השרירים הפוליטיים וכוח הדמיון כדי לנצח.

עם הנהגת תכנית הצנע לא נטשה הממשלה מיד את מחוייבותה למי שהצרפתים מכנים "עם השמאל" – קבוצות פרוגרסיביות בשכבות הביניים החדשות, פועלים, והעניים שאין להם עבודה. צעד זה נדחה עד להתחלת "המודרניזציה". התפקיד הסוציאליסטי פנה מן הסולידריות אל הסרת הכבלים מן האנרגיה היזמית. בעוד שב־1981, מושג הרווח היה עדיין מוקצה מחמת מיאוס, הוא זכה למעמד של כבוד ב־1984. שיקומה של תשתית תעשייתית רווחית ובעלת כושר תחרות בינלאומי קיבל עדיפות על עיצוב מחודש של החברה הצרפתית בצורה צודקת יותר. הדבקות הסוציאל־דמוקרטית הישנה במחוייבותו של השמאל למקופחים בחברה נסוגה בפני טיעונים חדשים בדבר התאמתם הייחודית של טכנוקרטים תוקפניים מהמרכז־שמאל למשימה של חידוש נעורי הקפיטליזם הצרפתי. (– – –)

במונחי המשתנים הקלאסיים של ביצוע כלכלי, הסוציאליסטים בוודאי לא נכשלו. האינפלציה ירדה לרמה שלא היתה כמוה מאז שנות ה־50; הפער האינפלציוני בין צרפת לשותפיה העיקריים למסחר ירד במידה מספקת כדי להעלות את כושר ההתחרות של הייצוא הצרפתי. אמנם, מאזן התשלומים אינו חיובי עדיין, אך הוא הגיע לרמה שאין בה עוד איום על ניהול סדיר של מדיניות הפנים. שוק ניירות הערך גואה זה שלוש שנים. חלה עליה ברווחים והיא עשויה להוליך להרחבת ההשקעות בתעשיה. "הכבשה השחורה" של המודרניזציה הסוציאליסטית הוא שיעור האבטלה הגבוה, העומד עכשיו על קרוב ל־11%.

הצלחות כאלו זכו רק לעתים רחוקות לשבחים ממי שנהנו מהם ביותר – משמע, תומכיו של קפיטליזם צרפתי נמרץ יותר ומשולב בכלכלה הבינלאומית. הואיל ומאז 1983 הכל הניחו שהימין יחזור לשלטון, לא ראו אנשי העסקים הגדולים צורך לסכן את עתידם הפוליטי. התקופה הקצרה של מדיניות רדיקלית והפסקתה הפתאומית, פרושה שתכומכי השמאל המקוריים רומו באורח דרמטי. (– – –)

ניהול עצמי או הרס עצמי?

השמאל עלה לשלטון ב־1981 כשהוא נושא במספר גדול של מעמסות ות, ולא היה סביר לצפות שיתגבר על כולן – חולשה כלכלית בשוק קפיטליסטי בינלאומי אימתני, שבריריות אלקטורלית ופיצול פנימי בשמאל עצמו. למרות אילוצים אלה, מה, בכל־זאת היה צריך להיעשות בדרך אחרת?

אכן, השמאל מצא את עצמו בלתי־מוכן לסוג הזירה שבה נאלץ לפעול. כמעט כל המשקיפים יסכימו, שהמצע של 1981 היה מיושן. לא היה זה אלא גרסה מהולה של המצע המשותף הסוציאליסטי־קומוניסטי מ־1972, שנוסח לפני שהשפעתו המלאה של המשבר הבינלאומי הגיעה לידי ביטוי. יתר על כן, חלקים מרכזיים של מצע 1972 לא היו אלא עיבודים מחדש של מצע החזית העממית וה"רזיסטנס" משנות ה־30 וה־40. כך בא השמאל ובאמתחתו שחזור מדוייק של מה שהוא הציע ארבעים שנה קודם לכן. יסודות אלה במצע חיברו את מרכיבי המטען המוכר של "השמאל הישן" – הלאמות, תכנון, חיזוק תנועת העבודה, מדינת רווחה ריכוזית, ועידוד בריא של הביקוש קיינסיאני המשמן ומאיץ את כל השאר – בלי לקחת בחשבון את התמורות שחלו בכלכלה הצרפתית והבינלאומית.

האם השמאל יכול היה למשול בדרך אחרת? הטכנוקרטיה הסוציאליסטית ניצחה משום שהתפישות האחרות היו גם חלשות יותר וגם מפולגות. אולם מאחורי נצחון זה ניצבה בעיה תרבותית בעלת שורשים עמוקים. השמאל הצרפתי,

סוציאליסטים וקומוניסטים כאחד, היה מלכתחילה נגוע באטטיזם מוגזם, ששילב את הרפורמיזם הריכוזי המושרש בשמאל האירופי עם היעקוביניזם של המסורת הפוליטית הצרפתית. הרפורמיזם הצרפתי במאה ה־20 היה תמיד אוונגארדי מאד, בכל רמה פוליטית שהיא. קבוצות קטנות של אקטיביסטים הגו את הדרך ההולמת לתמורה חברתית. לאחר מכן הן היו מנסות לשכנע אנשים מן השורה לאמץ את תפישתם. לבסוף הן היו מחפשות דרך אל השלטון, כדי לדחוף את החברה הצרפתית אל דרך זו.

נמצאו גם מי שערערו על רעיונות אוונגארדיים אלה, במיוחד עם התפשטות הרעיון הרחב של ניהול עצמי, שהיה לו גם קשר לאירועי מאי–יוני 1968. ברם, מסיבות מורכבות של תמרון פוליטי בשנות ה־70, השתמש השמאל הצרפתי ברעיונות אלה רק כחלון־ראווה והאטטיזם נשאר על כנו. מה שתרם לאטטיזם השמאלי היה המשקל המכריע של עובדי מדינה רבי־עוצמה במפלגה הסוציאליסטית עצמה, שהאמינו כי פעולה ממלכתית היא המנוף היעיל ביותר לתמורה חברתית. זאת ועוד: השמאל דבק בעשקנות באמונתו ביעילות ובעליונות של המאבק האלקטורלי, בעוד שהתעלם בהתמדה מן הצורך להשלים מאבק באקטיביזם מלמטה.

כך קרה שבלב תכניות השמאל והסוציאליסטים עמדו השימוש בעוצמת המדינה ויישום רפורמות מלמעלה. העברת הרפורמות ויישומן נשארו בגבולות התחום הפוליטי. ההתארגנות לקראת ניהול עצמי – במובן של בניית ראשי גשר חדשים לשליטה דמוקרטית בחברה האזרחית, ומעל לכל, במקום העבודה – זו היתה חוליית החיבור שחסרה בין השימוש בעוצמה הממלכתית לבין התמורה החברתית שכבר היתה בעיצומה, בלי קשר לשלטון השמאל. יתרה מזאת, נושאים כגון דמוקרטיה ברמות הנמוכות, פיקוח וערעור על תהליכי קבלת החלטות אליטיסטיים מכל הסוגים, מעולם לא זכו למעמד שווה עם נושאים כלכליים מעשיים של יום־יום. במובן זה אפשר לראות באטטיזם ובסגידה לכלכלה שותפים הגיוניים.

השאלה הפוליטית היתה כאן בעייתית משני היבטים: הואיל ולפני 1981 לא הצליחה שום "מהפכה תרבותית" בשמאל הצרפתי, לא היו קיימים יסודות ממשיים לאסטרטגיה חלופית ולגיוס תמיכה, מבוססים על התערבות מלמטה ועל דמוקרטיה. העבודה הקשה, ההכרחית לגישור הפער בין המדינה לחברה, אפילו לא התחילה. התמקדותו הכמעט בלעדית של השמאל בתפיסת השלטון, וריכוז כל מאמצי הגיוס הציבורי למען מטרה זו, גרמו לזניחת משימה בעלת חשיבות ראשונית: דמוקרטיזציה של "החברה האזרחית" והאצלת סמכות על מעמד הפועלים וקבוצות כפופות אחרות, דווקא במקומות שבהם מנצלים אותם ושולטים בהם במידה הרבה ביותר. עקב התעקשות השמאל על אטטיזם וסגידתו לכלכלה הוחלשו בצרפת עד מאד התנועות החברתיות הנמרצות מלמטה, שפעלו במקומות אחרים (שימור הסביבה, שלום, פמיניזם, הומוסקסואלים, אוטונומיה אזורית וכו')

להתמקדות על עוצמת המדינה כמנוף עליון – אפילו כמנוף יחיד בעיני אנשי שמאל רבים – היו השלכות שליליות עוד יותר לאחר שהשמאל הצליח לכבוש את עוצמת המדינה. משימה כמעט בלתי־אפשרית היא ליזום תמורות ביחסי מדינה־חברה ולהטיל על אנשים מן השורה ניהול עצמי בנסיבות של משבר כלכלי וללא הכנה מוקדמת. שום דבר אינו מרפה ידיים כמו שיעור אבטלה של 8–11%. לפיכך היה זה נראה אולי הגיוני לברוח ממשימה זו אל זרועותיה של הטכנוקרטיה. אבל השימוש בעוצמה ממלכתית כדי לקדם תמורות מלמעלה, גרם בסופו של דבר לניכור אצל אותם אנשים שבשמם הופעלה עוצמת המדינה.

אולי המגמה הפוליטית הבולטת ביותר בחמש השנים האחרונות היתה ה"אמריקניזציה" של הפוליטיקה הצרפ־תית. הסוציאליסטים ניסו להשתמש באמצעי התקשורת ובעיצוב תדמית כדי

להתגבר על הליקויים במדיניותם. אבל החלפת התוכן בתדמית חיזקה עוד יותר את הדחף הטכנוקרטי. המומחים ממשיכים לשלוט.

בתגובה לחמש השנים האחרונות התגבשה גם במפלגה הסוציאליסטית וגם בממשלה צורה חדשה לגמרי של טיעון תיאורטי, שאפשר לכנותה האסכולה של "שמאלנות שחוקה". זה דומה אולי להכאה על חטא של קומוניסטים לשעבר שפנו לקצה ההפוך. ההתלהבות, שבעבר הוקדשה לתקוות רדיקליות, הסתובבה ב־180 מעלות כדי להוקיע אותן כאוטופיות וכמוטעות. מכאן נולד אורח חשיבה חדש של "ריאליזם" מרכזי־שמאלי, שהשוני בינו לבין אורח החשיבה המקביל במרכז־ימין הוא שולי בלבד. (– – –) "ריאליזם חדש" זה הוכיח את עצמו כיותר דטרמיניסטי וסוגד לכלכלה מכמה גרסאות של השמאל הישן. לא בלבד שהוא מכיר בכוחות השוק, אלא מקבל את דינם ברצון. אם הרווחים הם המניעים את גלגלי העולם, אפילו על חשבון השכר, כי־אז צרפת תצליח בעולם הזה אם בעלי ההון שלה יגרפו רווחים ככל האפשר. בצורה בלתי־שמאלית לחלוטין רואים "הריאליסטים החדשים" האלה בחברה ובכלכלה תחומים שאין ביכולתם של פוליטיקאים לשנותם (להוציא סוגיות שוליות). המושג "מדיניות טובה" קיבל, איפוא, מובן חדש. בעוד שקודם לכן פירושו היה תמורה חברתית, עתה הוא מסמן השלמה עם אילוצים ושימוש מירבי במרחב התמרון הקטן. במסגרת חשיבה זו, השלטת עכשיו, השמאל נבדל מן הימין בכושר ניהול עדיף ובאהדתו הרבה יותר במקצת לקרבנות של אותו העולם המלא אילוצים. נצחונן של השקפות אלו בקרב הסוציאליזם הצרפתי הוא תוצאה חשובה הרבה יותר ושלילית הרבה יותר של הניסוי השמאלי אפילו מן ההפסד האלקטורלי במארס 1986. (– – –)

הניסוי הסוציאליסטי בצרפת שופך אור על משבר הסוציאליזם בימינו: אי־היכולת לשנות מתכונים מקודשים מן העבר כדי לחשל מדיניות מתאימה לתמורות בחברה האזרחית. לנוכח הטרגדיה הצרפתית עלינו להציב סימן שאלה אחרי רבות מהשערותינו ביחס לתמורה פוליטית. האם חייב השמאל – כל שמאל באשר הוא – לצמצם את אופקו לאילוצים של המערכת הבינלאומית? האם הקיינסיאניזם השמאלי הוא עדיין אסטרטגיה אפשרית בכלכלה עולמית פתוחה? האם קיימות אופציות של מדיניות, לבד מהדגשת הפריון על־ידי הימין ודאגתו המסורתית של השמאל לחלוקה מחדש? האם התמורה החברתית מסובכת אף יותר ממה שחשבנו? מה הם גבולותיה של עוצמה ממלכתית בשינוי החברה האזרחית? מהי הקואליציה ההולמת להבטחת בסיס יציב למדיניות מתקדמת? שאלות קשות אלו ראויות לתגובה מסוציאליסטים דמוקרטיים.

הערות

1. Mark Kesselman, "The Tranquil Revolution at Clochemerle: Socialist Decentralization in France," in Philip G. Cerny and Martin A. Schain, eds., *Socialism, the State, and Public Policy in France*, New York, Methuen, 1985, pp. 166–185.
2. Duncan Gallie, "Les Lois Auroux: The Reform of French Industrial Relations?" in Howard Machin and Vincent Wright, eds., *Economic Policy and Policy-making under the Mitterand Presidency*, 1981–1984, New York, St. Martin's 1985, pp. 205–221.
3. Christian Stoffäes, "The Nationalizations: 1981–1984," in Machin and Wright, eds., *Economic Policy*, pp. 144–169.
4. Michael J. Piore and Charles F. Sabel, *The Second Industrial Divide*, New York, Basic Books, 1984.
5. Robert Boyer and Jacques Mistral, *Accumulation, inflation, crises*, 2nd ed., Paris, P.U.F., 1983.
   Mark Kesselman and Guy Groux, eds., *The French Workers' Movement: Economic Crisis and Political Change*, London and New York, Allen & Unwin, 1984.

הדרך להתגבר על המשבר

ג'ון לוג

מדינת הרווחה תוכננה עבור עולם מסוגר יותר, בתקופה שבה התבצעה מדיניות לאומית ביעילות, כיוון שעניני העולם התנהלו ברמה לאומית. היום, כל זה הנו נושא להסטוריונים בלבד. כולנו נסחפנו לתוך כלכלה כלל־עולמית המאיימת להציף את המדיניות והמוסדות הלאומיים. אפילו ארה"ב, מדינה בעלת שוק פנימי אדיר ומשק הנמדד בכ־4 טריליון דולר, הוכתה על־ידי זרמים כלכליים בינלאומיים. זרמים אלה מסוכנים עוד יותר למדינות רווחה במשקים קטנים ופתוחים כגון ארצות סקנדינוויה, התלויות הרבה יותר במחזור הכלכלי הבינלאומי. ארצות אלה חייבות להתמודד עם לחצי הקיפאון וההצטמצמות, תוך הגנה על אורח חיים חברתי שבו גם החברים החלשים ביותר נהנים ממידת־מה של בטחון כלכלי.

אין במעט צרוך להציג את מדיניות הרווחה הסקנדינוויות. הדגם הראשוני, שהופעל בשנות ה־30, שילב שמירה על רמות שכר מינימליות לפועלים העירוניים ולאכרים עם מדיניות המכוונת לעידוד התעסוקה. בשנות ה־40 וה־50, גם תעסוקה מלאה וגם הבטחון הכלכלי של מדיניות הרווחה היו תלויים בצמיחה כלכלית. בסקנדינוויה הקצתה המדינה, באמצעות המגזר הציבורי, חלק משמעותי מרווחי הצמיחה לעניים ביותר. אך השוויון, שנוצר קודם לכן בכלכלה שוק דינמי קפיטליסטי, מותן באמצעות תוכניות ציבוריות ממומנות היטב.

הצמיחה הכלכלית והתעסוקה המלאה שינו, בסופו של דבר, את פניה של מדינת הרווחה הסקנדינווית. מתחילתן בשנות ה־30 ועד למחצית שנות ה־60 תוכננו תכניות הרווחה לזמנים קשים. הקצבאות נקבעו ברמות־מינימום, שהספיקו למנוע רעב, לדאוג לחולים, לנכים ולקשישים, ולהגן על המשפחה בפני אסון כלכלי. אולם בשנות ה־60 ותחילת שנות ה־70, המשק המבוסס על תעסוקה מלאה איפשר שינוי של דגם זה. ההקצבות הועלו לרמות שהבטיחו שמירה על רמת שכר לאלה שנשארו בשוק העבודה, כנגד צרות כלכליות שונות: מחלות, נכות זמנית, אבטלה וכו'. תכניות לילדים ולקשישים, שנועדו במקור להשלים את אפשרויות המשפחה באותם תחומים, שופרו עד כדי כך שתכניות המגזר הציבורי התחילו להחליף את המשפחה כגורם הראשי האחראי לטיפול בקשישים ובילדים במשך שבוע העבודה.

אלא שהדגם גם הלך ונעשה תלוי יותר בכלכלה הכלל־עולמית. היום מהווה הייצוא כרבע מהתוצר המקומי הגלמי בשוודיה ובדנמרק, וכשליש בנורווגיה מפיקת־הנפט; הייבוא מסתכם בשיעור דומה. (לשם השוואה, פחות מ־1/12 מהתוצר המקומי הגלמי בארה"ב מורכב מיצוא). חברות התעשיה הסקנדינוויות מייצאות כ־40% מתוצרתם; יתר על כן,

---

מתוך DISSENT, כתב־עת בהוצאת "המכון לחקר רעיונות חברתיים בלתי־תלוייב" (העורכים: אירווינג האו ומיכאל וולצר), ניו־יורק, כרך 33, מס' 3, קיץ 1986. תרגום: שרון באמני.

החברות המובילות בכלכלה הסקנדינווית – חברות בעלות מעמד עולמי – תלויות לחלוטין בייצוא. לדוגמא: קיימות בשוודיה שתי חברות רציניות לייצור רכב. וולוו מוכרת שלושה רבעים מהמכוניות והאוטובוסים ויותר מ־90% מהמשאיות בארצות חוץ. חברות גדולות שוודיות נוספות – אלקטרולוקס, אסיאה, ס.ק.פ. – מכוונות אף הן לייצוא. המשק השוודי תלוי, איפוא, עד מאד בשוק העולמי לשם שמירה על בריאותו השוטפת וחיוניותו לאורך ימים.

סערות כלכליות כלל־עולמיות

בעיותיה של הכלכלה הבינלאומית הוחרפו כתוצאה מסוגי המדיניות הכלכלית שאומצו בעקבות ההעלאות במחירי הנפט. הדמוקרטיות התעשייתיות הצליחו איכשהוא לעבור בשלום את הסיבוב הראשון של העלאות מחירי הנפט בשנים 74–1973. אולם המערכה השניה בדרמה של מחירי האנרגיה, בשנים 1979–80, הניבה חידושי מדיניות נרחבים. ב־1981 ניסחה הממשלה הסוציאליסטית החדשה בצרפת, בראשות פרנסואה מיטראן, לפתוח בתכנית חד־צדדית לרפורמה והבראה – תכנית שנסחפה, בסופו של דבר, בזרמי הכלכלה הבינלאומית; כשלונו של מיטראן מלמד שגם למדינות בעלות משקים פנימיים חזקים כבר אבדה עצמאותן הכלכלית. ממשלים שמרניים חדשים בבריטניה ובארה"ב התעלמו מהתנגדות בוחריהם והנהיגו מדיניות שהיתה אמורה לקדם הבראה כלכלית על־ידי חיזוק הפקיטליזם. הם האמינו, כנראה, שמרדיפת־בצע ניתן להפיק תרופת־פלא שתחזיר את נעוריהן של כלכלות קפיטליסטיות מתבגרות.

הגם שתרופה מוזרה זו לא הביאה תוצאות חיוביות כלשהן למבנה הבסיסי של המשק בכל אחת משתי מדינות אלה, הרי היא גרמה לקרעים גדולים ברקמה החברתית בבריטניה, שבה נאלצה המשטרה לפעול ללא הרף כדי לטפל במהומות גזעניות, בהתפרעויות במגרש הכדורגל ובשביתות אלימות במיוחד. בארה"ב, דרישות המימון הענקיות שהתחייבו ממדיניותו של מר רייגן רוקנו את חסכונות הפנים והחוץ כאחד. העליה המהירה והמלאכותית בערכו של הדולר הקלה זמנית על עול מימונה של ההתעצמות הצבאית האמריקנית, אם כי תוך נזקים כבדים ליסוד התעשייתי של ארה"ב. עלות החוב החיצוני של ארה"ב תינשא גם על־ידי הדורות הבאים.

כמובן, אפשר היה לאמץ מדיניות אחרת. אם נקח לדוגמה את ארצות סקנדינוויה, נראה כיצד הצליחו מדינות אחרות, למרות האתגרים החמורים יותר שעמם התמודדו, לטפל באותן בעיות. נראה כיצד לא השכבות החלשות שבחברה – הנכים, החולים, העניים, הנשים ההרות והילדים הרכים – נאלצו לשאת על בשרם את עול המשבר.

הברירות בפני מדינות רווחה תעשייתיות קטנות ופתוחות קשות בהרבה מאלה של ארה"ב, וזאת משלוש סיבות:

* לא רק שמדינות אלה תלויות בסחר בינלאומי אלא עליהן גם להתמודד עם תחרות מצד ארצות בעלות שכר העבודה נמוך יותר. יתר על כן, השוק המקומי באותן מדינות קטן מכדי לתמוך בתעשיה, וקטן בהרבה מכדי להעניק להן יתרון מיקוח כלשהו לעוצמת היפניים.

* עליהן לפקח על השכר, שכן אינפלציה כתוצאה מעליית השכר עלולה לייקר את תוצרתן עד כדי גרושן משוקי חוץ. אך בד בבד, עליהן להעלות את התפוקה בשיעור העולה על זה של מתחריהן (או, לפחות, השווה לו) – דבר המחייב שיעורים גבוהים של השקעה חוזרת.

* עליהן להתמודד עם התחרות בלי להוריד את רמת החיים – כפי שהורדה בארה"ב – בלי לוותר על נורמות סביבתיות וחברתיות. ויתור כזה משמעותו זניחת הקידמה של חמישים השנים האחרונות והריסת השלום החברתי שנבע מקידמה זו. זהו הלקח שנלמד מנסיונה של גב' תאצ'ר.

יחד עם זאת, מדינות אלה זקוקות

נואשות לצמיחה כלכלית כדי לממן תכניות של מדינת הרווחה. דוגמה מאלפת להשגת מטרות אלה אפשר למצוא במדיניות שאומצה בשוודיה, וזהי אלטרנטיבה אמיתית, העולה בקנה אחד עם המטרות החברתיות של מדינת הרווחה.

הוצאות ציבוריות ומדיניות השקעה

התגובה השוודית למשבר כללה ארבעה מרכיבים עיקריים. ראשית, הוצאות ציבוריות גדולות תרמו רבות לחיסון המשק בפני ירידה בביקוש פנימי. הוצאות המגזר הציבורי עלו מכ־50% מהתמ"ג בתחילת המשבר, ב־1974, עד כ־68% ב־1983. אמנם, התפתחות זו גרמה לבעיות לא מעטות – בין היתר, בגלל הגרעונות הכבדים שנבעו ממנה. אולם היא גם מהווה הגורם העיקרי בשמירה על רמת הביקוש הפנימי ועידוד התעסוקה. במשך עשור המשבר הכלכלי הצליחה שוודיה להחזיק את שיעור האבטלה שלה מתחת ל־3 אחוזים (אף כי השתתפות הנשים בכוח העבודה גדולה בכ־10% מזו שבארצות רבות כגון ארה"ב).

אחת הבעיות המסורתיות, שבהן נתקלים מבצעי צעדים קיינסיאניים בהיקף כזה בכלכלות קטנות ופתוחות, היא תופעת עידוד הייבוא. חלק ניכר מהתמריצים הקיינסיאניים מורגש לא במשק הפנימי אלא בארצות המייצאות לקיינסיאניים. ברור, כי זה מה שקרה להבראה בארה"ב בשנתיים האחרונות. חלק משמעותי מ־200 מיליארד הדולרים, שמימשל רייגן שופך לתוך כיסי הצרכנים כדי לעודד הוצאות גרעוניות, המריץ את יבואם של מכשירי וידיאו יפניים, מכוניות טויוטה ואף מכוניות וולוו.

מה שמייחד את הקיינסיאניזם השוודי הוא, שהעליה בהוצאות ציבוריות מוקדשת ברובה לשרותים חברתיים – כגון הרחבת הטיפול בקשישים בביתם ושיפור מעונות יום לילדים – שבהם מרכיב הייבוא הישיר קרוב לאפס. גם העליות החדות בהוצאות ציבוריות על עבודות תשתית – כבישים, גשרים, מסילות ברזל, הרכבת התחתית בשטוקהולם – כרוכות במרכיבי יבוא קטנים יחסית. ההוצאות הכבדות על שימור האנרגיה – מקור עיקרי נוסף לגרעון – מקטינות למעשה את יבוא הנטו לטווח הארוך. יש כאן לקח לכולנו: אפשר לבצע מדיניות קיינסיאנית חזקה, הנוגדת את כיוון המחזור הכלכלי, בלי להציף את השוק בייבוא ובלי להזדקק לצעדים פרוטקציוניסטיים.

המרכיב השני במדיניות השוודית הוא מה שאפשר לכנות "סוציאליזם של צד־ההיצע". הסיבה לכשלונם החרוץ של תומכי צד־ההיצע בארה"ב אינה שלא ניתן להשיג הבראה על־ידי השקעות עסקיות. זה בהחלט אפשר. מדיניות הסוציאל־דמוקרטים בשוודיה מכוונת לעבר מטרה זו מאז 1938. אולם בתיאולוגיה הכלכלית של תומכי צד־ההיצע בארה"ב תמוהה היא ההנחה שאנשי עסקים אמריקניים קשיי־עורף ומעונינים רק במירוב הרווח יפעלו באופן אלטרואיסטי וישקיעו את הטבות המיסוי שלהם במתקני ייצור חדשים, בעוד שהקיימים פועלים ב־60% כושר ייצור בלבד וכאשר ניתן להפיק 14% עד 16% רווחים מאגרות ממשלתיות. ברור, שהשקעות כאלה מצד כל אנשי העסקים היו מביאות להבראה; אך ברור לא פחות, שכל איש עסקים ירצה שהבראה זו תתחולל על־ידי השקעותיהם של אחרים, בעוד שהוא בעצמו מצמצם את סיכוניו עד למינימום ומפיק את רווחיו מניצול גדל והולך של כושר ייצור קיים.

הסוציאל־דמוקרטים בשוודיה מעולם לא ציפו שאנשי עסקים יפעלו באופן אלטרואיסטי, מי שרוצה שאנשי עסקים ישקיעו, אל לו לתת להם את חופש הבחירה. השוודים הנהיגו תמריצים המיועדים לעודד השקעות או להרתיע מהן, בהתאם לצרכי מדיניות כלכלית אנטי־מחזורית. בתקופות שגשוג בשנות ה־50 הונהגו מסי השקעה זמניים, אשר שימשו לצינון להט ההשקעות של החברות הגדולות. לעומת זאת, בעיתות מיתון

ניתן היתר לשחרור קרנות ההשקעה של אותן חברות (שהופקדו בחשבונות סגורים בשנים הטובות) לצורך רכישת מכונות חדשות והקמת מפעלים חדשים. כפי שמסביר אסאר לינדבק בספר־עזר מפורסם על המדיניות הכלכלית השוודית ״העקרון הוא - כמו במקרה של מסי השקעה זמניים - להביא את החברות לשנות עת עיתוי השקעותיהן מתקופות שגשוג לתקופות מיתון״.

שיטת קרנות ההשקעה הונהגה ב־1938, עברה רפורמה ב־1955, והושלמה בשנות ה־50 המאוחרות וה־60. האופציות שהועמדו בפני מנהלי המשק השוודיים, בשילוב עם הכלים הכלליים יותר של מדיניות מאקרו־כלכלית וצעדים המכוונים לשוק העבודה, איפשרו את ייצוב הכלכלה הפנימית. אלא שדומה, כי גם צעדים אלה לא יספיקו לגשר על מגמה יורדת בכלכלה הבינלואמית.

מדיניות אנטי־מחזורית

שנות ה־70 הביאו חידוש: מדיניות כלכלית המיועדת לניהול המחזור הכלכלי הבינלאומי. תכנית הסיוע לייצור למלאי הופעלה לראשונה, בקנה־מידה קטן, בשנת 1972. התכנית סיפקה מימון ממשלתי חלקי למלאי שנצבר על־ידי חברות מייצאות משום שהמשיכו ברמות הייצור למרות ירידה בביקוש הבינלאומי. המטרה היתה לצבור מלאים שוודיים גדולים בתקופת המגמה היורדת הבינלאומית, לממן אותם בכסף זול מהלוואות חוץ (שערי הריבית אמורים לרדת בזמן מיתון), ואז לייצא את המלאים הצבורים עם תחילת המגמה העולה בכלכלה הבינלאומית. כך התכוונו לשמור על רמות תעסוקה קיימות בתקופת ההתכווצות ולכבוש שווקים חדשים בתקופת ההתרחבות.

תכנית המלאי, יחד עם שחרור כספים מקרנות ההשקעה, שמרה על צמיחה במשק השוודי בשנת 1975, בעוד ששאר העולם סבל משפל באותה שנה (התמ״ג עלה ב־2.2% בשוודיה, לעומת ירידה ב־0.9% בקרב ארצות הארגון לשיתוף פעולה כלכלי ופיתוח באירופה). אלא שהתכנית לא הצליחה בסופו של דבר. המגמה העולה בכלכלה הבינלאומית בשנת 1976 לא הספיקה לחסל את כל הצטברויות המלאי בשוודיה. תכנית המלאי בוטלה ב־1977 והתוצאה היתה התכווצות חדה (2%). אילו היה המיתון נשאר במסגרת הרגילה של המיתונים מאז המלחמה - 12 עד 18 חודשים - היינו כולנו לומדים כעת את פרטי ההצלחה השוודית.

ההיבט השלישי של המאמץ השוודי להסתגל לסביבה הבינלאומית החדשה קשור לגישה השוודית הבסיסית לאבטלה. תנועות עבודה רואות באבטלה לא רק אסון למובטלים ומשפחותיהם, אלא גם ראיה לחוסר־ההגיון של הקפיטליזם. ממשלות של תנועות עבודה משתדלות לצמצם את האבטלה עד למינימום ולשמור על כוח הקניה של המובטלים. הסוציאל־דמוקרטים בשוודיה נחלו הצלחה משמעותית בתחומים אלה: הם החזיקו את האבטלה מתחת ל־3% במשך העשור האחרון באמצעות תכניות הכשרה ותעסוקה, והם ממשיכים לשלם דמי אבטלה בסך 90% מהשכר הממוצע בתעשיה.

זאת ועוד: מדיניות ממשלת שוודיה בתקופה שלאחר המלחמה מתייחסת למגמות השפל בכלכלה הבנלאומית, העלולות לחולל אבטלה, בתור הזדמנות לספק, במחיר סביר, מוצרים ושרותים ציבוריים, שלא היתה מסוגלת לספקם בתנאים אחרים. הכלים הם פשוטים. הממשלה מסבסדת פיתוחן של תכניות מפורטות לפרוייקטים עירוניים/ממשלתי־ים לתעסוקה - לרוב, פרוייקטים לשיפור התשתית. אחר כך שמים תכניות אלו ״על המדף״ (כפי שאומרים בשוודיה) עד לתקופת שפל, שבעקבותיה פועלת הממשלה לשחרור כספים למימון ביצוע הפרוייקטים. הממשלה מחליטה אילו פרוייקטים לממן כדי להבטיח ביצוע רק באזורים שבהם ישנה אבטלה מקומית. כך יוצא שהוצאות הממשלה באות לרוב בעיתוי מוצלח. בניית גשרים וכבישים -

במידה מסויימת אף של דירות – משמשת למטרות אנטי־מחזוריות; היא מגדילה את היציבות הכלכלית ומעניקה למדינה תשתית בעלת ערך.

שיתוף עובדים

המרכיב האחרון לא נועד בעצם כלל בתור תגובה למשבר כלכלי. המאמצים הנרחבים להגדיל את השפעת העובדים על המשק – מאולם הייצור ועד לאולם הישיבות, מבריאות ובטיחות ועד לבעלות משותפת – החלו עוד בטרם הופיעו באופק ענני הסערה הכלכלית. אולם לצעדים שהרחיבו את השפעת העובדים בעת המשבר הכלל־עולמי היתה כנראה השפעה ניכרת על החלטות כלכליות ברמת החברה העסקית. האינטרס העליון של העובדים בהבטחת תעסוקה יוצר לחץ נוסף להעלאת שיעורי ההשקעה החוזרת. נוסף לכך, יישום מערכת ״קרנות השכירים״ שהונהגה בינואר 1984, הוסיף מקור הון חדש להשקעות. יתכן – אם כי אין זה בטוח כלל – שגידול ההון העומד לרשות העובדים, באמצעות הקרנות, יצמצם את הלחץ להעלאות שכר, ככל שרווחי הקרנות יזרמו למערכת הפנסיה. בכל אופן, נראה כי הקמת הקרנות אכן פעלה למיתון דרישות השכר בשנים 1983 ו־1984.

קשה מאד לחזות לטווח הארוך את תוצאותיה של השפעת העובדים במשק קפיטליסטי. יתכן שכמה רפורמות תשפיעו לרעה על הדחף ליוזמה ויורידו את קצב החידושים. אבל ברור מעל לכל ספק, כי השפעת העובדים גם תצמצם מעשים של ספקולציה ובצע־כסף – כולל ספקולציה לא־יצרנית באמנות, מטבעות ישנים, זהב וכו׳. וכן סביר להניח, שהיבטים נוספים של הכלכלה הבינלאומית (כולל פעילות של חברות רב־לאומיות שוודיות והעברות טכנולוגיה) יהיו חשופים למיקוח ופשרה ניכרים.

המדיניות הלאומית השוודית דוגלת בפיקוח על הזרמות הון בינלאומיות, כדי שייצוא של הון (ושל תעסוקה) מוגבל בהתאם לאינטרסים הלאומיים.

אגב, יש לציין, שהמדיניות השוודית הנה הגיונית לא רק מהבחינה הכלכלית, אלא גם מהבחינה הפוליטית. דווקא בזכות אחריותם למדינת הרווחה זכו הסוציאל־דמוקרטים השוודיים בבחירות בספטמבר

לקחי שוודיה

האם ישנם כאן לקחים עבורנו? שוודיה היא מדינה קטנה, ומדיניות הכלכלה הלאומית שלה מובנת לאזרחים משכילים. ארה״ב גדולה ממנה לאין ערוך, מדיניותה מקוטעת, והאזרח הממוצע מתקשה מאד להבינה. ובכל־זאת, קשה שלא לחוש כי אנו מפסידים הזדמנות־פז, משום שאין אנו מתמודדים עם נושאי ההתחדשות הכלכלית לנוכח הגלובליזציה של הכלכלה.

במקום להתייחס לאבטלה בתור הזדמנות כדי לספק מוצרים ושירותים במגזר הציבורי, הדרושים מזה זמן רב, אנו מעדיפים להפקיר את המובטלים. במקום לעודד השקעה חוזרת, נראה כי חוקי הפחת וניכויי־המס שלנו סיבסדו צמצום רציני בכושר הייצור של תעשיות גדולות, כגון בתעשיית הפלדה, שבה הממשלה סיבסדה העברתם של מיליארדים ממנה לתעשיות אחרות, כגון לתעשיית הנפט.

במקום לתעל את ההשקעות בהתאם לצרכי אדם, אנו נגועים במחלות הספקולציה. ההימורים על עליות וירידות בערכם של מניות ומדדים, שבאו במידה רבה במקום ההשקעה בתעשיה עצמה, מוסיפים לתעל סכומי־עתק לתוך ״קזינו מניות״ נוסח לאס־וגאס. למרבה האירוניה, חלק ניכר מסכומים אדירים אלה מקבל מימון עקיף מתוך כספי קרנות הפנסיה, האמורים להיות מושקעים בתבונה, כדי להבטיח מחיה לעת זיקנה עבור אותם שכירים שייאלצו לפרוש, או שמשרותיהם אינן עוד בטוחות.

אין אלה חוקי הטבע. זהו ענין של החלטה פוליטית. מה שניתן ללמוד מנסיונה של שוודיה הוא שיש לנו אפשרויות טובות יותר.

PRAXIS INTERNATIONAL

עיצוב מחדש של מדינת הרווחה

הגישה השמרנית והאלטרנטיבה הסוציאליסטית

אנדריי גורז

מדינת הרווחה, שבעיני הימין נחשבה כאמצאה סוציאליסטית הרסנית, נתפסה בידי מחולליה בתור מערכת של מדיניות חברתית, שנועדה לתקן ולהחליק את תפקודה של הכלכלה הקפיטליסטית. הנחת היסוד של אותו "קפיטליזם רפורמי" היתה, שניתן למנוע משברים כלכליים חוזרים על־ידי חלוקה־מחדש, שיטתית, של ההכנסה, ומה שחשוב יותר: של העודפים הכלכליים. הסברה היתה שמדיניות כזו של חלוקה־מחדש תקזז את מה ששוחרי הרפורמה החברתית בשנות השלושים ראו כשני הגורמים העיקריים למשברים כלכליים: תת־צריכה ועודף

מתוך Praxis International, כתב־עת פילוסופי בינלאומי, אוקספורד, אנגליה, כרך 6, מס. 1, אפריל 1986.

הכותב הוא מחשובי ההוגים הסוציאליסטיים המודרניים בצרפת ובעולם. ראה גם ראיון איתו במספר 4 של "הילקוט" ומאמר פרי־עטו במס. 5. תרגום: חיים כהנא.

צבירה. מדינת הרווחה היתה אמורה גם להעניק לגיטימציה בלתי־מעורערת לשיטה החברתית והכלכלית של הקפיטליזם. זו היתה המטרה השניה של מדינת הרווחה; היא הושגה במידה כזאת, שמצעי מפלגות סוציאליסטיות וקומוניסטיות הזדהו עם היעד לשפר ולהרחיב את מוסדות מדינת הרווחה, ולגונן עליהם.

אולם המטרה הראשונה, חיסולם של גורמי המשברים הכלכליים, לא הושגה - כפי שהיה צפוי. אמנם מדינת הרווחה השהתה ולאחר־מכן מיתנה את התפתחותו של משבר עולמי קפיטליסטי מתמשך, אך היא לא יכלה לנטרלו - ואף לא תצליח לפתרו בסופו של דבר. חומרת המזבר הנוכחי מזכירה לנו, שמדינת הרווחה שימשה מכשיר יעיל כדי לווסת ולקיים צמיחה כלכלית; אך עלינו לזכור גם שהיא יכולה למלא תפקיד זה רק בזכות קיומו של פוטנציאל לצמיחה מתמשכת; ומפני שזו הולידה עודף כלכלי ניכר, שחלוקתו־מחדש באורח חלקי הבטיחה המשך של צמיחה. פוטנציאל הצמיחה

עצמו רק נוהל על־ידי מדינת הרווחה – היא לא יצרה אותו.

השפל הכלכלי הטיל את מדינת הרווחה למשבר בלתי־נמנע ועמוק, שאין בכוחה לגבור עליו. ״הקפיטליזם הרפורמי״ אינו מתפקד והמפלגות הסוציאליסטיות שהזדהו איתו נותרו ללא מצע, יעדים ופרספקטיבות. בנקודה זו נועד לחיפוש אחרי חלופות אפשריות למדיניות הקפיטליסטית תוקף חדש. כדאי להזכיר לעצמנו, שהצמיחה הכלכלית התבססה בעבר על האפשרות לספק, ברווח נאה, את אותה כמות הגדלה של סחורות ושרותים, שהביקוש המתמשך מובטח להם. אך אותו גידול בביקוש לא היה ״טבעי״ ואף לא נוצר מאליו. מדינת הרווחה מילאה תפקיד מכריע בתיעול הביקוש לכיוונים, שבהם יכול היה להגיע לביטוי בשוק בתור ביקוש אפקטיווי לסחורות. תוך שהיא מדכאה או מזניחה צרכים קולקטיביים, שאין לספקם על־ידי סחורות ושרותים מסחריים נושאי־רווח, שימשה מדינת הרווחה מכשיר לקידום הרכישה הפרטית של אותם שרותים וסחורות.

המדיניות של מדינת הרווחה התבססה על ההנחה, שצרכים קולקטיביים אלה יבואו על סיפוקם בדרך הטובה ביותר באמצעות צריכה פרטית, ואילו כוח הקניה הדרוש לכך מסופק לציבור על־ידי מדיניות של חלוקה־מחדש וביטוח סוציאלי. מכאן דגם הצריכה האופייני, אשר ג׳. ק. גלבריית ניסח אותו יפה כל־כך בתור ״דלות ציבורית נוכח שפע פרטי״. אכן, מדיניות זאת לא היתה מסוגלת לענות על הצרכים הבסיסיים, שאינם מתבטאים בביקוש אינדיווידואלי אפקטיווי לסחורות ולשרותים שאפשר לקנותן או שמקורם בעצם הצמיחה של הצריכה הפרטית: הצורך באוויר טהור, שטח מחיה, אור, שקט, מי שתיה נקיים, מניעת תחלואה, שימור הסביבה הטבעית או שיקומה, תחבורה ציבורית משופרת, פנאי, תעסוקה בעלת משמעות, הזדמנות לנצל את הפנאי ניצול משמעותי וכו׳. המשך העוני אצל 15 – 20% של האוכלוסיה, והירידה באיכות החיים לקראת סוף תקופת הצמיחה הכלכלית, נבעו במידה רבה מן העובדה שמשאבים בסיסיים רבים אינם ניתנים לייצור או לבריאה באורח רווחי, ושמגוון של צרכים בסיסיים אינם יכולים לבוא על סיפוקם באמצעות רכישת סחורות ושרותים על־ידי הפרט במערכת השוק.

כדאי להזכיר עובדות אלו, כדי להפריך את גישתם של מי שמתגעגעים לדגמי צמיחה מימים עברו והרואים את שליחות השמאל בהחייאת העבר ובהתרחבות מתמשכת של מדינת הרווחה. הצמיחה בעבר לא טמנה בחובה פיתרון לכל הבעיות, וגם לא היתה יכולה להימשך עד אין־סוף. ברגע שהצמיחה נעצרה, לא היה עוד בכוחה של שום ממשלה להפיח בה חיים חדשים. כלכלת העולם נכנסה לתקופה של קיפאון ושל תמורות טכנולוגיות מרחיקות לכת; אלה מאיימים על מוסדות המפתח של מדינת הרווחה בהתמוטטות פיננסית, בעוד שהן העודף הכלכלי והן התעסוקה שרויים בתהליך הצטמקות, ולעומת זאת מספר הגימלאים גדל. אותם מוסדות־מפתח שהיו אמורים להבטיח הכנסה סבירה פחות או יותר לרוב המועסקים, למובטלים, לזקנים ולחולים, יינצלו מהתמוטטות רק אם ישופצו ואם יזכו לפרספקטיבה חדשה: כאשר צורות חדשות של שיתוף פעולה חברתי וגישות חדשות לסיפוק צרכים יחליפו את הגישה הקלאסית של חלוקה־מחדש ורכישת סחורות על־ידי הפרט.

תוצאות רגרסיביות של המהפכה המיקרו־אלקטרונית

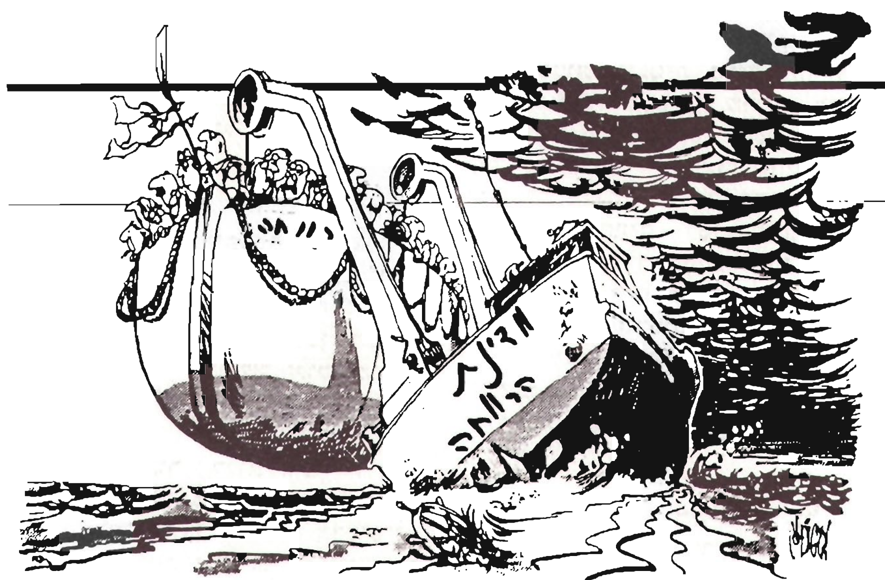
הצורך בגישה חדשה נובע במהותו מן הצמצום הנוכחי והעתידי של כמות העבודה הדרושה לייצור המחוברת. ההחלפה המואצת של עבודה בהון, אף שהיא עשויה להחזיר למשק שיעורי רווח גבוהים, אין בה כדי להבטיח שיעור צמיחה מהיר יותר שישקם את התעסוקה המלאה. אפילו יצליחו לקיים צמיחה מתמשכת של ביקוש צרכני, יחסר עדיין

תנאי אחד כדי להפוך את הביקוש לאפקטיווי ומתרחב בהתמדה: חלוקת כוח הקניה העולה על־ידי תהליך הייצור החברתי. הייצור המורחב מושג על־ידי כוח עבודה הולך וקטן בתעשיות ובשרותים המסורתיים; ואילו התעשיות החדשות יוצרות רק אחוז קטן ממספר מקומות העבודה שמתחסלים. עידוד ההשקעות שוב אינו גורם לכושר יצור מתרחב בתעשיות המסורתיות; אדרבה, ההשקעות מאיצות את "היעול", ובסופו של דבר מחסלות מקומות עבודה. על־פי מימצאי "המשרד לסטטיסטיקה של העבודה" בארה"ב, תעשיות המידע והתקשורת (כולל יצור רובוטים) גורפות 34.9% מכלל ההשקעות בתעשיה, בעוד שהן מספקות רק 3.04% מכלל מקומות העבודה הנוספים (ז"א 16.8% מכלל התעסוקה בתעשיה). בעוד שההשקעה

מקומות עבודה מקצועיים.

כבר הצביעו על כך, ש"איכות מקומות העבודה" הלכה ופחתה ב־15 השנים האחרונות: המשרות הבטוחות, בשכר טוב, והמצריכות מיומנות יחסית גבוהה, הולכות ונעלמות; בעוד שרוב המשרות החדשות אינן דורשות מיומנות, אינן מובטחות, ושכרן ירוד. מעמד הפועלים, בעל הצווארון הכחול והלבן כאחד, מתפצל לגרעין מצטמק של עובדי מאורגנים, מיומנים, יציבים ובעלי שכר טוב יחסית - ולהמון גדול של מובטלים לפחות בחלק מן השנה, שהם בני מזל אם הם זוכים לעבודה תת־תקנית למספר שבועות או חודשים, לרוב במגזר השרותים.

התועלת החברתית של רוב עבודות השרותים החדשות מוטלת בספק: שוערים, עובדי ניקיון ביתי, מלצרים,

באותן תעשיות גדלה בשנים 1973-80 ב־11.1% לשנה, גדל מספר מקומות העבודה רק ב־17.7% במשך כל התקופה. התעשיות עתירות הידע אמורות ליצור 6% מכלל מקומות העבודה החדשים עד 1995 - אך רק רבע מכל אלה יהיו

טבחים ועובדי מטבח בסטקיות, פקידים, קופאים, מזכירות ועוזרות לאחיות, עומדים בראש הרשימה. מרבית הפרנסות החדשות הן עבודות "רפרודוקטיוויות", משמע - הן מעבירות את עבודות הבית למסגרת חברתית רחבה יותר ובחלקן

מתעשות אותן. למעשה, ״החברה המתועשת ביותר״ מעוצבת על־פי הדגם של דרום־אפריקה: הרוב הם עבדי־שכר מודרניים העומדים לרשות גרעין הולך ומצטמק של בעלי הכנסה טובה. שחרור האישה, השייך לאותו גרעין מיוחס, לובש צורה של מסירת עבודות הבית לעובדי שרותים, גברים או נשים, בתנאי ניצול חריפים. התוצאה הפרדוקסאלית של המהפכה המיקרו־אלקטרונית היא נסיגה חברתית, שכן ההמונים נפלטים מתהליך הייצור החברתי ונאלצים להתחרות על הזכות לשרת את אלה, שהצליחו לשמור על מקום עבודה בטוח ועל ההכנסה שבצידו.

״מס הכנסה שלילי״ – מיסוד הפער

השאלה היא איפוא איך לאפשר לאוכלוסיה לספק את צרכיה הבסיסיים, שעה שתהליך הייצור החברתי מצריך פחות ופחות עבודה, ומשלם שכר הולך ופוחת. אי־אפשר לבסס מערכת של דמי־אבטלה, ביטוח בריאות וגימלאות על תרומתו של גרעין הולך ומצטמק של בעלי הכנסה קבועה, בעוד שהאבטלה תגיע כנראה ל־40%–30 בסוף המאה ה־20, ועל כל גימלאי יהיו פחות משני אנשים בגיל העבודה. הפתרון האפשרי היחיד הוא כה בולט לעין, עד שגם דוברים מן הקשת השמרנית והליברלית דוגלים בו: יש להעניק הכנסה בסיסית לכל מי שלמשק הלאומי אין חפץ בהם (משמע, אין לו מקום עבודה סדיר בשבילם); פירוש הדבר שהזכות להכנסה בסיסית לא תהיה עוד מותנית בכמות העבודה המושקעת. הימין מעדיף את ״מס ההכנסה השלילי״ כמכשיר להבטחת ההכנסה הכללית הזאת.

על פניה נראית הצעה זו כדחיית ההגיון הקפיטליסטי; למעשה, זו מדיניות, שבגרסתה השמרנית באה לחסל את מדינת הרווחה ואת כל צורות הביטוח הסוציאלי בכלל. היתרון הבולט בהבטחת ההכנסה הבסיסית, על־פי הדגם של מילטון פרידמן וחסידיו, הוא בכך שהיא תחליף מערכת מסובכת למדי ויקרה של קצבאות וביטוחים, בזכאות פשוטה וזולה מאד. כל מי שירצה לזכות ביותר מן המינימום החוקי, אם הוא מובטל, זקן או נכה, יצטרך לבטח עצמו בביטוח פרטי (במידה והכנסתו מאפשרת זאת...). במבט ראשון נראה, הצעה זו מפרה את חוק ההיצע והביקוש, אך למעשה הוא יופעל ללא מעצורים גם בשוק העבודה; הסכמי שכר, חוק שכר מינימום, תשלומי חובה של מעסיקים לקרנות פנסיה ותגמולים וכו׳ – כל מה שמגביל את פעילותו הבלתי־מרוסנת של שוק העבודה – אמורים להתבטל. הטיעון הוא, שברגע שיתנו למחיר העבודה להתייצב ברמת האיזון של ההיצע והביקוש, תיעלם האבטלה מאליה: ככל שמחיר העבודה בשוק יירד, יגדל מספר מקומות העבודה הזמניים.

צפוי כמובן, שמחיר העבודה בשוק יירד אל מתחת לרמה של קיום בדוחק. לכן בדיוק הכרחי, אליבא דמילטון פרידמן, להבטיח שכר מינימום בסיסי לכל. אם נניח, שההכנסה הבסיסית באמת אינה אלא המינימום לקיום בדוחק וכל הקצבאותוהביטוחים הסוציאליים יבוטלו, הרי מי שיצטרך להתקיים מאותה הכנסת מינימום, יהיה מוכן להשלים אותה על־ידי קבלת עבודות מזדמנות מכל סוג שהוא בשכר נמוך מאד, כל עוד אינו מפסיד בשל כך את המינימום המובטח. שוב יהיו אנשים זמינים לביצוע כל מיני עבודות הזדמנותיות, בלתי מספקות, ובשכר ירוד.

הגרסה השמרנית של ״הכנסה בסיסית מובטחת״ נועדה למלא שלושה תפקידים: 1) היא מסבסדת מקומות עבודה ועסקים כושלים ובלתי־רווחיים; 2) היא צריכה להפוך את האבטלה, את התת־תעסוקה ואת הנידוי החברתי של חלקי אוכלוסיה ניכרים למצב נסבל מבחינה חברתית ופוליטית; 3) היא ממסדת את פיצול החברה לשני מגזרים, בעלי תרבות ואורח־חיים שונים מיסודם. אותה השניות, ההולכת ונוצרת בכל מקום, אפשר להשוותה לכלכלת האפרטהייד של דרום־אפריקה.

צמצום זמן העבודה בשכר

חלופה סוציאליסטית לסוג זה של פיצול חייבת לעמוד על שני עקרונות מהותיים לחברה דמוקרטית: 1) כל אזרח זכאי להכנסה המאפשרת לו לספק את הצרכים הבסיסיים של חיים נורמליים; 2) כל אזרח זכאי ונדרש לבצע לפחות את כמות העבודה הנחוצה, כדי שהחברה תוכל להעניק לו (או לה) הכנסה נורמלית לכל ימי חייהם.

במקום פיצוי עלוב על אזרחות ועבודה סוג ב׳, ההכנסה הבסיסית המובטחת, בגרסתה הסוציאליסטית, אינה אלא תשלום (דחוי או מידי) שניתן לכל אזרח תמורת השתתפותו בתהליך החברתי המייצר את אשר נחוץ לחיים נורמליים בעבור הכל. אפשר לומר, שזה מעין ״שכר לאזרח״ תמורת כמות עבודה בסיסית שכל אחד ואחת יבצעו אותה במהלך חייהם.

זכות שווה להכנסה בסיסית סדירה וזכות וחובה שוות לביצוע כמות תואמת של עבודה נחוצה לחברה, מתחייב מהן שאותה עבודה תהיה זמינה לכל האזרחים ותחולק ביניהם, במקום שאליטה טכנוקרטית תשתלט על העבודות המיומנות, הבטוחות, המעניינות והמשת־כרות היטב, ותשאיר את העבודות המלוכלכות, הבלתי־מספקות, לרוב מקופח וחסר־זכויות. תנאי מוקדם לחלוקה רחבה של העבודה הוא, כמובן, צמצום זמן העבודה ללא הפסד הכנסה. חשיבותו של צמצום זה לא הוערכה בדרך־כלל די הצורך. זמן העבודה הממוצע לשנה, ברוב הארצות המתועשות, מגיע ל־1600 שעות בערך (רק ביפן ובשווייץ הוא עולה על 2000 שעות), ושיעור האבטלה מגיע ל־10% בערך. אם נניח תוספת שנתית לפריון של אפילו 1.5% בלבד,[2] הרי זמן העבודה השנתי יצטרך להצטמצם ב־40% ב־15-20 השנים הקרובות, אם לכל אדם תובטח גישה לעבודה הנחוצה לחברה. פירוש הדבר, פחות מ־1000 שעות לשנה, או 10 ימים לחודש, או 25 שבועות בשנה, או שנתיים מתוך כל ארבע שנים. או 20-30000 שעות במשך כל חייו של אדם - בכל סוג של חלוקה בין עבודה מלאה וחלקית וחופשות ממושכות. כך אפשר יהיה לשלם את ״שכר האזרח״ הנורמלי ללא הפסק, כל עוד הוא ממלא מכסה מסויימת. תפעולה של שיטה כזאת לא יהיה שונה ביסודו ממערכת ביטוח, אף שמימונה לא צריך להתבסס על תשלומים, כפי שנראה להלן.

בהקשר זה של זמן עבודה מקוצר אפשר לעצב מחדש את המוסדות, השרותים והערבויות של מדינת הרווחה, בחלקם הגדול על יסוד שונה לחלוטין. עד עתה נחשבו פעולות אלו למשלימות צורת־חיים, שבה העיסוק היחיד, או לפחות החשוב ביותר, היתה אמורה להיות העבודה תמורת שכר. כאמור, מדינת הרווחה התבססה על ההנחה, שכל הסחורות והשרותים הדרושים, או הרצויים, יהיו מיוצרים בעבודה שכירה; והואיל והעבודה בשכר מותירה לבני האדם מעט מאד פנאי לדאוג לעצמם, לתלויים בהם או לשכניהם, הרי אחד מיעדי מדינת הרווחה היה למסד ולמקצע דאגה זו. כפי שהכירו, בין אחרים, אפילו אנשי המפלגה הסוציאל־דמוקרטית בגר־מניה המערבית,[3] הרי ההתמחות, ההתמקצעות והפיכת כל דבר לסחורה דלדלו, בסופו של דבר, את תמצית החיים: הסתמכות האדם על עצמו, אוטונומיה, טיפול עצמי, הלכו והצטמקו; הילדים נמסרי לידי מחנכים מקצועיים או למקרן הטלוויזיה; בני־אדם קונים קלטות או תקליטים במקום לשיר או לנגן בעצמם; חפצים מושלכים לאשפה במקום שיתקנו אותם; מצטרפים לטיפול קבוצתי במקום לפנות לידידים לקבלת עזרה ועידוד; הגוססים נשלחים לבתי־חולים והזקנים נדחסים בבתי־אבות וכו׳. מחסור בפנאי הורס את הרקמה החברתית, מדלדל מגעים וקשרים חברתיים ואת נכונותם של בני־אדם לעזרה הדדית - ולכן נוצר ההכרח להרחיב את הצורות הממוסדות של עזרה סוציאלית ואת רשת השרותים המסחריים. בשביל אלה יש, כמובן, לשלם, וכך הופך חוסר הפנאי למקור חשוב להוצאה ציבורית ופרטית כאחד.

לעומת זאת, עשוי זמן העבודה המקוצר להוות מקור חשוב לחיסכון בהוצאה הציבורית ולהוריד את יוקר המחיה, ובאותה עת לאפשר אורח־חיים מספק יותר וקשרים חברתיים מורחבים. רוב גדל והולך של אנשים על פני אירופה כולה אומרים כיום, שהיו מעדיפים יותר פנאי לעומת תוספת הכנסה.[4]

ארגון עצמי של אחריות ציבורית

תוספת פנאי היא המפתח לעיצוב־מחדש של אורחות חיים ולארגון־מחדש של מוסדות מדינת הרווחה. אפשר לבזר חלקית את השרותים והמטלות החברתיים, ולשלב אותם מחדש בחיי הקהילה המקומית והשכונה: רשתות עזרה הדדית,

קואופרטיבים שכונתיים, אגודות לעזרה עצמית, וכו׳ – אלה יוכלו ליטול לידיהם שרותים על בסיס של התנדבות והתארגנות עצמית. והרי אותם שרותים, כאשר הם מופעלים על־ידי מדינת הרווחה סובלים (א) מקשיחות ביורוקרטית והיעדר אחריות; (ב) מיוקר וחוסר־יעילות, משום שלנזקק־הפרט אין ענין לחסוך הוצאות ציבוריות – אדרבה הוא מנסה להוציא מהן יותר משהשקיע. ״ארגון עצמי של אחריות ציבורית״, כפי שכינה זאת אגון מאצנר[5], עשוי לשמש פתרון גם לתסכול הגובר של המשתמשים וגם לעלויות הטופחות.

עם זאת, יש להדגיש, כי סוג זה של הרחבת העזרה העצמית על בסיס ארגון עצמי וקואופרציה לא יוכל לשמש תחליף למוסדות מדינת הרווחה בנסיבות הקיימות. אין להבין את התמיכה בארגון עצמי של אחריות הציבור כהסכמה עם ממשלות המקצצות בשרותים הסוציאליים ומטילות על משקי הבית (למעשה על הנשים) את התפקידים שהציבור היה אחראי להם קודם לכן. יש שני תנאים מוקדמים הכרחיים להעברת השרותים המרכזיים לידיהן של מערכות ארגון עצמי: 1) שבו בזמן תהיה הפחתה ניכרת בשעות העבודה ללא אובדן הכנסה; 2) שתתוסף להן הרחבת המוסדות הציבוריים המאפשרים שימוש בעל משמעות, יצרני או יצירתי, בזמן המתפנה; למשל, מרכזים קהילתיים לפי הדגם הדני או האנגלי; אוניברסיטאות פתוחות, סדנאות שכונתיות לעזרה עצמית וליצירה אמנותית, סידורים וכלים לאספקה עצמית, כגון גינון, אפיה, גידול עופות, בנייתן של טחנות רוח או קולטים סולאריים, וכו׳. עבודה קואופרטיבית בארגון עצמי עשויה להקיף את אותן היוזמות, שלמרות חשיבותן המכרעת אי־אפשר לכמת אותן במונחים כלכליים: עיצוב מחדש של הנוף העירוני ומרחב המחיה; שיקום הסביבה הטבעית; יצירת מתקנים לשימוש הציבור וכו׳. בקיצור: לפחות חלקית אפשר יהיה לבצע את אותן הפעולות, שאי־אפשר לקנות את התוצר שלהן באופן אישי, או לספק אותו בדרך מסחרית, אך הן נותנות סיפוק ישיר במושגים לא־כספיים למי שעוסקי בהן.[6]

אין זו מטלה בלתי־אפשרית לתרגם תפישה חדשה זו של מדינת הרווחה למדיניות מעשית, כפי שנדמה אולי במבט ראשון; זאת בתנאי, שהשינויים הדרושים יזכו ליישום תוך תקופה של 15 שנה בערך. הבסיס כאן הוא צמצום שעות העבודה ללא הפסד הכנסה, תוך כדי עליה בפריון הכולל. יש כאן שלושה נושאים, שכל אחד מהם דורש גיבוש מדיניות יחודית:

1) קביעת מטרות מוגדרות לצמצום שעות העבודה ולהגברת הפריון. בתחום זה, ״תכנון״ אינו פחות בר־ביצוע מאשר בקביעת תאריכי יעד לתקני זיהום חדשים ומחמירים בתעשיה ובתחבורה.

2) מדיניות כוח־אדם והכשרה מקצועית. הגדלת הפריון לא תהיה בעלת חשיבות זהה בכל שטחי הפעילות; על כן, צמצום זמן העבודה הכללי דורש העברה מתמדת של עבודה מענפים בעלי פריון גבוה לאחרים, בעלי פריון נמוך. הכרחי לגבש מדיניות ספציפית ביחס להגמשת לוחות הזמנים, עידוד הסבה מקצועית, חילופין או עבודה חלקית. יש הכרח בעיצוב מדיניות חינוך, שתדגיש את הרב־צדדיות ואת היכולת ללמוד ולעבוד לבד.

3) מדיניות פיסקלית שתפצה על אובדן הכנסה בגלל קיצור זמן העבודה. פיצוי בצורת תוספת שכר לשעת עבודה אינו בא בחשבון משתי סיבות: א) שירותים ומוצרים עתירי־עבודה יתייקרו עד כי לא יוכלו לרכוש אותם, ב) התמריץ הכלכלי להעלאת הפריון יתבטל, כי מחיר יחידה העבודה יעלה באותה המידה. צריך להרשות להנהלות לקצץ בעלות יחידת השכר ובמחיר יחידת העבודה, כאשר הפריון עולה ומספר שעות העבודה מצטמצם. הפיצוי על ההפסד בשכר ישיר צריך להינתן בצורת שכר חברתי, שימומן על־ידי קרן מיוחדת. הדרך הטובה ביותר לקיום קרן כזאת תהיה הטלת מס־מכירות מיוחד, או מע"מ. שיטה מעין זאת הכרחית כדי למנוע עליית מחירים יחסית של מוצרים ושרותים הכרחיים או בעלי ערך חברתי, שהפריון בייצורם עולה לאט – אם בכלל – (למשל, מזון, דיור, חימום ותחבורה), לעומת ירידת מחירים יחסית לפריטים ולשרותים, שהפריון בייצורם עולה במהירות רבה. זה אמור במיוחד לגבי מוצרי שתועלתם החברתית מצומצמת כמו הצורך בהם (למשל שעונים, מכוניות, טלוויזיות, מכשירי חשמל ביתיים, תרופות, סיגריות). לבסוף, שיטה כזאת צריכה להגביל גם את צריכת הפריטים הללו על־ידי הגברת עמידותם. מס כזה אינו חייב לפגוע בייצוא או בתחרות בין יחידות יצור, כי העלות בפועל תלך ותרד עם עליית הפריון, והייצוא יהיה משוחרר מהמס.

יש לשים לב גם לעובדה, שההכנסה המובטחת, גם בתקופת העבודה וגם בתקופות חופשה, תביא עימה פחות ביורוקרטיה ופחות פיקוח על חיי הפרט מאשר כל ביטוח בריאות פרטי או ציבורי, כל ביטוח חיים או תכנית גימלאות במצב הנוכחי.

סוג זה של אלטרנטיבה סוציאליסטית למשבר ולפירוק מדינת הרווחה עשוי להישמע כאוטופיה; נזכור שלפני יובל שנים נשמעה ההצעה למערכת הביטוחים הסוציאליים, שמהם צמחה אחר־כך מדינת הרווחה, גם כן כאוטופיה. גם היא שימשה תחילה רק בתור קו מנחה לעתיד ולא נראתה בת־ביצוע בזמן הקרוב. קו מנחה חדש מעין זה, הוא בדיוק חסר כיום לשמאל.

הערות

1) 73% ממקומות העבודה בארה"ב הם במגזר השרותים, 18% בתעשיה; חלקם של מקומות העבודה בתעשיה עשוי להצטמצם עד כדי 10% בסוף המאה הנוכחית.

2) הטווח האפשרי להגדלת הפריון הוא ההפרש בין שיעור גידול הפריון לבין זה של התל"ג. בצרפת הוא עומד כעת על 2.7%. בשנים 1977–1984 עלה הפריון בתעשיה ב־5.2% לשנה (ב־1965–1973 אפילו ב־6%), ובמשק כולו ב־3.7% (1965–1973 ב־4.3%). עליית הפריון עשויה בהחלט עוד לגדול עם הכנסת טכנולוגיות מתקדמות וקיצוץ בעודף העובדים, שנאמד עתה ב־15%. אין סיכוי רב שהתל"ג יגדל בלמעלה מ־2% לשנה ב־15–20 השני הקרובות.

3) Erhard Eppler (ed.), *Grundwerte – Für ein neues Godesberger Programm*, Texte der Grundwerte-Kömmission der SPD, Rowohlt aktuell, Reinbek 1984.

4) סקר דעת קהל מ־1977 בכל ארצות השוק המשותף הניב את התוצאות הבאות: 55% מן הנשאלים הצהירו, כי הם מעונינים בפנאי נוסף, 45% מעונינים בשכר נוסף. בצרפת התוצאות היו 57% לעומת 43%. אותן תוצאות התקבלו בסקר חוזר ב־1983. בשנת 1973 היחס היה 50%–50%.

5) Egon Matzner *Wohifahrtsstaat und Wirtschaftskrise*, Rowohlt aktuell, Reinbek 1978 und *Der Wohlfahrsstaat von morgen. Entwurf eines zeitgemässen Musters staatlicher Internentionen*, Oesterreichischer Bundesverlag, Wien 1982.

6) Nordal Akerman, *Can Sweden be shrunk?*, Development Dialogue 1979/2, Uppsala.

Utne Reader

בעלות עובדים — הצלחות ומגבלות

ג׳ף פוא

ערב אחד לפני שבע שנים ישבתי בבית־קפה ביאנגסטאון, אוהייו, ושוחחתי עם פועל פלדה שפוטר זה עתה מעבודתו. המפעל שבו עבד נסגר זמן קצר קודם לכן לצמיתות משום שלא מסוגל היה להתחרות בייבוא מיפן. המפעל היה מיושן, אמר, והמנהלים לא היו מוכשרים. הפועל המשיך וסיפר כי אחת המכונות במחלקתו התקלקלה מדי פעם רק בשל ענין של מה בכך, אך המנהלים לא ידעו כיצד לתקנה. ״מדוע לא הראת להם?״ שאלתי. ״שילכו לעזאזל״, השיב, ״זו מכונה שלהם!״.

למחרת אמרתי לקבוצת אנשי עסקים, שהיחסים בין העובדים להנהלה במפעל הנכשל היו עשויים להיות טובים יותר אילו היתה לעובדים בעלות על חלק ממנו. אחדים מהם חייכו בלגלוג. אחדים גילגלו עיניהם השמיימה. אחד מהם אמר שאני בוודאי קומוניסט. סוף הוויכוח.

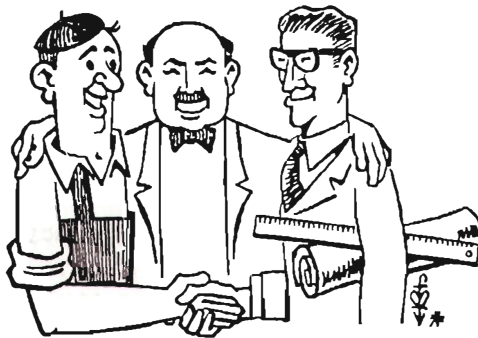
בשנים המעטות מאז פגישה זו פרץ הרעיון של בעלות עובדים על מפעלים, משרדים וחנויות מן הארון הבולשביקי והפך, בעצם, לשגעון קפיטליסטי. בין המברכים על בעלות כלולים עתה רונלד רייגן, טד קנדי והבורסה של ניו־יורק. דוגמאות לתופעה כוללות את חברת התעופה ״איסטרן אירליינס״; מפעלי ״יו.ס. סוכר״; רשת המרכולים ״פובליקס סופרמרקטס״; ועשרות חברות של מוניות, מאפיות ועסקים קטנים אחרים. קורי רוזן, עמית ב״מרכז הלאומי לבעלות עובדים״ בארלינגטון, וירג׳יניה, אומר, כי ישנן עתה כאלף חברות אמריקניות שבהן העובדים הם בעלי רוב המניות. ל־10 מיליון עובדים אחרים, בכ־7000 חברות נוספות, בעלות על חלק מן המניות, אך פחות מן הרוב. זו עדיין טיפה בים, בהתחשב בכך שמספרן של חברות העסקים בארה״ב הינו 4.5 מליון. ברם, ישנן סיבות טובות להאמין, שבעלות עובדים תמשיך להתרחב. היועץ לניהול ג׳ון סימונס, אחד ממחברי הספר ״לעבוד יחדיו: שיתוף ופעולת עובדים״, חוזה כי עד שנת 1990, 20% מן הפירמות שבהן יש 500 עובדים או יותר תהיינה בבעלות מלאה או חלקית של העובדים.

מתוך Utne Reader, ״הטוב מהעתונות האלטרנטיבית״, לקט מאמרים, מיניאפוליס, ארה״ב, מס׳ 15, אפריל־מאי 1986. תרגום: עמוס פלד.

מבחינת הישרדות בשוק, אין כמעט ספק עתה שבעלות העובדים מצליחה. אכן, כאשר בידי העובדים חלק מבעלות החברה, היא נוטה להצליח קצת יותר ממתחריה בבעלות רגילה. מחקרים שנערכו על ידי המרכז של רוזן והבורסה של ניו־יורק הראו, כי פירמות שבהן ישנן בידי העובדים 10% לפחות מן הבעלות צומחות מהר יותר ומרוויחות יותר מאלו ללא בעלות עובדים. המחקרים אינם מבהירים לנו מדוע זה כך, אך רוב המשקיפים סבורים שלפחות חלקית הסיבה היא שלעובדים־הבעלים איכפת יותר והם עמלים קשה יותר להבטיח את הצלחת מפעלם.

פטר ברנס, שכיהן במשך חמש שנים כנשיא המרכז הסולארי בסן־פרנציסקו, משוכנע בכך. הפירמה הוקמה ב־1976 כחברה בבעלות העובדים והמשיכה להתקיים, בעוד שאולי כאלף פירמות דומות בקליפורניה קמו ונפלו. ״סיבה חלקית להצלחתנו היתה שקיבלנו מספר החלטות עסקיות נבונות״, אומר ברנס, ״אבל לבעלות העובדים היתה תרומה של ממש״. כל אחד נטל על עצמו אחריות להצלחת החברה. כאשר היה צורך בקרבנות, קיצצנו בשכר של כולנו ונשאנו במשותף בעול העבודה, ככל שהיתה. המחוייבות נבעה מן הידיעה שכולנו בסירה אחת״.

בעסק בריא, יתרונותיה של בעלות עובדים עשויים להיות דרמטיים. ״לווים קומפנים״, רשת קמעונאית לשיפוצי בתים בדרום, החלה לחלק מניות לעובדיה עוד ב־1957. ב־1975, פועל מחסן, ששכרו 125 דולר לשבוע, יכול היה לפרוש לאחר 17 שנה, כשבידיו מניות בשווי של 660000 דולר.

רוח של שיתוף.

בחברות מצליחות פחות, היתה בעלות עובדים דרך למנוע פיטורין. היא מהווה תכופות מאמץ של מוצא אחרון להציל מפעלים הנתונים בקשיים על־ידי מתן מניות לעובדים בתמורה לויתורים על שכר וגימלאות. עסקות כאלו סייעו לחברות כגון ״איסטרן אירליינס״ ו״קרייזלר״ להתגבר על משברים כספיים. ב־1984 סייעה דרך זו להפוך את ״ויירטון סטיל״ – אשר נוסדה כאשר רכשו העובדים את מפעל הפלדה הכושל ״ניישונל סטיל קומפני״ בויירטון, מערב וירג׳יניה – לאחד ממפעלי הפלדה הרווחיים ביותר בארה״ב.

כמובן, אם בעיות היסוד של המפעל אינן נפתרות, אין זה משנה מי הם הבעלים. חברת ״ראט פקינג קומפני״ בווטרלו, איובה, נסגרה ב־1984, ארבע שנים לאחר שרכישת הבעלות בידי העובדים הצילה אותה מפשיטת רגל. ההון שדרוש היה להביא למודרניזציה במפעלה המיושן לא נמצא מעולם, וכאשר ירדו מחירי בשר החזיר – החברה הנאבקת על קיומה שבקה חיים.

שיתוף בבעלות - ולא באחריות

באשר לשאלה אם העובדים באמת אחראים לניהול, התשובה היא "לא" - לפחות עדיין לא.

חלקית נובע הדבר מן הצורה שבה מאורגנת בדרך כלל בעלות העובדים - באמצעות סוג מיוחד של קרן נאמנות המכונה "תכנית לבעלות עובדים על מניות" ESOP Employee Stock Ownership. ה-ESOP הוא סעיף בדיני המסים של ארה"ב, פרי יוזמתו של הסנאטור הדמוקרטי, רסל לונג מלואיזיאנה. לונג, הדוגל בבעלות עובדים, היה במקרה גם יו"ר ועדת הכספים של הסנאט.

בעיסקה טיפוסית, ה-ESOP רוכש את הון המניות מן החברה ומקצה את המניות לעובדים - בדרך כלל על בסיס של משכורת ו/או ותק. הון המניות והדיווידנדות פטורים ממס עד אשר העובד עוזב או פורש לגימלאות ואז הוא מקבל בפועל את המניות. ESOP יכול גם ללוות כסף למטרת רכישת מניות, ועל־ידי כך לקבל הטבות מס נוספות לעצמו ולמי שמלווים לו כסף.

בפועל, קרן הנאמנות היא אשר בידה זכות הבעלות וזכות ההצבעה. ברוב המקרים, נאמני ESOP נבחרים על־ידי המממנים שהלוו את הכסף. לא ייפלא, איפוא, שמועצות הנאמנות של ESOP נוטות להיות בשליטת המנהלים, הבנקאים ופרקליטיהם. רק בכ־30% מכל תכניות ESOP "מועברות" זכויות ההצבעה לעובדים. מבקרי השיטה טוענים, כי תכניות ה-ESOP מהוות למעשה גלולה ממותקת שנועדה להביא את העובדים לבלוע קיצוצים בשכרם.

זוהי בעלות עובדים "נוסח וול סטריט", אומר סטוטון לינד, פרקליט עובדים שייצג קבוצת עובדים שהתנגדה לבעלות העובדים ב"ויירטון סטיל". "לעובדים אין כוח של ממש ולעולם לא יהיה להם במבנה הנוכחי", הוא אומר. "ויירטון מרוויח כסף משום שהשוק ללוחות פלדה הנו חזק והעובדים הסכימו לקיצוץ של 20% בשכרם".

קורי רוזן מודה, שהכוח ברוב הפירמות שבבעלות עובדים אינו בידי העובדים. ואולם אין זאת רק תוצאה של צורת הבעלות על המניות. הבעיה היסודית יותר היא, שהעובדים אינם מעוניינים כל־כך בניהול עצמי. אומר רוזן: "מצאנו שכאשר ניתנת לעובדים אפשרות בחירה בין כסף רב יותר לבין אפשרות רבה יתר להשתתף בקבלת החלטות ניהוליות, יעדיפו העובדים כמעט תמיד את הכסף. לאמיתו של דבר, כדי שמפעל בבעלות עובדים יצליח, חשוב יותר שהמנהלים יתמכו בשיטה מאשר שהעובדים ידגלו בה. את העובדים יש, בדרך כלל, לשכנע.

דברי רוזן הזכירו לי מה שאמר פעם עסקן איגוד מקצועי על השתתפות עובדים: "גרוע למדי שעל עובד למכור את גופו למשך שמונה שעות. אתה רוצה גם את נפשו?"

אולם סטיב דוסון מן "האיגוד הקואופרטיבי התעשייתי" בסומרוויל, מסצ'וסטס, אומר, שכאשר העסקים טובים נוטים העובדים להשאיר את העניינים למנהלים, המקבלים משכורת על ניהול העסקים. אולם כאשר מתחילות צרות במפעל, רוצים העובדים להיות מעורבים בנעשה בו. לעתים קרובות, הם מגלים מאוחר מדי שאין בידיהם כל סמכות של ממש.

בעלות עובדים עדיין לא גישרה על הפער בין העובדים להנהלה הקיים עדיין ברוב מפעלי התעשיה הגדולים. ב"היאט קלרק", מפעל המייצר מיסבים לכדוריות, בניו־ג'רסי, שהעובדים רכשו מ"גנרל מוטורס" ב־1981, היה על נציגי העובדים במועצת המנהלים לפנות לערכאות כדי לאכוף על שאר חברי ההנהלה לגלות את גובה משכורות

המנהלים. והעובדה שלעובדים ב״איסטרן אירליינס״ בעלות של 25% על הון המניות ושבעה מושבים במועצת המנהלים לא מנעה מן המנכ״ל, פרנק בורמן, מלהכריז באורח שרירותי על המשך הקפאת השכר תוך הפרה בוטה של הסכם קודם. המעשה הביא להפסקת המו״מ עם העובדים וגרם כמעט לשביתה.

חששות האיגודים המקצועים

מאז ומתמיד גילו האיגודים המקצועיים בארה״ב חשדנות כלפי הפיכת העובדים לבעלים. והיתה להם סיבה טובה לכך. מתן מניות לעובדים מהווה לעתים קרובות אסטרטגיה מכוונת לקעקע את האיגודים המקצועיים ולקצץ את כנפיהם על־ידי טשטוש הקו בין הון לעבודה. שמירה על חדותו ובהירותו של קו זה עשויה להגן על האיגודים המקצועיים וחבריהם כאחד. ג׳ון סימונס – שהסדיר רכישה על־ידי העובדים של עסקי הבנין של משפחתו – מצטט עסקן איגוד המקצועי: ״כאשר נציג העובדים נכנס למיטה עם הניהול יהיו שני אנשים שידפקו את העובד, לא רק אחד״.

יתרה מזו, תכניות לבעלות עובדים היוו לעתים קרובות עלה תאנה למכירה בהונאה של מפעלים כושלים ומיושנים לעובדים, על חשבון משלמי המסים – וזאת באמצעות דיני המסים למיניהם (במיוחד מס הכנסה). לאחר הרכישה חייבת הפירמה להאבק אף קשה יותר משום שעליה לפרוע תחילה את הכסף שלווה ESOP מן הבנק לרכישת החברה. שום אגורה מהון זה אינה מופנית להפיכתו של המפעל ליצרני יותר. אכן, כדי שרכישת חברה על־ידי העובדים תצליח ותישא פרי, חייב פריון העבודה להשתפר.

תחרות וירידה בתעשיה מחייבות יותר ויתר המרת שכר במניות. בין שאהבו זאת בין אם לאו, האיגודים המקצועיים מגששים דרכם לשטח בלתי־מנוסה זה. נשיא איגוד עובדי תעשיית הרכב, אוון ביבר, יושב עתה במועצת המנהלים של ״קרייזלר״; איגוד עובדי מפעל הפלדה הפכו את בעלות העובדים לחלק מאסטרטגיית הארגון עצמו להחייאת תעשיית הפלדה. אפילו איגד המכונאים – שמנהיגו, וויליאם ווינפיזינגר, מתח בקורת על בעלות עובדים – מוצא את חבריו יושבים במועצות המנהלים של תאגידים ומפעלים.

תחיית תנועת העבודה

ברם, בסופו של דבר, עשויה בעלות עובדים להפוך למשהו שיביא לידי תחיית תנועת העבודה האמריקנית – שכן, אף כי היא עלולה לשמש כלי להכשלת האיגודים המקצועיים, יש בה פוטנציאל להתפתח ל״שיתוף בהכרעות״ נוסח אירופה. במערב גרמניה ובסקנדינוויה יושבים העובדים במועצות המנהלים של רוב החברות הגדולות, והכרעות יסוד רבות המשפיעות על תנאי העבודה במפעלים מתקבלת על־ידי העובדים.

ג׳ון סימונס אינו סבור שיעד זה הוא מרחיק־לכת מדי עבור ארה״ב. ״אינך יכול לצפות לחיסולן וביטולן של 200 שנות ניהול היררכי בין לילה״, הוא אומר, ״בחמש השנים האחרונות הוכחנו שבעלות עובדים יכולה להצליח. אנו לומדים כל יום על ההבדל בין בעלות עובדים אמיתית, שבה העובדים והמנהלים שותפים לאחריות על החברה, לבין בעלות מדומה של עובדים שבה אין העובדים ותפים לניהול. בעוד שלוש שנים יהיה עלינו לומר כי אנו יודעים כיצד להפעיל זאת״.

האם אפשר ללמוד ממונדרגון?

רוברט גילמן

המרואיין, כריסטופר מקין, הוא המנהל המדיני של ה"איגוד הקואופרטיבי התעשייתי" (Industrial Cooperative Association – ICA), קבוצת ייעוץ שלא למטרת רווח, המספקת סיוע כספי, ניהולי, משפטי וחינוכי לקבוצות המתענינות בבעלות עובדים. ה־ICA ערך מחקר אינטנסיבי על הקואופרטיבים של מונדרגון, בחבל הבסקים בספרד, והיווה כוח מניע עיקרי בהתאמת לקחי מונדרגון לארה"ב. הם סייעו לתכנון חוקי המדינה הראשונים על קואופרטיבים של עובדים נוסח מונדרגון, שאומצו במסצ'וסטס ב־1982. חלקית, הם עיצבו את פעולותיהם על־פי דגם הבנק במונדרגון המשלב הלוואת כספים עם סיוע עסקי וטכני באיכות גבוהה.

רוברט גילמן: מה דעתך על התפתחות בעלות העובדים בתעשיה בארה"ב בשלב זה?

כריסטופר מקין: ישנם שני זרמים לפחות בהתפתחות רעיון בעלות העובדים וביצועו: ראשית, ישנן התפתחויות במסגרת מה שניתן לכנות כלכלת הזרם העיקרי, שבו התייחסו תאגידים לבעלות עובדים – בעיקר באמצעות תכניות לבעלות עובדים על מניות (ESOP) – בתור אמצעי למשיכה ולהשארה של עובדים מוכשרים ומיומנים במפעלים, תוך חלוקת עושרם עם העובדים. הזרם השני הוא מה שניתן לכנות הכלכלה האלטרנטיבית הבשלה (בניגוד לכלכלה אלטרנטיבית מן הסוג שהיה מוכר לנו בשנות ה־60 וה־70), שעל־פיו קבוצות של גברים ונשים, עובדים ומנהלים, אימצו את רעיון בעלות העובדים כמשקל־נגד רעיוני וכביטוי לערכיהם בסוגיה כיצד רוצים הם לעבוד.

אני סבור שבזירה השניה גדלו מאד ההבנה והידע באפשרויות פעולה במסגרת חברה בבעלות דמוקרטית ובעלת מבנה דמוקרטי, תוך קיום, בו־בזמן, של חלוקה ברורה של אחריות וסמכות בין אנשים. הקבוצה יכולה לקיים בידיה את האחריות והשליטה העליונות בתאגיד, כפי שצריך להיות, אך הם למדו הוא כי עליהם להיות מסוגלים להאציל אחריות ולסמוך על הנהגתם, תוך שהם מותירים בידם את הכוח להחליף את ההנהגה אם אינה ממלאת את תפקידה כיאות.

שאלה: אני תוהה כיצד אתה רואה את יישום מודל מונדרגון כאן, כיצד הוא מתפתח ומה אתה למד מביצוע ההעתקה ממונדרגון לכאן?

מקין: כל חוקר רציני של נסיון מונדרגון יאמר לך כי מה שהתרחש שם, שממשיך להתרחש שם, הוא בראש וראשונה דוגמה של אנשים שקובצו יחדיו בשל סיבות פוליטיות או לאומיות הנובעות מתולדות מאבקי העם הבסקי במשטרו של פרנקו. שיטת מונדרגון התבקשה בראש וראשונה כדרך לאפשר הבטחת אי־תלות כלכלית במדריד. הווה אומר, מכיוון שבני העם הבסקי עצמם יקיימו בידיהם בעלות ושליטה על הכלכלה, לא יצטרכו להיות תלויים בהון ובקבלת החלטות שמקורם בשאר חלקי ספרד.

המניע השני – והוא חשוב בעיניהם – הוא מה שהם מכנים ערכי סולידריות בין מנהלים, מהנדסים, בעלי הכשרה טכנית ועובדי ייצור. הם הפיקו את הלקחים החיוביים מעבודה במסגרות של בעלות דמוקרטית המחזקות את האינטרסים הדומים והסולידריים בין אנשים בעלי רקע שונה, בניגוד להדגשת

ההבדלים בין אנשים בעלי רמות השכלה שונות. יתכן שאחת התופעות הבולטות בנסיון זה היא נכונותם של אנשים בעלי הכשרה טכנית ומקצועית לוותר על הכנסה שיכלו לזכות בה במפעלים קפיטליסטיים באזור הבסקי או בשאר חלקי ספרד; הם מוכנים לוותר על יתרון כספי כדי לקדם את תנועת מונדרגון.

אינקו גורוניו – המזכיר הכללי של בנק הקואופרטיבים במונדרגון (ארגון־גג של הקואופרציה); מחבר ספר בספרדית על הקיבוץ (כתוב באהדה רבה להסתדרות ולקיבוץ).

צורה שלישית של סולידריות היא אתנית ביסודה. במצבים מסויימים, במיוחד בערים גדולות, עשוי להיות סוג של סולידריות גזעית או לאומית שמתגלה כאשר מסייעים להקמת מפעלים שברובם בבעלות ובשליטת של קבוצות מיעוט – ספרדיות, שחורות, אסיו־אמריקניות וכיו"ב.

שאלה: שמתי לב שלא הזכרת את סוג הסולידריות שעשויה לפעול בכלכלה האלטרנטיבית הבשלה, שבה השיתוף יש לו יותר אופי אורח־חיים נבחר. האם אתה סבור, שלסולידריות רביעית זו אין אותה עוצמה שיש לשלוש האחרות?

מקין: לא, אני סבור, שמניע רביעי, שאפשר לסווגו כצורה נפרדת של סולידריות, הוא כל כיס של ערכים שוויוניים דמוקרטיים שקיים בקהילות שונות בארה"ב – בין אם ערכים אלה נובעים מנסיון דתי משותף, מנסיון פוליטי משותף של מאמץ לחולל שינוי פוליטי־כלכלי, או בין שמקורם הוא בלימודים באוניברסיטה והרצון לתרגם ערכים אלה לעבודה היומיומית.

דומה שאחת הדוגמאות המענינות והחיוביות ביותר למפעל מסוג זה הוא המרכז הסולארי בסן־פרנציסקו. הרי הוא אחת הדוגמאות המבטיחות ביותר לעסקים האלטרנטיביים הנוספים שבשלו והצליחו יפה למדי. למיטב ידיעתי, הוא מאוייש בראש וראשונה על־ידי עובדים שגילם הממוצע הוא באמצע שנות ה־30 לחייהם ואשר באים מתרבות מסויימת של מחאה ובקורת. עכשיו הוא מקצועי למדי ומצליח מאד כחברה לתכנון סולארי.

שאלה: מה בדבר תפקידכם ביזמות? הבנק של מונדרגון מילא תפקיד חשוב באמת כת ההיא כתמיכה להתרחבות היזמות.

מקין: נדמה לי שהנקודה הכללית שיש להדגישה כאן ושמונדרגון מלמדנו היא, שהיזמות אינה צריכה להיחשב רק כרעיון הרומנטי, האינדיווידואליסטי האמריקני על הפחח במוסכו הטרוד בנסיונות בלתי־נלאים להעלות רעיון פחות או יותר מוצלח של מוצר חדש. מונדרגון הפך את כל מדע היזמות לשיטתי יותר. אין אנו מדברים על אלפים רבים של יזמים יחידים בעלי רעיונות פרטיים הממציאים רעונות רעים שלרוב לא יפעלו – וזהו המצב האמיתי, למעשה, לגבי היזמות האמריקנית. חרף כל העתונות והפרסומת הצעקנית, רוב היזמות בארה"ב נכשלת. במונדרגון הם הצליחו להפוך את היזמות לשיטתית יותר ומדעית יותר ולרכז יותר משאבים הנדסיים וטכניים אצל יזמים אלה. (ישנם שם עדיין יחידים הקשורים ליזמות הנכונים ליטול סיכונים, ועדיין יש סיכון במונדרגון. עובדה זו יש להדגיש – אין זו תוכנית נטולת סיכונים).

שאלה: בשלב זה בהתפתחות התהליך, מה הן, לדעתך, נקודות ההתנגדות העיקריות לבעלות עובדים?

מקין: אני משער כי נקודת ההתנגדות

העיקרית, במיוחד בכלכלת הזרם העיקרי, היא סוגיית הלגיטימיות של רעיון הדמוקרטיה בתחום הכלכלי, של התפישה שמפעל כלכלי, שיתוף ושליטה ודמוקרטיה יכולים לדור בכפיפה אחת. למרבה הצער במוחם של אנשים רבים – ואנו יודעים זאת מבתי־הספר ומכל מקום אחר – מושרש הרעיון כי בתחום הכלכלי שורר חוק הג'ונגל שעל־פיו כל אדם צריך להילחם למען עצמו בלבד, או שזוהי ארץ של פטרנליזם, שבה החלשים מבקשים הגנה מפני בעלי העוצמה. הרעיון שאנשים יכולים להיות אחראים לגורלם הכלכלי ולעבוד יחדיו בשם ערך הסולידריות המודגש במונדרגון, הנו, למרבית הצער, נחלת מעטים. רבים מדי עודם ספקניים לגביו.

שאלה: האם ניתן ליישם זאת בארצות אחרות?

מקין: כן, אנו סבורים שזה אפשר. הגם שאנו מכירים בקווי האופי המיוחדים של תולדות מונדרגון, אנו מתמקדים במה שנראה בקו האופי בר־ההכללה, בעל הפוטנציאל הגבוה ביותר בנסיון זה – והרי זה, לדעתנו, הקמת מפעלים, ארגונים כלכליים, המדגישים את ערכי הסולידריות בין בני־אדם.

אנו פועלים בשלוש גישות עיקריות בענין זה, אף כי אנו בוודאי פתוחים לאחרות. (זוהי ארץ גדולה ומגוונת מאד, וההזדמנויות נובעות ממקורות בלתי־צפויים). הראשונה היא מה שהנכם עשויים לכנות סולידריות גיאוגרפית או פוליטית. זו קיימת למעשה באזורים גיאוגרפיים ספציפיים ברחבי ארה"ב – בדרך כלל אזור מטרופוליטני או עמק שאוכלוסיתה חיה בו פרק זמן מסויים ואשר לה היסטוריה משותפת של אבטלה, משבר ומצוקה עקב מפעלים הקמים ונופלים. קרוב לוודאי שאנו בקיאים במיוחד בנסיון בערים התעשייתיות הישנות יותר בצפון מזרח ובמערב התיכון. המשקים התעשייתיים הראשונים שם היו לפעמים בבעלות ובשליטה מקומיות של אנשים לא כל־כך הגונים, אשר ניצלו את עובדיהם, ולפעמים בבעלות ובשליטה של בעלים מקומיים חיוביים למדי אך בעלי גישה פטרנליסטית.

בחלקים רבים של המדינה פינה שלב זה את מקומו בהדרגה לבעלות ושליטה מרחוק של תאגידי ענק וחברות רב־לאומיות מודרניות, ולפעמים תאגידים זרים שרכשו מפעלים אלה ונטלו לידיהם את השליטה מידי המקומיים. שליטה זו על הכלכלה המקומית היתה, כמובן, מנותקת מאינטרסים מקומיים ומידיים מקומיות. לפעמים הצליחו התאגידים הללו והם יצרו יותר תעסוקה או הביאו שגשוג מקומי. לרוע המזל, ישנו נסיון רב של ההיפך, שהאינטרסים הזרים פעלו פשוט להגברת רווחיהם קצרי־הטווח ונטשו את הקהילות הללו לנפשן, תוך הפגנת חוסר רגישות וענין בעתידן של הקהילות שבהן פעלו.

הנקודה שיש להדגיש כאן היא, שצורה תחליפית אחת של סולידריות היא תחושת הבעלות והשליטה המקומיות על גורלך ועתידך הכלכלי. מצאנו בעבודתנו שכוח מניע חשוב ביותר יכול להיות אם בני־אדם מבינים את ערכה של הגברת מידת הבעלות והשליטה המקומיות על תאגידיהם כדי למנוע סגירת מפעלים בעתיד וצרות דומות אחרות. ומשהחלו האנשים לגלות ענין ברעיון של בעלות מקומית על התאגידים, ניתן יהיה לדאוג לבעלות עובדים כאמצעי לקראת אותה מטרה של בעלות מקומית.

צורה נוספת של סולידריות היא חברות באיגודים מקצועיים. עובדים אחדים, חברים באותו האיגוד, התנסו יחד בהיסטוריה משותפת, יש להם זכרון משותף של זמנים טובים ורעים, והם הזדהו וחשו סולידריות מסויימת איש עם רעהו. הם יכולים להוציא תחושת סולידריות זו לשוק על־ידי הקמת חברות בבעלות העובדים ומסונפות לאיגודים המקצועיים. מי שעבדו יחד בבניית מפעלים יוכלו לעשות עתה את אותו דבר כשותפים במפעל בבעלות העובדים. היה לנו נסיון מסויים מבטיח עם שני איגודים מקצועיים בענף הבניה, מהנדסי התפעול והבנאים, שגילו ענין ברעיון זה.

T.U. lankide Trabajo y Union

טכנולוגיה וקואופרציה

מנואל קוודו MANUEL QUEVEDO

אנו חיים בעשור שבו מתרחש שינוי טכנולוגי עמוק. "מהפכה תעשייתית" זו משפיעה בכל התחומים. החל ברמת המפעל המשנה את דרך הייצור המסורתית ועד לחיי היום־יום.

אנו צורכים מוצרים חדשים במהירות שאין לה אח ודוגמא בהסטוריה. המהירות שבה אנו מקבלים את המוצרים, הכוללים טכנולוגיות מתקדמות ביותר, משנה את דרך חיינו בלי שהחברה תגיב כלל - אנו צורכים ותו לא. כדוגמא אפשר להביא מכשירי הווידיאו והמחשבים האישיים. בפרק זמן של ארבע שנים (1980–1984) גדל השימוש במכשירי וידיאו מ־0.4% ל־12.7%, ותוך שנה וחצי הותקנו יותר מ־200,000 מחשבים אישיים. במחקרים על מוצרי הצריכה שנערכו בארה"ב נתגלה ש־70% מהם לא היו קיימים כלל לפני עשר שנים.

אפשרויות בלתי־מוגבלות

רבים מהמוצרים הזוכים להצלחה מסחרית גדולה הם, למעשה, מוצרים ישנים או קלאסיים, אשר הודות להסבתם לשיטה המיקרו־אלקטרונית עברו לביצועים שונים מהמקוריים. מכונות התפירה, למשל, מבצעות שורה של דוגמאות ריקמה על הבד שהיו יכולות לבייש את הרוקמות מלפני שנים מספר. דוגמה נוספת היא נעלי הריצה, שהוכנס בהן מתקן מחובר למיקרו־מחשב, וזה מאפשר לרץ לנתח את התנהגותו במירוץ.

בלי לנסות אפילו להחיל את ההתקדמות הטכנולוגית על פני פרק זמן

מתוך Trabajo Y Union (Lankide) ("עבודה ואחדות") - ירחון בהוצאת הבנק המרכזי (ארגון־הגג) של התנועה הקואופרטיבית במונדרגון, חבל הבסקים, ספרד, מס. 294, יולי–אוגוסט 1986. תרגום: מינה גורברט.

של יותר מעשר שנים – רק בקושי נוכל להעלות על הדעת תקופה ארוכה יותר – אין ספק שאנו עומדים על סף התהוות חברה שבה מסך הטלוויזיה המחובר למחשב ימלא תפקיד מרכזי. בשיטה זו ניתן יהיה לשלם חשבונות, לדעת את מחירי המוצרים, לקרוא עתונים, להכין את תפריט היום תוך חישוב מספר הקלוריות, לעבוד בבית באמצעות מסוף וכו'.

אכן, העולם שנפתח לפנינו טומן בחובו אפשרויות בלתי־מוגבלות, בשיעור שלא ידענו בעבר. הבה, נחשוב רק על ההיבט החינוכי, הן במובן המקצועי והן במובן האמנותי, הכרוך באכסון פרטי מידע ותכניות שונות בהישג־יד (קיימות כיום חברות המציעות יותר מ־500 קורסים מוקלטים מהמוסדות האקדמיים הגדולים ביותר בעולם), או האפשרות להאזין לכל יצירה מוסיקלית ברגע שחפצים בכך – הרי כל זה פותח בפנינו עולם בלתי־מוגבל של אפשרויות.

אולם אם לא נדע לשלוט בעולם כזה, אם נהיה רק צרכנים פאסיביים – וזה הצד השני של המטבע – אנו עלולים ליהפך לחברה מנוכרת, אנשים היושבים מול המסך ומביטים ללא הבחנה במה שמגישים להם, וללא יכולת להעריך ולהבחין בין טוב לרע. אם הורסים את יכולת הקיום המשותף בין בני־אדם ואת התקשורת החיה ביניהם, תגיע החברה למצב של התנהגות קשה מאד לנבא מה יהיה טיבו.

אנו נמצאים על סף תקופה מהפכנית, שאת תוצאותיה קשה לצפות מראש. אם קשה היה, בתחילת המאה, לנבא מה תהיה השפעת המכונית (כאשר נראה היה שהמהירות המירבית תהיה 30 קמ"ש) על המוח האנושי – הרי שקשה עוד יותר להתנבא עתה, כאשר מצטיירת לנגד עינינו חברה שלרשותה יעמוד, ברמה האינדיווידואלית, כל מה שבעבר היה מוגבל רק לקבוצה אליטיסטית מצומצמת, וכאשר השימוש הלא־נכון באותם האמצעים עלול להרוס את ההשקפות החברתיות המקובלות עלינו כיום.

צרכן פעיל וסביל

צרכן הטכנולוגיה הסביל יהיה, איפוא, שבוי בידי שטף המידע הזה, וייסחף על־ידי חוק המאמץ המינימאלי המלווה טכנולוגיה זו. לעומת זאת, הצרכן הפעיל ימצא בחברה חדשה זו שדה נרחב לפיתוח יצירתי, והוא עצמו ישלוט במימוש רצונותיו.

ברור כי לחברה יש מערכות התאמה משל עצמה, ולימוד השימוש הנכון בכל המערכות הללו ימלא תפקיד שאינו מקובל כיום. עיצוב אופיים של הדורות הבאים כצרכנים בעלי מודעות גבוהה, בתוך כללי עבודה חדשים שבוודאי ייווצרו בעתיד, ידרוש התאמה חברתית מחודשת למסגרות החדשות שיקומו נוכח השינויים המוכתבים על־ידי העידן הטכנולוגי החדש.

שינוי מרחיק־לכת זה מתרחש גם ברמת המפעל, הן משום שתמורות השוק מחייבות אותו לייצר את מה שהוא דורש והן משום שתהליכי הייצור עצמם משתנים באופן משמעותי בעקבות הטכנולוגיות החדשות. כמה מהמומחים לארגון תעשייתי מעלים את בעיית הישרדות המפעל באופן דרמטי, בהביעם את הדעה שרק מפעלים בעלי מבנה טכנולוגי מוגדר היטב יוכלו לצאת מאותה המנהרה שהוכנסנו אליה, לכאורה, על־ידי משבר הנפט.

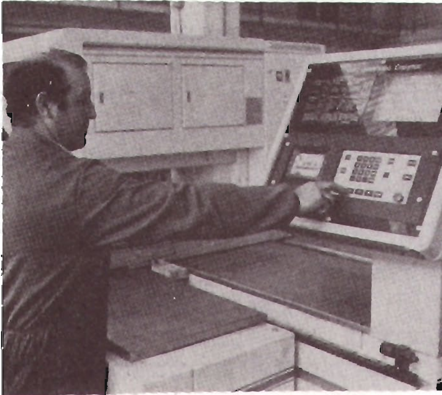
הרוויה של השווקים במערב, המוצפים בצרכים קונוונציונליים, גרם לכך שההמון הצרכני יהיה הרבה יותר גדול מהחידוש הנדרש. גידול ההיצע שנגרם על־ידי ארצות אשר רק לפני שנים מעטות לא נחשבו כספקיות – והן בעלות יחס טיב/מחיר טוב מזה של הספקים הקלסיים – גרם זעזועים למבנה המפעלי הישן. ההתחדשות נחשבת היום כתנאי חיוני להישרדות – וזו גישה המנוגדת לשיתוק שהורגש בשנים האחרונות. ההתאמה לדרישות החדשות של השוק תחייב אסטרטגיה טכנולוגית כצורך להכנת חידושים ביחס בין המצרך לתהליך. היום לא ניתן לסמוך על הקפיצות הפתאומיות ברכישת טכנולוגיה כפיתרון לעדכון.

הצורך ש״הנפשות הפועלות״ בתהליך השינוי תהיינה מושרשות במפעל עצמו נעשה חיוני אם רוצים לשלוט בתהליך ובמצרך בעת ובעונה אחת, ובעקבות זאת – בפיתוח.

״כמות״ ו״איכות״

תוך מודעות לסכנה הכרוכה בהכללות ניתן לומר שהמגזר התעשייתי שלנו מבוסס על ה״כמות״. כתוצאה מהמצב בעבר, כאשר תלותנו הטכנולוגית היתה מסורתית, המרנו על העובדה שעלות ההוצאות החברתיות שלנו היתה נמוכה מאלו של מתחרינו במערב. למעשה, למצרך תחרותי במחיר. הדרך המסורתית שבה עוצבו המצרכים איפשרה למפעל להיבנות על יסוד מחלקות מאובנות אשר היו נכנסות לעימות מתמיד עם השינויים, אך הזמן היה לגורם ממתן. בהיעדר, בדרך כלל, של טכנולוגיה עצמאית, שתאפשר הכנסת שנויים בהיצע, ירד המחיר כתוצאה מהורדת תוכן המצרך.

כיום, כאשר נטל התנאים הסוציאליים משתווה לזה של מתחרינו וכאשר נרשמת ירידה בנטיה לייצר מצרכים שווים בגלל רב־גוניותו של השוק – אנו ניצבים בפני שינוי הכרחי בגישה המפעלית. המעבר מ״כמות״ ל״איכות״ מחייב רצון להתייחס

טכנולוגיה מתקדמת במפעלים הקואופרטיביים במונדרגון.

שיתקנו על ה״מחיר״, וכתוצאה מכך על היקף הייצור הדרוש להשגתו. בהשוואה למדינות אירופיות רבות, אשר להן היצע מגוון יותר, מצבנו גרוע יותר. המעבר מדגם ה״כמות״ לדגם ה״איכות״ מחייב שינויים כה עמוקים בארגוננו, שדרוש פרק זמן של שנים להשגתו.

הבה נתעמק קצת יותר בשינויים שבין ״כמות״ ל״איכות״. אם כי לא יהיה זה מדוייק לדבר היום על המצרך כגורם מנותק מתהליך, ועל התהליך כגורם מנותק מהשוק, ועל כל אלה בלי להתבסס על הגורם האנושי המניע אותם – אנו נדון בכל אחד מהנושאים בנפרד ונשתדל, לאחר מכן, לחבר אותם בגישה אחת.

המצרך הממוקם בתוך הגישה הכללית של הכמות הצליח להישרד בזמן ולהישאר יציב. שינויים קלים היו הופכים אותו לקטעים מסויימים של השוק, בניגוד לעבר שבו שמרנו תמיד על העמדה הנוחה של השתייכות קבוצתית שבימים ההם השתלמה מאד.

החידוש כציר

פרוש הדבר שהחידוש הופך לציר המדיניות, תוך פיתוח אותן הטכנולוגיות המצטרפות בלי הפסק לייצור ובלי להמתין לרכישת טכנולוגיות, כפי שנהגנו בעבר. כן יש לשאוף להנהיג לגבי אותו מצרך גמישות בעיצוב ובייצור. ה״גמישות״ צריכה להימצא, כמילת קסם, בכל תהליך השינוי. אם נגדיר את הגמישות כיכולת להתאים את עצמנו לצרכים ״בזמן המתאים״, משמע שלא נוכל להסתפק במשרד דמיוני לפיתוח מצרכים ש״יקפיץ״ לנו אותם על־ידי גישה שיווקית נכונה,

אם אין ברשותנו מערכת יצרנית שתתאים לגישת שינוי זו.

אין להפריד, איפוא, בין המוצר לתהליך ובין התהליך למוצר: שניהם מהווים שלמות אחת. לא נוכל לעצב בלי להכיר בבירור את יכולת ההתאמה שלנו, ובלי שיתקיימו יחסי גומלין בין היכולת והקשיים. על כן, כשמדובר בחידוש, אין כבר להבדיל בין "לחדש את התהליך" לבין "לחדש את המוצר", שכן תמיד האחד משפיע על זולתו.

יחד עם זאת, מה שהמפעל רוצה מתהליך ההתחדשות הוא להיות בעל גוון ייחודי שיבדיל בינו לבין מתחריו. גורם זה נקרא "טכנולוגיה אסטרטגית", והוא אשר מעניק למפעל מעמד של ייחוד בשוק. ברור שיכולת זו חייבת לצמוח מתוך הכוחות הפנימיים, כתוצאה ממאמץ ההתחדשות. אם אנו נעדרים מאמץ זה, לא תהיה כל סיבה לכך שהשוק ישים לב אלינו יותר מאשר אל מתחרינו.

בניגוד ל"טכנולוגיה אסטרטגית" זו, קיימות "הטכנולוגיות הבסיסיות", שניתן לתאר אותן כנחוצות לקיום המפעל, אף שאינן מעניקות שום גוון ייחודי למי שרוכש אותן. בדרך כלל, אין קשי לרכוש את הטכנולוגיות הבסיסיות הללו, ותוך פרק זמן קצר אפשר להכין צוות שיפעיל אותן ללא הכשרה מיוחדת. לבסוף יש רק לציין, שהטכנולוגיות האסטרטגיות הנמצאות בידי מספר מועט של גורמים מנהיגיים הופכות באופן הדרגתי לנחלת הכלל, ולכן אובד להן אופיין הייחודי. לפיכך, יש לשמור על תהליך מתמיד של התחדשות על־מנת להחזיק בעמדה של מנהיגות.

מערכת יצרנית המבקשת ליישם את הסיסמאות היפות, המוצגות כגורמים המניעים של השינוי, מחייבת גישה שונה מצד כוח־האדם במפעל. דגם ה"כמות" בכוח האדם מתבטא במיומנות הנרכשת תוך חזרה מתמדת על תנועות מסוימות בעבודה, ואילו תרומת העובד עצמו היא מינימלית. מכאן אנו עוברים לדגם "האיכות", שבו המיומנות, בתוספת כשרון אינטלקטואלי, מהווים חלק מגישה יצרנית חדשה.

יותר אפשרויות לקואופרציה

על פי השילוב המוצע, נראה שיש יותר אפשרויות הצלחה למפעל הקואופר־טיבי, לפחות להלכה, מאשר לכל צורה אחרת של מפעל. השיתוף בחברה אינו מצטמצם לשאלת המעורבות – החשובה כשלעצמה – בדיוני האסיפה הכללית, אלא שיש לעבור למצב של שותפות פעילה מצד העובד עצמו, בהנחה שהעבודה השגרתית תוחלף בקצב גובר על־ידי האוטומציה. גם אז,תמיד, נזדקק לשיתוף של העובד הכרוך בתוכן ובאחריות.

גם המפעלים הקואופרטיביים יצטרכו להשתנות. נכון הוא שבמפעלים אלה היתה השתתפות מכרעת לאדם בעיצוב המבנה החברתי, אך הארגון הטכני לא היה שונה מזה שבמפעל הקפיטליסטי המסורתי. זה היה דגם יעיל בזמנו, אלא שעתה, כאשר המבנה המנהלי מתקרב לעקרונות השיתוף ולקואופרציה, אין ספק שהמפעל הקואופרטיבי יכול להיות הראשון שיפיק תועלת מכך.

אדם הרגיל להשתתף בדיונים לצורך דיווח לקבלת מידע על הבעיות הכלליות של המפעל הקואופרטיבי, קל לו יותר ליטול חלק בדיוני חוג לבדיקת טיב המוצר, שבו מנתחים את התרומה האינדיווידואלית לשיפור מערכת הייצור. נקודת מוצא זו מהווה יתרון שאין מקביל לו בכל צורת מפעל אחרת. אם תמיד נאמר שעושרו של המפעל נמצא בחומר האנושי המועסק בו, אין ספק שכיום יש לגורם האנושי חשיבות עליונה, כפי שלא היה מעולם לפני־כן.

אם במבנהו החברתי, הקואופרטיב מאורגן "מלמטה למעלה" (האסיפה הכללית, בחירת הטובים ביותר להנהלה העצמית וכו') – הרי שגם בתחום הייצור מתבקש תהליך כזה. המעמד הכפול של עובדים ובעלי המפעל אינו צריך להסתיים בהתפלגות שבה הרוב "עובדים" והמיעוט המיוחס מורכב מאלה ה"מבינים" איך

לנהל את המפעל. בעיון בפילוסופיה הקואופרטיבית, שהוריש לנו חוסה־מריאה אריסמנדי, נמצא את הפסוק הבא: ״הקואורפטורים הם יותר מאשר אוטומט־יים או פועלים פשוטים נטולי כשרונות לניהול עצמי. אנו גם עובדים וגם בעלי מפעלים״.

רעיון יסודי זה הוא שנחוץ למפעל השואף להתמודד בהצלחה עם האתגר של הפיתוח המתמיד. ונראה כמובן מאליו, שלקואופרציה יש ביסודותיה העקרוניים יכולת טבעית לעמוד במבחן של מיזוג המושג עובד־בעל־מפעל לשלמות אחת. האדם הנו, כפי שתמיד היה בעבר, הנכס הגדול ביותר של חברתנו. אם המהפכה הטכנולוגית דורשת שותפות פעילה כדי למנוע את הפיכתנו לצרכנים טכנולוגיים בלבד, יש להעביר עמדה פעילה זו גם לעולם המפעל, ולנהוג באנשים מודרניים, המסוגלים לתרום את יכולתם האינטלק־טואלית נוסף למיומנותם המקצועית. במשימה זו אנו, הקואופרטורים, חייבים להיות הראשונים בהתמודדות עם האתגר הטכנולוגי, על־ידי נקיטת עמדה פעילה שתאפשר לנצל את כל החיוב הטמון בעידן הסטורי חדש זה.

שיתוף ״אינטגרלי״

החלוקה הקלסית, שבה חלק ״חושבים על הכל״ והאחרים רק מיישמים, יכולה להיות מתאימה כאשר אין חשיבות לגורם הזמן, משום שתוך חזרה מתמדת על אותן הפעולות מגיעים להיקף הייצור הרצוי ובלי לייחס חשיבות מיוחדת לטיב המוצר, או משום שיש מלאי מספיק במחסנים כדי לתת תשובה לכל בעיה שתתעורר. אך דגם זה אינו מתאים אם חייבים להחזיק במלאי קטן, תוך שינויים בגוני הייצור, ואם רוצים לייצר פריטים מעטים בגימור משולם ולחדש את התהליך תוך ניצול המידע הנתרם על־ידי העובדים במפעל עצמו.

מי שהגשימו ״שיתוף אינטגרלי״ זה הלכה למעשה היו היפנים; וגם אם אין חסרות בדיחות המנסות לתאר שביתה בשיטה זו, בכל־זאת לא חדלנו להתפעל מהדרך שבה הם הצליחו לאחד את מאמציהם למען מטרה משותפת.

בנושא זה, שבו ההיבטים הטכנולוגיים משתלבים בהיבטים הארגוניים, ברצוני להביע דעה לגבי רעיון ששומעים אותו אצלנו לעתים קרובות. המדובר בנטיה שיש אצל כולנו לעסוק בתפקידים השייכים לדרג הנמוך יותר. למשל המנכ״ל העוסק בענינים מסחריים או מנהליים, בעוד שעל תפקידים אלה מופקדים אנשים אחרים, אלא שגם אנשים אלה עוסקים בענינים בעלי חשיבות משנית יותר – מצב היוצר מבנה ארגוני וייצרני מעוות לכל אורכו.

עקרון ה״שיתוף האינטגרלי״ דוגל בשיטת ״הארגון כלפי מעלה״, דהיינו שכל העובדים במקום עבודתם, הם אשר מציעים פתרונות (הידועים כ״מעגלי טיב״) ומעבירים לדרג הבכיר יותר נושאים שכבר נותחו. בדרך זו מתהווה שרשרת ״מלמטה למעלה״ המקלה על תהליך קבלת ההחלטות של הגורמים הבכירים, מאחר שיש בידיהם ניתוחים שבוצעו על־ידי האנשים המבינים בבעיות משום שעוסקים בהן בעבודתם היום־יומית.

כאן אנו מגיעים לנושא כפי שתואר בכותרת מאמר זו. עד כה לא הזכרתי את המילה ״קואופרציה״, דיברתי רק על טכנולוגיה, אך באמצעותה התקרבנו למושג המגדיר את העובד בכל הרמות. לכאורה, נראה ש״השיתוף האינטגרלי״ לא נוצר עבור המפעלים שלנו. חושבים שיש לבצע שינויים שאינם קלים על־מנת לשנות את הידע האנושי. אבל היה גם מי שאמר שקשה יותר לנהוג במכונית בערינו, שבהן המיומנות, המהירות התגובות, הדיוק וכו׳ עומדים במבחן בכל רגע, מאשר לתכנת מחרטה או לנהוג ברובוט עבור רתך מומחה. בוודאי יהיה צורך בקורסים ובהשתלמויות כפי שהיה הכרח להזדקק עד כה לבתי־ספר לנהיגה.

economic and industrial democracy

האדם כפרט במפעל שיתופי

ג'ויס רוטשילד-ויט
ג'. אלן ויט

בעשור האחרון צצו בארה"ב קולקטיבים וקואופרטיבים ביוזמה עצמית כפטריות אחרי הגשם. כוונותיהן ודרך ארגונן של קבוצות אלו הן דמוקרטיות־שיתופיות, וידם בכל המלאכות: מניהול מאפיות לניהול מרפאות פמיניסטיות, מנגרות ועבודות אלקטרוניקה לשיקום יערות.

נוסף לקואופרטיבים ביוזמה עצמית, הוקמו בארה"ב מאז 1975 אלפי מפעלים בבעלות עובדיהם באמצעות המנגנון המשפטי המוכר בשם ESOP (תכנית לבעלות עובדים על מניות מפעל).[1] אף כי המקרים הנודעים ביותר מסוג זה אירעו במאמץ להציל מקומות עבודה במפעלים שעמדו להיסגר, הוכיח סקר שרק 18.5% מכלל הפירמות שבבעלות העובדים נרכשו בגלל סכנת סגירה. נוסף לאלה יש גם התפתחות של תכניות "איכות חיי העבודה", שאמנם אינן מקנות לעובדים זכויות בעלות, אך מטרתן להציע לפחות גרסה מתונה של שיתוף עובדים.

אם כן, קיימות תנועות או תת־תנועות עצמאיות, שיש ביניהן רק קשר מועט, המנסות להביא לדמוקרטיזציה במקום העבודה – הגם במידות שונות. בעבודתנו הנוכחית אנו מבקשים לבחון נושא שחשיבותו התיאורטית והמעשית גדלה והולכת, אך לפי שעה הוא זכה אך לתשומת־לב מחקרית מעטה: השפעת הדמוקרטיזציה הגוברת של מקום העבודה על הפרט.

בעלות וציפיות העובד

חברי קואופרטיבים רואים את ערכו של התהליך הדמוקרטי בדרך להגברת אושרם של בני־אדם. אנשים מצטרפים לארגונים אלה בציפיה שהמבנה השיתופי־דמוקרטי יעניק לעבודתם יותר אוטונומיה, סיפוק ומשמעות.

יש כמות אדירה של מחקרים על הסיפוק בעבודה, והם משמשים נושא לוויכוח מתמשך. מרביתם התמקדו בסטטוס תעסוקתי (או יוקרה) ובהכנסה

מתוך Economic and industrial democracy, כתב־עת בינלאומי לדמוקרטיה כלכלית ותעשייתית, לונדון, כרך 7, מס. 3, אוגוסט 1986, תרגום: רות הדס.

ג'ויס רוטשילד־ויט הנה יו"ר המחלקה לסוציולוגיה, אנתרופולוגיה ועבודה סוציאלית באוניברסיטה של טולדו, אוהיין; אלן ויט הוא פרופסור באוניברסיטה של ־לואיסוויל. ביחד כתבו ספר שעומד להופיע בקרוב, על "מקום העבודה הקואופרטבי: הפוטנציאלים והדילמות של דמוקרטיה ארגונית ושל שיתוף" (הוצאת אוניברסיטת קיימברידג'). הודות למחקריהם וספריהם בעבר, הם סמכות מוכרת היטב בדיסציפלינה אקדמית זו.

או בגורמים אישיים (ערכים, מין, גיל, מוטיווציה, השכלה), כקובעים ראשיים של הסיפוק בעבודה (VROOM, 1964). היו סקירות מחקריות שדנו בהשפעת ההשתתפות על הסיפוק ממקום העבודה, ואלו נטו למסקנה שהשפעתה חיובית (בלומברג, 1973; פרידן, 1980). ברם, מחקר התכונות המבניות של מקום העבודה (למשל, כמה אוטונומיה או שליטה יש לעובדים בעבודתם, עד כמה העבודה מענינת) איננו מפותח ביותר.

יוצא מכלל זה הוא מחקר חשוב של קלברג וגריפין (1978), שעל־פיו יש לשני גורמים משקל רב בהסבר השוני שבסיפוק מן העבודה: מקום העובדים במבנה המעמדי – כלומר, אם הם בעלי אמצעי הייצור, שולטים בכוח העבודה של אחרים או מוכרים את כוח העבודה שלהם עצמם; ועמדתם התעסוקתית – כלומר, מה מקומה של עבודתם בחלוקת העבודה הטכנית, אילו משימות ספציפיות עליהם לבצע וכו׳.

בסיכום הם מוצאים: ״בעוד שלסטטוס התעסוקתי יש השפעת־נטו... נראה שלמעמד נודעת חשיבות יחסית רבה יותר לאי־שוויון בסיפוק מן העבודה. תוצאות אלו מאששות ... טיעונים מארכסיסטיים בדבר ״המחיר״ הפסיכולוגי הכרוך בהשתייכות למעמד הפועלים ... (קלברג וגריפין, 1978; ע׳ 386).

החוקרים מוצאים שהסיפוק ממקום העבודה אצל מעמד הפועלים ואצל הבורגנות הזעירה נמוך במידה משמעותית מזה של כל מעמד אחר.[2] פועלים חשים פחות סיפוק כי התמורה הכספית שהם מקבלים נמוכה יחסית, והם עוסקים בעבודות שהן מטבען פחות מענינות (מעניקות פחות שליטה במוצר ובתהליך העבודה). רמת הסיפוק של הפועלים היתה נמוכה עוד יותר אלמלא היו אף ציפיותיהם מעבודות מסוג זה נמוכות – ורמת ציפיות נמוכה פירושה פחות אי־סיפוק פעיל.

הזעיר־בורגנות מצפה ליותר וזוכה לסיפוק מועט יחסית: ״... (הם) משיגים ומעריכים סוגי גמול שנובעים מאופיה של העבודה במידה רבה יותר מפועלים, והערכה מעין זאת מחזקת את הסיפוק בקבוצה זו... עם זאת, הכנסתם קטנה מזו של מעסיקים ומנהלים בכירים, עובדה שמורידה את רמת הסיפוק שלהם. כללית, אם כן, הזעיר־בורגנים מדווחים על רמות סיפוק שאפשר להשוותן לאלו שנצפו אצל אנשי מעמד הפועלים... (ע׳ 391).

לא קלברג וגריפין, וגם לא מחקרים אחרים שידועים לנו, בחנו עובדים־בעלים בקואופרטיבים כנציגים של מצב מעמדי חדש, שיתכן כי יש בו סתירות – מצב בעל השלכות יחודיות משלו על הסיפוק בעבודה. אנו טוענים שהמימד המבני של העבודה (במונחים של בעלות־עובדים ושליטה) רלוונטי במיוחד להערכת העבודה בקואופרטיבים. יתר על כן, כפי שנראה בהמשך, גורמים מעמדיים הם המימד ההולם כדי לאמוד ציפיות מארכסיסטיות הנוגעות לניכור.

המצב המעמדי של חברי קואופרטיב אינו מתאים למידות הסיווג של קלברג וגריפין, או כל סיווג אחר שידוע לנו. החברים הם בעלי אמצעי הייצור, הם לא מוכרים את כוח עבודתם לאחרים וגם אינם שולטים במישרין בעבודתם של אחרים. בכך הם דומים לבורגנות הזעירה, אך יש הבדל מכריע. הם אינם יזמים אינדיווידואליים אלא חברים בקולקטיב, שבידיו השפעה על עבודת כל החברים. מכאן, שמצבם כולל מרכיבים של מצב המעסיק הזעיר. המסקנה, לדעתנו, שעובדים־בעלים תופסים עמדה מעמדית דו־ערכית, שונה גם מהזעיר־בורגני וגם מהמעסיק הזעיר, בגלל היסוד הקולקטיבי הייחודי לחלוטין.

לאור קווי הדמיון המבניים בין חברי קואופרטיב לבין הזעיר־בורגנות והמעסיקים הזעירים, היינו מניחים, מצד אחד, שחברי קואופרטיב יחוו רמות סיפוק דומות; מצד שני, קיימים שני גורמים חשובים שמסבכים את הענין ומקשים על החיזוי. ראשית, סביר להניח, שלחברי קואופרטיב ציפיות גבוהות מאד ממקום עבודתם, כתוצאה מסולם הערכים שלהם

ומתהליך הסלקציה העצמית. גובה הציפיות עשוי להוריד את רמות הסיפוק המדווחות. שנית, השיתוף במקום העבודה הוא יסוד יחודי. על־פי המחקר המוגבל שקיים עד עתה, אמור יסוד זה להשפיע השפעה חיובית על הסיפוק (בלומברג, 1973; פרידן, 1980).

עד כה אין לנו נתונים שיטתיים מספיקים כדי לבחון רעיונות אלה בצורה יסודית, אך אנו יכולים לפתח כמה היפותיזות מבוססות על מידע חלקי, ולספק ראיות מעוררות מחשבה. לא נתחיל מקואופרטיבים ״טהורים״, אלא בארגונים דומים, שיש בהם מן ההבטחה לבעלות ולהשפעה רבה יותר בשביל העובדים. הפירמות בבעלות העובדים שקמו מאז 1975 במתכונת ESOP מדגימות את התיזה שלנו. פה מדובר בהמרת בעלות מן הצורה הקונוונציונלית לבעלות עובדים, ומטעם זה הן שונות מאד מקואופרטיבים שקמו ביוזמה עצמית, מתחילים מן המסד, ולכן הם יכולים לקבץ חברים־בעלים שאמונתם בתהליך הדמוקרטי חזקה במיוחד; בהמרת הבעלות במסגרת ESOP הפירמה עוברת לידי המועסקים שבמקרה עבדו בה באותה העת. מכאן שבחינת המצב במפעלים מסוג זה תראה לנו כיצד בעלות העובדים בלבד – ללא אידיאולוגיה שיתופית מיוחדת – משפיעה על הסיפוק בעבודה.

היפותיזה מס. 1: בעלות עובדים, כשלעצמה, תעלה את ציפיות העובדים ביחס לשליטה ולהשתתפות דמוקרטית.

דבר זה עשוי לבלבל את נתוני הסיפוק; אם הציפיות אינן מתממשות, סביר להניח שתבוא אכזבה ועימה ירידה בסיפוק המדווח.

חוקרים ב״תכנית מערכות עבודה ושיתוף חדשות״ באוניברסיטת קורנל בדקו מקרים רבים של רכישה על־ידי העובדים של מפעלים שעמדו להיסגר. בהתחלה נרשם שיתוף־פעולה הדוק בין העובדים להנהלה ולמנהיגים קהילתיים, כדי להציל את המפעל ואת מקומות העבודה. כל הצדדים משכנעים את עצמם שהסיכון שברכישת הפירמה כדאי. אם שואלים את העובדים, מסתבר שהם מצפים כי בעלותם תביא להם השפעה רבה יותר במפעל. מצד שני, ההנהלה מצפה שהבעלות תגרום לכך שהפועלים ימלאו ביתר יעילות את הוראותיה. אין שוקלים שינויים ממשיים בסגנון הניהול או בשיטות קבלת ההחלטות, שיתאימו לצורת הבעלות הדמוקרטית החדשה. ממשיכים לנהוג על־פי השיטה ההיררכית הישנה. תשומת הלב מתמקדת בענינים דחופים של מימון, שיווק, יצור וכו׳. כתוצאה דועכת רוח שיתוף הפעולה מספר חודשים לאחר שהנסיון החדש יצא לדרך. העובדים מתחילים לחוש שבעלותם ריקה מתוכן. אם העובדים מחזיקים ברוב מניות הבעלות, אך אינם משיגים יצוג אפקטיבי, ואם ההנהלה נוהגת בבירור בניגוד לרצונותיהם, סביר להניח שמידת התסכול שלהם תגרום למכירת המניות למשקיעים פרטיים.

נראה, אם כן, שבמצבים אלה של רכישת מפעלים קיימים, הציפיות מבעלות העובדים נוטעות בהם תחושה של ״זכות״ להשתתפות דמוקרטית.[3] אם מפעל שזה עתה עבר לבעלות העובדים אינו מספק הזדמנויות להשתתפות משמעותית, הציפיות מתנפצות. בסופו של דבר, העובדים עלולים לגלות יחס גרוע יותר למקום העבודה מאשר קודם. אין בכוונתנו לומר, שבהיעדר רמה גבוהה של שיתוף עובדים אין כל תועלת בבעלות עובדים. אבל במדידת הסיפוק ממקום העבודה, תחושת ההשפעה או שיפור ביחסי העבודה, התגובות מעורבות.

סיכום המחקרים הרבים שנעשו לאחרונה בפירמות ESOP מצביע בהחלט על כך, כי בכל שרמת ההשתתפות המתלווה לבעלות העובדים היא נמוכה, מועט גם הסיפוק מן העבודה הקשור לעובדת הבעלות. מחקרים של המר, סטרן (1980) ושל לונג (1979) מראי שאין הבדל משמעותי בין בעלים ללא־בעלים ביחס לחלוקת העוצמה המועדפת בחברה. אין משמעות למספר המניות שמישהו מחזיק לגבי חיזוי רצונו להשפיע. בפירמות ESOP שבהן אין לעובדים זכויות הצבעה

וחלק ברווחים, קורה שהבעלות אפילו מפחיתה את הסיפוק מן העבודה.

לא כל מפעלי ESOP חסרות שיתוף עובדים. רבות פיתחו כלים ממשיים לשיתוף העובדים בקבלת החלטות; במקרים אלה אנו צופים שצירוף הבעלות וההשפעה במפעל יניב תוצאות חיוביות אצל העובדים.

ממצאים אמפיריים אלה מדגישים את החשיבות שבשיתוף העובדים, אך אין להסיק מהם שהבעלות אינה חשובה. תכניות ״איכות חיי העבודה״ (QWL) מנסות לקדם את שיתוף המועסקים בעניני המפעל בלי לשתפם גם בבעלות. תולדות תכניות אלו מראות, שבמקרים רבים פעילויות ״איכות חיי העבודה״ קוצצו כאשר ההנהלה החליטה שאינה רוצה להוסיף ולהרחיב את שיתוף העובדים. ואז מתברר לכל הצדדים שכל תכנית שיתוף שמקורה בהנהלה, ההנהלה גם יכולה לעצור אותה. לא כן אם העובדים הם בעלי המפעל. בעלות עובדים יוצרת את הבסיס המשפטי, ובסופו של דבר את המוטיווציה, לשיתוף עובדים.

לקולקטיבים שנוסדו ביוזמה עצמית יש מחוייבות בסיסית לשיתוף דמוקרטי – בניגוד למפעלים שצויינו לעיל. אף כי הבעלות היא לעתים קרובות קואופרטיבית, השליטה הדמוקרטית היא המאפיין שמגדיר אותם – ולא רק נספח לבעלות. הואיל וקואפרטיבים אלה מתחילים מן המסד, הם מושכים אליהם אנשים שבמפורש רוצים להקים מקום עבודה דמוקרטי.

קואופרטיבים וסיפוק אצל העובדים

היפותיזה מס 2: גם ציפיותיהם של חברי קואופרטיב עשויות להיות גבוהות, אך הואיל והם גם בעלי המפעל וגם שולטים בעבודתם, יש להניח שיגיעו לרמת סיפוק גבוהה, למיומנות מוגברת ולחיזוק ההערכה העצמית.

מנקודת ראות מארכסיסטית, העבודה בקואופרטיב צריכה לתת סיפוק רב מזו שבמפעל קפיטליסטי. מארכס טען, שבמשטר קפיטליסטי הפועלים אינם מסוגלים לשלוט לא בתהליך עבודתם ולא בתוצר שלה. הואיל והפועלים חייבים לעבוד תמורת שכר, במקום עבודה השייך לאחרים ונשלט על־ידי אחרים, אין הם מוסרים את כוח עבודתם מרצון, אין להם השפעה על השימוש בתוצר המוגמר (כלומר, מכירה, אכסון במלאי, נתינה בחינם), ועבודתם רק משרתת את התעשרותם של אחרים. בנסיבות אלו העבודה היא מעצם טבעה נצלנית, כפויה ויוצרת ניכור אצל העובד. התיזה המרכזית של מארכס היתה, שחברה קומוניסטית תשחרר את העובדים מאותן נסיבות של ניצול, ניכור, וכללי עבודה קשוחים.

מכאן שעל־פי הנחה מארכסיסטית, במקום שבו יש לעובדים שליטה בעבודתם, כגון קולקטיב, העבודה צריכה להיעשות מרצון, להיות פחות מנוכרת (אובייקטיבית) ויותר מספקת מבחינה סובייקטיבית.

אולם תצפיותינו בקואופרטיבים בימינו מאשרות את ההיפותיזות המארכסיסטיות רק בחלקן. אנו טוענים, כי בעוד שמקומות עבודה קולקטיביסטיים אכן מפחיתים את הניכור, משום שהם מציעים לעובדים־הבעלים תעסוקה מושכת ובעלת משמעות, הרי גם הציפיות הן גבוהות בהרבה – ולכן, במונחים של סיפוק כולל, מתקבלת תמונה מעורבת.

בעקבות תצפיות־שדה נרחבות בשורה של קולקטיבים של יוזמה עצמית, נערך סקר בתוב בשלושה מהם: קואופרטיב מזון, מרפאה חופשית ועיתון קואופרטיבי מבחינת הבעלות וההפעלה, שאנו מכנים אותו ״חדשות הקהילה״.[4] בניגוד לממצאים של קלברג וגריפין (1978), נראה שלא היה כאן משקל למעמד התעסוקתי. אף כי המעמד התעסוקתי עשוי להיות חשוב בארגונים היררכיים שנחקרו על־ידי אחרים, אין לו חשיבות רבה בארגונים קואופרטיביים, שוויוניים. חברי צוות בכל ארגון נשאלו: ״בכלית, עד כמה אתה מוצא שעבודתך מספקת?״ מאלה שהשיבו, 38% הצהירו ש״זו העבודה המספקת ביותר שאי־פעם עשיתי״; 46% אמרו שהיא

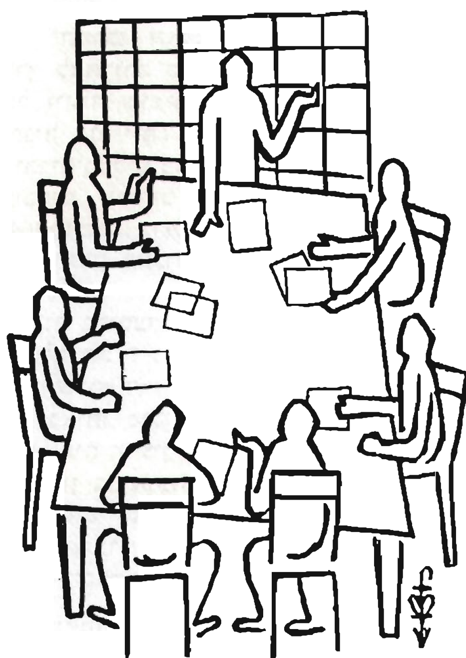
"מספקת מאד"; לגבי 16% היא היתה "מספקת למדי"; איש לא דיווח על "מעט מאד סיפוק" או "כלל אינה מספקת". אמנם אין בידינו נתונים להשוואה ישירה, אך דומה שתגובות אלו מצביעות על רמות סיפוק גבוהות מאד בהשוואה לתגובות בארגונים קונוונציונליים (HEW, 1973); הן בוודאי גבוהות בהרבה מרמות הסיפוק אצל קטגוריות הפועלים והזעיר־בורגנים שקלברג וגריפין דווחו עליהן (1978).

שאלה מפורטת יותר בסקר שלנו ניסתה לאתר את המאפיינים הארגוניים שחברי הקואופרטיבים ראו אותם כמספקים במידה הגדולה או הקטנה ביותר. מרשימה של 21 מימדים קיבלנו את הדירוג הבא (בסדר יורד):

מימד	אחוז המסופקים ממנו
ההרגשה שעושים משהו בעל ערך	92%
בעלות קולקטיבית על מקום העבודה	92%
חופש מהשגחה צמודה	90%
ההזדמנות לסייע לאנשים	88%
חובת הדיווח לעובדים־עמיתים	83%
שוויון עם עובדים־עמיתים	82%
הערכה מצד הלקוחות	82%
הכנסת שינוי בקהיליה	73%
הכרה מצד עובדים־עמיתים	73%
למידה למען קריירה עתידה	70%
ההזדמנות להיות יצירתי	67%
ההזדמנות לעסוק במה שאתה רוצה	64%
מקום לספונטניות	64%
תחושה של שיתוף	64%
ההזדמנות לשנות את החברה	54%
כסף	50%
בטחון במקום העבודה	50%
חופש מלחץ חזק	42%
קבלת ההלטות יעילה	42%
הנפקת מוצר או שרות בעלי איכות גבוהה	33%
תפעול חלק	8%

הלוח מצביע על כך, שהמאפיינים הארגוניים שכמעט הכל שבעי־רצון מהם (75% או יותר) נוגעים ליעוד ולשרות הכולל של הארגון, לאוטונומיה שהוא מעניק ולתכונות המגדירות את צורת הקולקטיב, כגון שוויון ובעלות משותפת.

בדומה לכך הראו סקרים שנערכו בקואופרטיבים של מונדרגון בספרד, שהחברים מייחסים חשיבות רבה יותר לאוטונומיה מאשר לכסף (לוגן, 1981; 17). התכונות של חיי העבודה שרק חברים מועטים יחסית שבעי־רצון מהן (50% או פחות) מתייחסות ליעילות

הארגון, ללחצים של תפקיד העבודה, לכסף, לבטחון במקום העבודה – כל מה שביורוקרטיות אמורות לספקם בהצלחה. כמעט אף לא אחד (8%) חש שפעילות הארגון מתנהלת באופן חלק. יש בכך רמז שהתרשמותם זובייקטיבית של החברים ביחס לתחומים שבהם הקולקטיב מוצלח או אינו מוצלח עולה בקנה אחד עם המאפיינים והאילוצים המבניים של ארגונים קולקטיביסטיים־דמוקרטיים, כפי שנמנו במקום אחר (רוטשילד־ויט, 1979). כאן הפסיכולוגיה משקפת באורח מדוייק את המבנה הארגוני.

מקור אחד של אי־סיפוק קשה יותר לפיענוח. החברים דרגו את איכות הסחורות והשרותים שארגונם מספק במקום נמוך. רק שליש היו שבעי־רצון

מאיכות המוצר או השרות. הואיל והתרשמנו שבפועל הארגונים סיפקו שרותים בעלי איכות גבוהה, יתכן שתגובה זו משקפת את אמות המידה הגבוהות של הנשאלים, או את תסכולם של החברים מאספקת שרותי איכות גבוהה באמצעות של מה שנראה בעיניהם כתהליך בלתי־יעיל יחסית.

״המרכז הארצי לבעלות עובדים״ ערך לאחרונה סקר בשני קואופרטיבים של יוזמה עצמית: מסעדה למזון טבעי וחנות אופניים. לשני הארגונים יש 13 עובדים־בעלים בתעסוקה מלאה, ו־30–20 עובדים שכירים על־פי הצורך. הסקר (1984) מצא, בדומה לשלנו, רמות גבוהות של סיפוק בעבודה. במסעדה, שבה אין כל דירוג הירכי והעבודות השונות נעשות ברוטציה, ממוצע הסיפוק היה 6 בסולם של 7 נקודות. בחנות האופניים, שבה שלוש דרגות אחריות, הממוצע היה 4.9 באותו סולם. אנחנו מסיקים מכאן, ששביעות הרצון גבוהה יותר במקום שבו השוויון בהשפעה גדול יותר. הסקר לא בחן יחסי סיבה־תוצאה. כמו בתוצאות הסקר שלנו, שביעות הרצון הנמוכה ביותר בשתי הקבוצות התייחסה לשכר.

מחקרים אחרים גילו שלקולקטיביזם היו השפעות פסיכולוגיות חיוביות. באחד המחקרים הפסיכולוגיים המעטים שנעשו בארגון קולקטיביסטי, שלזינגר ובארט (1982) חקרו את ״ג׳יין״ – קולקטיב פמיניסטי בלתי־חוקי להפלות. חברות הקולקטיב ״הסירו את מעטה התעלומה״ מההליכים הרפואיים, ולאחר שלמדו אותם פיטרו את הרופאים; לפי הדיווח, הן ביצעו 11000 הפלות ברמת בטיחות גבוהה ביותר, בתקופה שהפלות היו עדיין אסורות בארץ זו. החוקרים מצאו שהנשים ב״ג׳יין״ דווחו על תחושת סיפוק עמוקה מהשיגיהן. החוקרים מייחסים את התחושת הסיפוק למיומנות הרבה ולכישורים שהחברות פיתחו כתוצאה מעבודה מגוונת בתוך הארגון.

המחקרים הנרחבים של רוזנר בתנועה הקיבוצית בישראל מראים גם הם שטעם השיתוף מביא איתו שאיפה לעוד. מאחר ורוזנר חקר את הדמוקרטיה הישירה של האספה הכללית גם בקהילה הקיבוצית וגם במקומות העבודה, הוא מסוגל להפריד בין השפעת ההשתתפות באספה הכללית של הקיבוץ לבין זו של אספת העובדים במפעלים. רוזנר ולוויתן (1980) מצאו שבריאות הנפש והפחתת הניכור כרוכים יותר במעורבות באספת הקיבוץ מאשר באספת המפעל. רוזנר (1981: 25–17) מוצא קורלציה חיובית בין ההשתתפות באספות הקיבוץ לבין תחושת המחוייבות, הסיפוק וההשפעה של החברים. באספת המפעל, לעומת זאת, יש קורלציה שלילית בין ההשתתפות והסיפוק וההשפעה. במילים אחרות, מי שבא לאספות הקיבוץ הוא שבע־רצון, מי שבא לאספות המפעלים אינו שבע־רצון. זאת, משום שהחברים מרגישים שלאספת הקיבוץ יש השפעה ניכרת על תוצאות שחשובות להם, בעוד שאספת המפעל אינה נחשבת כבעלת השפעה. מחקר זה מדגיש את הגמול הפסיכולוגי של דמוקרטיה השתתפותית ברמת הקהילה.

דרך אחרת להערכת ההשפעה של ארגונים קואופרטיביים על הפרט היא להשוות בין ארגונים דומים באותה חברה, שצורת הבעלות בהן שונה. בארה״ב יש רק שלושה סוגי בעלות: פרטית, ממשלתית או קואופרטיבית. איסוף אשפה הוא אחד מסוגי העבודה המעטים בארה״ב, שבהן אפשר למצוא דוגמאות לשלוש הצורות. במחקר השוואתי נמצא, כי בדרך כלל, החברות הקואופרטיביות, שעובדיהן מרגישים את עצמם ״שותפים״ יותר מאשר ״עובדי אשפה״, וגם ניתן להם לעסוק בתפקידים עיסקיים שונים (כגון גביית תשלומים, ולא רק איסוף האשפה), מעניקות גאוות בעלות ותחושת כבוד עצמי למקצוע שלרוב בזים לו (פרי, 1978).

אולם לא כל ממצאי המחקרים מדברים בזכות הדמוקרטיה במקום העבודה. הקואופרטיבים לאיסוף אשפה נוסדו לפני למעלה מיובל שנים, והיום יש בהם גם עובדים־בעלים וגם שכירים. הוכבר (1981) השווה את יחסן של שתי

הקבוצות ולא מצא הבדלים בשביעות הרצון בין חברי הקואופרטיבים שרואים את ארגונם כדמוקרטי לבין אלה שסבורים כי איננו דמוקרטי. לעומת זאת, שכירים שרואים את מקום עבודתם כדמוקרטי יותר, שבעי־רצון יותר מן העבודה. יתר על כן, גיוון רב יותר בעבודה משפיע אך מעט על שביעות הרצון של עובדים־בעלים, בעוד שגיוון ושכר גבוה יותר מעלים את סיפוקו של השכיר.

סידרת ממצאים חריגים באה גם מיוגוסלוויה: אובדוביץ' (1970) מצא שחברים במועצות הפועלים של מפעלים בניהול עצמי מנוכרים יותר ממי שאינם חברים במועצות. בעלות עובדים בארה"ב הניבה גם היא כמה ממצאים מפתיעים ביחס לפרט. בעוד שסביר לצפות מעובדים־בעלים למחוייבות גבוהה יותר למפעלם, ולמשל, לפחות היעדרויות, המצב אינו כך. במפעל אחד בבעלות העובדים שנחקר על־ידי המר, לנדאו וסטרן (1981) מספר ההיעדרויות "מרצון" ירד לאחר המעבר לבעלות עובדים, אך מספר ההיעדרויות "שלא מרצון" (בגלל מחלה וכו') עלה. כללית, מספר ההיעדרויות לא השתנה. לבסוף, מדען החברה הנרווגי, פרדריק אנגלסטד, שהשווה עיתון בבעלות משפחתית לעיתון בבעלות קולקטיב, מסיק שהקולקטיב העלה את רמת המחוייבות והפחית את הניכור בקרב חבריו, אך גם העלה את שיעור "השחיקה" שלהם.

כיצד אפשר להסביר את התמונה המעורבת שמתקבלת מממצאים אלה?

פחות ניכור, יותר מתח

היפותיזה מס 3. חברי קואופרטיב, שהם גם בעלים וגם שולטים בעבודתם, ירגישו רמה גבוהה של משמעות ומחוייבות בעבודתם ולכן יפחת הניכור, אך יחד עם זאת יגבר המתח.

בני־אדם בקולקטיבים, לפחות בארה"ב, שונים מאד מבחינות מסויימות מחבריהם בחברות פרטיות או מוסדות ממשלתיים. ראשית, חברי קולקטיב בחרו בעצמם להשתייך לקבוצה כזאת. ההעזה שבצעד בלתי־קונוונציונלי כזה רומזת לתחושה יוצאת דופן של יכולת אישית. מבין החברים שענו על שני סעיפים בסקר, שמטרתם היתה למדוד את תחושת היכולת והיעילות האישית, השיבו למעלה מ־80% ב"מסכים בהחלט" או "מסכים". שנית, חברי קולקטיב מצפים להרבה מעבודתם. רובם הגיעו לארגונים אלה מטעמים אידיאליסטיים. הם בעלי תחושת שליחות חזקה והם רוצים עבודה ראויה, אוטונומיה ושילוב בביצוע. בקיצור, הם מעורבים מאד בכל הנוגע לעבודתם ומצפים שמצב הדברים ישאר כך. על השאלה "מה, לדעתך, מידת ההשפעה שיש למעורבתך על חייך כרגע?" ענו כל המשיבים "גדולה למדי" או "גדולה מאד". נוסף לאמות־מידה גבוהות ביחס למוסדות העבודה, נוטים חברי קולקטיבים לביקורת על החברה ומוסדותיה. שאיפתם לשינוי החברה נובעת מאותה רוח ביקורתית.

מכל הטעמים האלה אנו מסיקים, שלא קל להשביע את רצונם של חברים־עובדים־בעלים. הציפיות הגבוהות שהם מביאים איתם לעבודה (והתמריצים הבלתי־שגרתיים שהם נענים להם) נוטים לנטרל במידת־מה את רמת הסיפוק הכולל מעבודתם – הגם שעדיין נשארת גבוהה מאד. לכן דרושה זהירות בפירוש התשובות של אנשי קואופרטיבים בדבר סיפוק בעבודה, ובהשוואה לתשובות דומות בארגונים קונוונציונליים.

ציפיותיהם של העובדים עוזרות לנו להבין את הממצאים המעורבים שהובאו לעיל. אצל השכירים (שאינם בעלים) בקואופרטיבים לאיסוף אשפה עלתה רמת הסיפוק כאשר מקום העבודה היה יותר דמוקרטי, הציע להם עבודה מגוונת או שכר גבוה יותר. לא כך אצל העובדים־הבעלים. סביר להניח שהעובד השכיר אינו מצפה להרבה מעבודה באיסוף אשפה; משום כך הוא שבע־רצון אם ניתן לו להשתתף במספר פגישות עם ההנהלה, או אם מציעים לו משימות מעניינות יותר או שכר משופר. לעובדים־הבעלים יש ציפיות גבוהות יותר, ועל כן שיפורים בסעיפים

אלה הופכים לגורמי רקע שמקבלים אותם, אך הם אינם מוסיפים לשביעות הרצון. יתכן שהממצא של אוברדוביץ׳, כי חברי מועצות פועלים ביוגוסלוויה מנוכרים יותר מעובדים שאינם במועצות, נובע מתקוות שלו התממשו.

הואיל ומצבם המעמדי היוצא־דופן של חברי קואופרטיבים מבוסס על השותפות בבעלות ובשליטה, הציפיות הגבוהות ותחושת השליחות באות מאליהן. אלו נוטות לגרום לעבודה אינט־נסיבית ומחייבת יותר, אך המחוייבות מולידה רמות גבוהות של מתח אישי. הואיל ובוחרים בעבודה בקולקטיב באורח חופשי, והיא אוטונומית ושוויונית באופן יחסי, הרי היינו מצפים, כמו מארכס, לניכור מועט אצל החברים. ואולם, בניגוד למארכס, הממצאים מביאים אותנו למסקנה, שדווקא המאפיינים המבניים, שמגדירים עבודה קולקטיביסטית ומקנים לה משמעות, גם מולידים מתח אישי.[5]

שלושה מאפיינים מבניים של הארגון הקולקטיביסטי גורמים במיוחד למתח אישי: סמכות קולקטיבית, צמצום הדיפר־נציאציה, ויחסים בין־אישיים משפחתיים.

הסמכות הקולקטיבית מערפלת לעתים קרובות את שאלת השימוש ההולם בכושר השיפוט האישי. אדם עשוי להזדקק להחלטה מידית, קשורה לתפקידו בעבודה, אך לא יהיה בטוח אם זו יכולה להיות החלטה אישית, או אם עליו לחכות לפגישה הבאה של הקבוצה. בביורוקרטיות, שבהן הסמכות נתונה בידי אנשים קבועים מראש, קל יותר לדעת למי זכויות ואחריות מאשר בקולקטיבים. לכן יתכן שהאדם בקולקטיב יחוש אי־בטחון (וחרדה), משום שהוא נאלץ לשפוט בלי הרף אם להשהות החלטה מסויימת, או לפעול על דעת עצמו ולהסתכן בביקורת מצד הקבוצה על שחרג מגבולות בלתי־רשמיים של סמכות אישית.

שנית, המאמץ שנעשה בקולקטיבים לצמצם את ההתמקצעות ולתת לאנשים מגוון רחב יותר של משימות לביצוע, מכנים מימד נוסף של אי־בהירות בהגדרת תפקידים. אדם שאמור לבצע שורה של מטלות שונות עלול לא לדעת מהו סדר העדיפות במועד נתון כלשהו. אם הוא אחד מצוות שהופקד על משימה מסויימת, יתכן שלא יהיה ברור מי מתוך הצוות אמור לבצע מה. יתכן שבביורוקרטיה עבודתו של האדם משעממת, אך הציפיות מן התפקיד לפחות ברורות.

מחיר הגיוון והחופש בתפקידי עבודה רחבים הוא, שהתפקיד תובע יותר מאמץ והנתהגות הארגון ניתנת פחות לחיזוי. משימות שאינן מוגדרות היטב נוטות להטיל חרדה באנשים: תמיד אפשר היה לעשות יותר, ולא בהכרח ברור מה שאתה נדרש לעשות. תחושת היעוד החזקה בקרב החברים עוד מחמירה את הבעיה. הואיל והם עובדים למען ענין שחשוב להם, הם נדחפים ליטול על עצמם יותר מדי עבודה; והתוצאה היא התופעה המוכרת של שחיקה.

הפצת הידע בקרב הרבים ורוטציה בסוגי עבודה בקולקטיבים מעניקה לחברים הזדמנות להרחיב את כישוריהם וכך לחזק את הכרת ערך עצמם. אלא שרוטציות בעבודה מולידות לפעמים אי־התאמה – כאשר האדם אינו רוצה בתפקיד החדש או אינו מתאים לו. ההתנגדות למונופולין על הידע בקבוצות אלו גורמת לדה־לגיטימציה של רוב סוגי ההתמחות המיוחדת. למי שמצטיין, או מסוגל להצטיין בתפקיד מסויים, אין תמריץ להרבות בפיתוח כישוריו; אין להניח שיקבל תמורה נוספת עבור עבודה מצטיינת, והוא אפילו עשוי לזכות לביקורת על היותו ״אליטיסט״.

שלישית, קוטנן ואפיין השוויוני של קבוצות אלו, וכן היחסים האישיים ההדוקים שקושרים אותן יחד, אבן מעלים את שביעות הרצון, אך למרבה האירוניה, גם תורמים למתח. האנשים שתפקידם להעריך את פעילות הקולקטיב שווים במעמדם – כלומר, טיב עבודתך לא יישפט על־ידי ״בוס״ כלשהו (שבמערכת ביורוקרטית אפשר לזלזל בו כשוטה או גרוע מזה), אלא על־ידי אנשים שמוכרים לך היטב. זה דוחף אנשים להתאמץ יותר,

אך הערכה כמו־משפחתית גם טעונה יותר חרדה. ביקורת מצד שווים לך כואבת יותר.

ענין שאתה מאמין בו מוסיף משמעות לעבודה, והקמת קואופרטיב עם שותפים קרובים מעניקה סיפוק חברתי ותחושה של קהילה – אך אותם מרכיבים גם מעלים את רמת החרדה הכרוכה בכשלון אפשרי ובהערכות ביצוע. בעלות מורחבת ושליטה במקום העבודה משלבים את העבודה בחייהם של בני האדם ומעניקים לה מקום מרכזי יותר. האיכפתיות עולה והאנשים נוטלים על עצמם עבודה רבה יותר. אך מאותן סיבות הם גם חשים מתח רב יותר, שפוגע ברמת הסיפוק הכוללת.

לסיכום: הקולקטיביזם אכן מעניק גמול פסיכולוגי חיובי, כגון תחושת משמעות חזקה, סיפוק בעבודה, יכולת מורחבת והערכה עצמית. בני־אדם מרגישים את עצמם מחוייבים ובעלי שליטה, והם פחות מנוכרים. עם זאת, תוצאת הלוואי הבלתי־צפויה, בדרך כלל, היא רמה גבוהה יותר של מתח אישי. אנו טוענים, שמחיר זה אינו נובע מכשלונם של ארגונים קולקטיביסטיים מסויימים או פרטים בתוכם, אלא הוא חלק בל־ינותק מאורחות הפעילות של קולקטיב. מתחים חזקים הם תוצר של סמכות קולקטיבית, שוויון, קשרים אישיים וצמצום הדיפרנציאציה.

הערות

1) פרטים נוספים על ESOP – ראה "ילקוט למחשבה סוציאליסטית", מס. 6.
ב־1982 דיווח שרות מס ההכנסה על רישום 383 פירמות ESOP חדשות, שכללו 399.000 מועסקים; ב־1983 – 495 וקרוב למיליון מועסקים.

2) על יסוד תרשים בסיסי שפותח על־ידי רייט (1976) הם מסווגים "מעמד" כך: (1) הבורגית הזעירה, שהם בעלי אמצעי יצור, אך אינם שולטים בכוח העבודה של אחרים; (2) מעסיקים קטנים, שהם גם בעלי אמצעי יצור וגם שולטים בעבודתם של עד 50 מועסקים; (3) מעמד הפועלים, חסר הבעלות וחסר תפקידי ניהול, שמוכר את כוח עבודתו בשוק העבודה... (4) מעמד המנהלים, שחסר תפקידי בעלות, אך שולט בעבודתם של אחרים... (5) הבורגנות, שהם בעלי אמצעי יצור ומעסיקים למעלה מ־50 עובדים...". בהיעדר מדגם גדול די הצורך, הם לא בדקו את הסיפוק בעבודה של הסוג האחרון.

3) אף כי ציפיות העובדים עולות כנראה כאשר הם רוכשים מפעלים כדי למנוע את סגירתם, הציפיות אינן עולות בהכרח בפירמות ESOP אחרות. למשל, כאשר מייסד מפעל מקים ESOP מטעמים פיננסיים לתכנון נכסי־דלא־ניידי, העובדים עשויים לראות בכך פשוט הטבה לקרן גמלאות, מכשיר טוב לשיתוף ברווחים, רמז לטוב ליבה של ההנהלה, או מפלט ממיסוי מצד החברה (רוזן, קליין, יאנג, 1986).

4) לקואופרטיב המזון במחקר זה יש 1100 חברים, אסיפת החברים מחליטה על שינויים מכריעים במדיניות ובוחרת במועצה בארבע אסיפות לשנה. חברי המועצה מחליטים על מדיניות שוטפת בפגישות שבועיות פתוחות לחברים – וצוות של שלושה עד ארבעה שמקבל שכר מפעיל את החנות. "חדשות הקהילה", שהוא שבועון, מופעל על־ידי צוות של 14–20 איש, שהם גם בעליו. כמו בשאר הקבוצות, פגישות הצוות מתקיימות לעתים קרובות ומתנהלות על בסיס של קונסנסוס. במרוצת שנת המחקר הגיעה תפוצת השבועון ל־22000, ורוב הקוראים (74%) היו שבעי־רצון מאיכותו. המרפאה החופשית מופעלת על־ידי צוות של שישה מקבלי־שכר, מועצת מנהלים ו־100–60 מתנדבים בכל מועד. הרופאים הם, בדרך כלל, גם מתנדבים. במהלך שנת המחקר סיפקה המרפאה שרותים רפואיים ל־479 פאציינטים לחודש בממוצע; תכנית הייעוץ שלה הגיעה מדי חודש ל־69 אנשים נוספים, ומרצים מטעמה על חינוך לבריאות הגיעו לקהל של כ־675 איש לחודש. המוטו שלה הוא "טיפול רפואי לבני־אדם ולא רווח".

5) מתח אישי, במיוחד כשהוא גבוה, נחשב כרגיל לבלתי־נעים ורוב בני־האדם שואפים להימנע ממנו. כל ארגון יוצר רמת מתח כלשהי בחבריו. פסיכולוגים מניחים שיש אולי רמת מתח אופטימלית – שמתחתה אין הרבה מוטיווציה או פעילות, ומעליה מופיעה התפוררות חמורה של התפקוד. כאן אנו עוסקים ברמות מתח מפוררות.

Blumberg, Paul (1973) *Industrial Democracy: The Sociology of Participation.* New York: Schocken Books.

Frieden, Karl (1980) *Workplace Democracy and Productivity.* National Center for Economic Alternatives, Washington, DC.

Hammer, T.H. Landau, J.C. and Stern, Robert (1981) 'Absenteeism When Workers Have a Voice: The Case of Employee Ownership', *Journal of Applied Psychology, 66(5): 561–71.*

Hammer, T.N. Tove and Stern, Robert (1980) *'Employee Ownership: Implications for the Organizational Distribution of Power',* Academy of Management Journal, 23(1): 78–100.

Hew, (1973) *Work in America.* Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Hochner, Arthur (1981) 'The Mentality of Worker Ownership: Reflections on some Anomalous Findings'. Paper prepared for the First International Conference on Producer Cooperatives, Copenhagen, Denmark.

Kalleberg, Arne and Griffin, Larry (1978) 'Positional Sources of Inequality in Job Satisfaction', *Sociology of Work and Occupations* (5): 371–401.

Levitan, Uri and Rosner, Menachem (1980) *Work and Organization in Kibbutz Industry.* Norwood, PA: Norwood Editions.

Logan, Christopher (1981) 'Adapting the Mondragon Experience', Unpublished paper, Wales Trade Union Council. Presented at the First International Conference on Producer Cooperatives, Copenhagen (June).

Long, Richard (1979) 'Desires for and Patterns of Worker Participation after Conversion to Employee Ownership', *Academy of Management Journal*, 22 (3): 611–17.

National Center for Employee Ownership (1984) 'Cooperation: Two Approaches', *Employee Ownership, IV (June): 6–7.*

Obradovic, Josip (1970) 'Participation and Work Attitudes in Yugoslavia', *Industrial Relations*, 9: 161–9.

Perry, Stewart E. (1978) *San Francisco Scavengers.* Berkeley: University of California Press.

Rosen, Corey, Klein, Katherine and Young, Karen (1986) *Employee Ownership in America: The Equity Solution.* Lexington, MA: Lexington Books.

Rosner, Menachem (1981) 'Participatory Political and Organizational Democracy and the Experience of the Israeli Kibbutz'. Paper presented at the First International Conference on Producer Cooperatives, Copenhagen, Denmark (June).

Rothschild-Whitt, Joyce (1979) 'The Collectivist Organization: An Alternative to Rational–Bureaucratic Models', *American Sociological Review, 44 (August): 509–27.*

Russell, Raymond, Hockner, Art and Perry, Stewart (1979) 'Participation, Influence and Worker-ownership', *Industrial Relations*, 18(Fall): 330–41.

Schlesinger, Melinda and Bart Pauline (1982) 'Collective Work and Self-Identity: Working in a Feminist Illegal Abortion Collective, pp. 139–153, in F. Lindenfeld and J. Rothschild-Whitt (eds) *Workplace Democracy and Social Change.* Boston: Porter Sargent Publishers.

Swidler, Ann (1979) *Organization Without Authority: Dilemmas of Social Control in Free Shools.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Vroom, V. (1964) *Work and Motivation.* New York: John Wiley.

Wright, E. (1976) 'Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies', *New Left Review, 98 (July/August): 3–41.*

Politics in Perspective

השוק, הקולקטיב ו... בעיות חניה

דניס הייל

פעם, במשך שנים אחדות, התגוררתי בעיר סומרוויל במדינת מסצ'וסטס – עיר בעלת אוכלוסיה צפופה מאד – ברחוב צדדי צר, הבנוי כמעט כולו בתים תלת־משפחתיים. לרוב הבתים ברחוב הנקוק היה שטח חניה אחורי קטן; אולם מכיוון שהיו לפחות שלוש מכוניות לכל בית, הרי שטח החניה לא היה יכול להספיק בשום אופן. למעשה, שטח חניה זה נחשב בדרך כלל לרכושו של בעל־הבית; הדיירים נאלצו להחנות במקביל למדרכה.

עובדה זו לא הכבידה על התושבים בעונת הקיץ. אולם בחורף הגבילה העיריה את החניה לצד אחד בלבד של הרחוב, כדי לאפשר מעבר למפלסות־השלג; וכך צומצם מספר מקומות החניה למחצית. בכל־זאת, בתנאי חורף רגילים הצליחו איך־שהוא להסתדר – אם כי די בדוחק. לפתרון בעיית החניה בחורף סייע אחד

מתוך POLITICS IN PERSPECTIVE, כתב עת להוראת מדעי המדינה, וואשינגטון, ארה"ב, כרך 13, מס' 4, קיץ 1986. הכותב הוא פרופסור־עוזר במדעי המדינה, בוסטון קולג'. תרגום: שרון נאמני

מאותם מנהגים בלתי־פורמליים המכתיבים את תנאי החיים בעיר, ואשר כל דייר חדש היה חייב ללמוד: הכלל שלא ניתן "לתפוס בעלות" על מקום חניה. לאף אחד לא היתה חזקה על מקום – ובוודאי שלא על מקום נוח ליד ביתו־הוא. "כל הקודם זוכה". קרה שהחוזרים לשכונה מאוחר בערב היו חייבים למצוא מקום ברחוב צדדי אחר, בשדרה הראשית (שם היו פחות בתים רב־משפחתיים ולכן פחות מכוניות), או במגרש הסופרמרקט במורד הגבעה (שם הסתכנו בגרירה).

אך סופת שלג כבדה היתה מצמצמת עוד יותר את מספר מקומות החניה – והמחסור הוחרף כתוצאה מהשיטה המקובלת בשכונה לחילוץ מכוניות שהתכסו בשלג. כל נהג היה נוטל את־חפירה, מחלץ את רכבו, ומערים את השלג במקום הפנוי הקרוב, לצד המדרכה. מנהג זה היקשה עוד יותר על פינוי המקום הבא לאורך הרחוב, והוא עורר טינה לא מעטה בקרב הדיירים. יותר הגיוני היה להערים את השלג בחצרות הבתים; אולם זה לא נעשה מעולם. הרי הדבר היה כרוך בסחיבת שלג כבד, הלוך וחזור לרוחב המדרכה – מרחק של מטר

בערך; רוב האנשים העדיפו להימנע ממאמץ זה.

כתוצאה משיטת חילוץ ופינוי זו הופיע בסמוך לכל מקום חניה מפונה גבנון שלג נמס־למחצה. עד מהרה קפאו גבנונים אלה ונעשו לגושי קרח, שלא ניתן היה להזיזם טרם הפשרת האביב. כך הם הפחיתו את שטח החניה האפשרי בכשליש; אם לפני־כן היה מקום חניה בצמצום יחסי, מעתה שרר בו מחסור מוחלט. זאת ועוד: בגלל המאמץ הרב שהיה כרוך בפינוי מקומות החניה, התייחס כל נהג ברכושנות רבה למקום שעלה לו כל־כך ביוקר; כלומר, מקומות החניה הפכו למעין רכוש פרטי. מי שפינה מקום חניה היה לאחר מכן ״תופס״ אותו באמצעות פחי זבל, כסאות, וכו׳ בזמן שרכבו נעדר מן השכונה, והיה מובן לכל, שהחניה ב״מקומו של מישהו אחר״ היוותה עבירה שאין הדעת סובלת. כל ״הפקעה״ כזו היתה גוררת בעקבותיה ויכוח, ולעתים הפכו הוויכוחים לאלימים.

אפשר לטעון כי מה שקרה בשכונתי איננו ״בעיה״ אלא ״מצב״ – על־פי הבחנה של EDWARD C. BANFIELD בין שני מושגים אלה בספרו ״ביקור חוזר בעיר הלא־שמיימית״ (The Unheavenly City Revisited 1974). ״בעיה״, על־פי באנפילד, היא דבר הניתן לתיקון, בתנאי שיש לנו השכל למצוא פתרון והרצון לממש אותו. ״מצב״, לעומת זאת, הוא דבר אשר עלינו ללמוד לחיות איתו, כי הוא המחיר הבלתי־נמנע של דבר אחר, שעליו אין אנו מוכנים לוותר. כדוגמא ל״מצב״, ציין באנפילד את הצפיפות העירונית. הערים הן מטבען אזורים שבהם יש ריכוזי אוכלוסיה; לכן כל תלונה על צפיפות עירונית הנה בגדר מעשה דון־קישוטי, ואין בכוחה של תלונה כזאת להועיל כלל.

דרך אחרת להסביר נקודה זו היא לומר, כי הטבע מעמיד אילוצים, שנגדם אין טעם להיאבק. האם ענין החניה שלנו הוא מקרה כזה?

המחסור הוא, אכן, אילוץ טבעי, אלא שכאן יש לנו מחסור מיוחד במינו. ראשית, ערכו של מקום חניה – בדומה לערכו של ״חדר בעל נוף״ – תלוי במיקומו; ומספר המיקומים בעל־הערך הנו מוגבל. לא ניתן להגדיל את מספר מקומות החניה מעבר לכמות נתונה, ואין פתרון המסוגל להעניק מקום חניה לכל מי שרוצה בו. מחסור במקומות חניה הוא המחיר שאנו משלמים תמורת רצוננו שלכל אחד יהיה רכב משלו.

לעומת זאת, יכולנו ליצור יותר מקומות חניה פנויים מאלה שהיו למעשה. יכולנו גם למצוא כלל לחלוקת הכמות המוגבלת של מקומות, ובכך להשביע את רצונם של הדיירים ולמנוע סכסוכים. מטרתו של תרגיל זה היא לבחון מדוע לא נהגנו כך. לשם כך ניעזר בשני תחומי לימוד: הכלכלה ומדעי המדינה.

פתרונות שוק ופתרונות פוליטיים

מטרתו של מדע הכלכלה היתה, מאז ומעולם, למצוא את דרכי הניצול היעילים ביותר של כוחות הייצור ובכך להגדיל את התועלתיות עד כמה שניתן. הכלכלה, המכונה ״המדע הקודר״, מסתמכת על הפסוק ההומניסטי: ״הטוב ביותר למספר האנשים הגדול ביותר״. הפעילות הכלכלית נחשבת לנטיה טבעית, טובה בסך הכל המצרפי, של המין האנושי, גם אם מעשה זה או אחר עלול להיראות אנוכי או פזיז. השוק הוא ״היד הנעלמה״ המכוונת מעשיהם של מיליונים לעבר תוצאות המועילות לחברה.

בדראמה זאת משחק הרכוש הפרטי תפקיד חיוני. מאז שלוק הוכיח, כי הזכויות על הרכוש נובעות באופן טבעי מכוחו של כל אדם לשנות את פני הטבע, קיים קשר הדוק בין ההגנה על הרכוש הפרטי לבין ההגנה על התועלתיות המירבית.

כלכלן קלאסי היה, איפוא, טוען כך: הבטחון הטמון בזכות על רכוש – כלומר, הידיעה הבטוחה, שמה שאני מכריז עליו כעל ״שלי״ יוכר כשלי ברבים – נותן לכל אחד תמריץ לצבור עוד רכוש, וצבירה זו

מובילה לפעילות כלכלית מוגברת, ייצור מוגדל, וכו'. במקרה החניה שלנו, הבעיה היא שאף לאחד אין תמריץ לשיתוף פעולה ביצירת מספר מקומות חניה גדול יותר, כי אף לאחד אין בטחון שהוא בעצמו ייהנה מפרי עמלו. במלים אחרות: כאשר אני מחלץ את מכוניתי, אני עושה בזאת את המאמץ המזערי הסביר. כל מה שמעבר לכך, (למשל: עזרה בפינוי מקומות נוספים) הנו מאמץ מבוזבז, משום שאין לי כל ערובה שאוכל בעצמי לשלוט על מה שייצרתי.

אם כן, הפתרון כרוך ב"תיחום" המקום האפשרי – כלומר, בהפיכת שטח ציבורי לשטח פרטי. קל למצוא דרכים מעשיות לביצוע צעד כזה: למשל, ניתן למכור מקומות חניה לאורך הרחוב יחד עם הבתים; ואז יוכלו בעלי־הבתים לנצל את מקומות החניה בעצמם, או להשכיר אותם. התושבים היחידים הזכאים למקום חניה יהיו אלה שהצליחו לרכוש את זכות השימוש בהם בתנאי שוק פתוח. הסדר זה היה שם קץ לסכסוכי הבעלות על מקומות החניה. תכנית אחרת, פרימיטיבית יותר, תאפשר לבעלי־הבתים להשכיר מקומות בשטחי החניה האחוריים או בחצרות על בסיס זמני, או לשמש כ"מאתרי־מקומות־חניה" בתשלום. הצעות אלה, ואחרות הדומות להן, הן פתרונות שוק לבעיית החניה.

אך האם פתרון שוק יוכל לפתור את שני חלקי הבעיה: הן להגדיל את מספר מקומות החניה עד כמה שאפשר, והן לחלק אותם בדרך שתמנע סכסוכים? כל תושב, בעל זכות על מקום חניה, יהיה אחראי לפינוי מקומו־הוא משלג. בדרך זו, יש להניח, כי כל מקום אפשרי לאורך הרחוב יפונה (בהנחה שהביקוש למקומות חניה גרם לניצול מלא של כל המקומות). הואיל ולא יהיו עוד מקומות חניה "משותפים", ייחשב כל מעשה של העברת שלג ממקום למקום להפרה ברורה של זכויות הבעלות של בעל המקום השני, ולכן אסור על־פי אותו הכלל שיצר את הבעלות הפרטית. נראה שבכך נפתר החלק הראשון של הבעיה: בהנחה שיהיה ביקוש למקומות חניה, יפונו וינוצלו כל המקומות האפשריים.

ומה באשר לחצי השני של הבעיה? המקרה הנידון לוקח בחשבון תיחומו של שטח שהיה ציבורי בעבר. זה מעשה העלול לעורר התנגדות מצד אלה הרואים בכך את נישולם משטח שנחשב פעם ל"שלהם". כמובן, אפשר למנוע בעיה זו באמצעות "חוזה חברתי", כמו זה של לוק: הסכם המאפשר חלוקה בלתי־שווה של הרכוש. בהעדר הסכם כזה, הרי התכניית הגישה לשטח, שהיה פעם ציבורי, ברמת הכנסה זו או אחרת, תיראה בעיני רוב התושבים כמעשה בלתי־לגיטימי.

מה הסיכויים לקבלת "הסכם "אי־שוויון" כזה? לוק טען, שקבלתו של מושג אי־השוויון הנה פועל־יוצא מקבלתו של מושג הכסף. הכסף מאפשר אגירה; אך הוא מאפשר גם שגשוג. הואיל ולא ניתן לקבל אחד בלי השני, הרי החוזה החברתי המקורי העניק לגטימציה לשניהם יחד.

תהיה זכותה של טענה זו ככל שתהיה, קשה להניח שהיתה מתקבלת ברחוב הנקוק. נניח שניתן היה לכנס את התושבים לאספה מסוג כלשהו, כמעט בטוח שההצעה להקצאת החניה על־פי רמת ההכנסה היתה נדחית. קל לדמיין את טענות התושבים: "ההצעה בלתי־הוגנת" – לגבי אלה, שפחות מכל האחרים יכולים להרשות לעצמם לשלם למגרשי חניה מסחריים עבור מקום חניה חלופי; לגבי התושבים בעלי הכנסה נמוכה, הזקוקים למכוניות כדי להגיע לעבודה; לגבי הקשישים, הזקוקים יותר מאחרים לחניה קרובה לבית; לגבי אלה, "שהחנו כאן כל חייהם", ועוד ועוד.

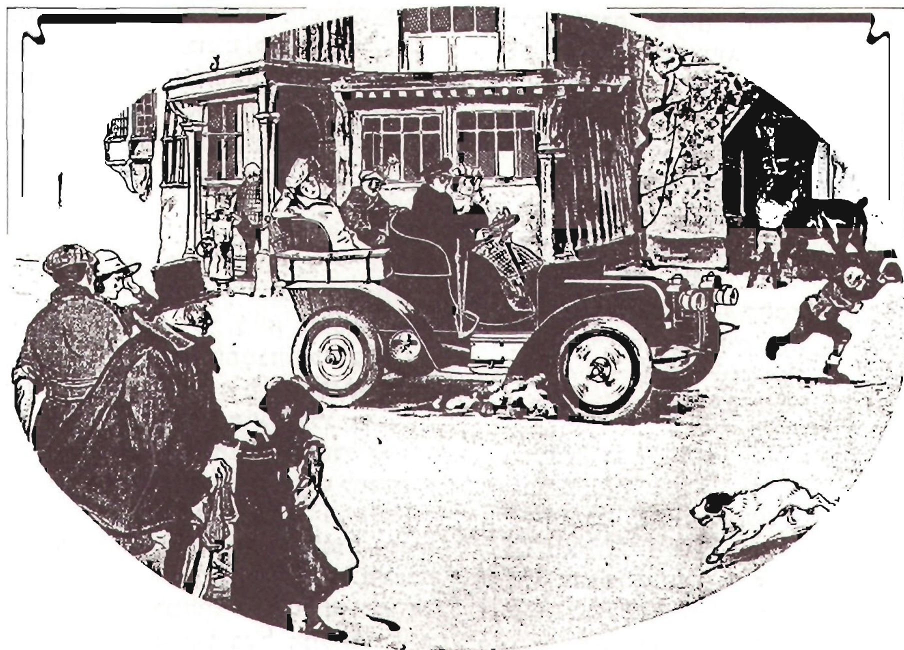
דומה, כי ישנם מצרכים מסויימים, שלגביהם אין השוק מתפקד כמנגנון חלוקה אידיאלי – או לפחות כך מרגישים רבים מאיתנו, אם כי אנו מקבלים את עקרון השוק במקרים אחרים. מותר להקצות מקלטי טלוויזיה, אופנת אליטה, מעבדי מזון, ואפילו מכוניות (למרות חשיבותן בתרבותנו) על בסיס של מחיר בלבד. אך לא כך במקרים של מזון ודיור. לכל אחד מאיתנו יש הבחנות כאלה,

וסדר העדיפויות שלנו קשור במידה רבה עם נוהגים מקובלים.

בכל אופן עצם קיומן של הבחנות כאלה, פרושן שלפני שאפשר לממש פתרון של שוק, צריכים להגיע לידי החלטה לגבי מהות הדבירם שיותר לשוק לחלקם (בהנחה שהפתרון יחול על אוכלוסיה המוכנה לקבלו מרצונה). ואם כן, אם עלינו לכונן אספה לפני שננהיג שוק, מדוע לא לתת לאספה עצמה לפתור את הבעיה ישירות?

רעיון זה צץ במוחי בוקר אחד, לאחר סופת שלג חמורה במיוחד. עמדתי בחוץ, את־חפירה ביד, והעברתי את השלג מעל מכוניתי למקום החניה הסמוך לשלי – ובכך החמרתי את ההבעיה שניתחתי בכשרון כה רב קודם לכן. לאורך כל הרחוב התפרסו שכני, כולם עסוקים בסילוק השלג מעל רכביהם והערמתו בכל מקום פנוי בצמוד למדרכה. הררי השלג הנמס־למחצה, שנוצרו עקב כך, ניפחו את בעייתנו הקולקטיבית עד ללא־נשוא. מה יפה היה, הרהרתי, אילו היינו מתארגנים יחד, מפסיקים להתייחס ברכושנות למקומות החניה "הפרטיים" שלנו – ומפנים בצוותא את כל הרחוב. באותו הזמן, וכמעט באותו מאמץ, היינו יכולים לעשות ביחד את מה שלא הצלחנו לעשות לחוד. ומעבר ליתרונות "מעשיים" אלה, ייתכנו גם יתרונות "רגשיים": קפה, עוגה, רוח חברית־שכונתית, וכיף אמיתי – כמעט כמו שהיינו ילדים ושיתפנו פעולה בבניית טירות־שלג ענקיות. התוצאה תהיה מספר מירבי של מקומות חניה פנויים ונקיים משלג; והואיל ומקומות אלה נוצרו במאמץ משותף, ייהנה כל אחד מאיתנו מאותה זכות למקום חניה. לא עוד מחסומים מפחי זבל; לא עוד תגרות ידיים בשלג. שוב יהיה נעים לגור ברחוב הנקוק.

לא אני, ואף לא אחד משכני, פעלנו לארגון פרוייקט כזה. גם לא הובאו הצעות

לקפיטליזם המוקדם לא היו בעיות חניה...

מעשיות אחרות לפתרון הבעיה. עברנו איכשהו את אותו החורף, כפי שעברנו חורפים קודמים רבים - כאשר כל אחד מאיתנו שמר מכל משמר על המקום האחד, שאותו שחרר במאמציו האישיים מטרפיו של טבע עויין.

כשלון השוק וכשלון אזרחי

כאשר השוק נכשל, נכנסת החברה לפעולה כדי לשפר את המאזן, לתקן את הבעיה, או להחזיר את שיווי המשקל. כך, לפחות, בתיאוריה האופטימית. אך למעשה, כפי שראינו ברחוב הנקוק, לא תמיד מסתיים הענין בצורה חיובית כזו. מדוע?

כלכלנים־חוקרים אחדים (ביניהם A.O. Hirschmann, Mancur Olson, Kenneth Arrow) אימצו שאלה זו כענינם המיוחד. נושאם המשותף הוא כשלון ארגוני; וטענתם המשותפת היא, שבמקרה המיוחד של מצרכים קולקטיביים, חוקי הכלכלה אינם מניבים את התוצאות האפשריות הטובות ביותר מבחינה חברתית. ארו מתאר את ״פראדוקס הבחירה החברתית״, שלפיו אין העדפותיהם של החברים הבודדים בקבוצה מסתכמות בהחלטה המועדפת על־ידי הרוב; מכיוון שאין אפשרות ליצור רוב סביב העדפה כלשהי, נשארת הקבוצה משותקת, (Arrow 1963). אולסון הוכיח, שכל חבר בקבוצה ישתדל להשיג את היתרונות הטמונה בפעילות קולקטיבית, אך בו בזמן ינסה להתחמק מתשלום מחירם - וכך יובטח, שלא תינקט כל פעילות קולקטיבית 1965' (Olson. הירשמן הזהיר, שאין לקבל כמובן מאליו ״כי חוסר שיווי משקל או מצב בלתי־מיטבי כלשהו יחוסל באמצעות צירוף של כוחות שוק ולא־שוק״ (Hirschmann 1970, עמ׳ 19).

טענות אלה, המושרשות בתיאוריה בלכלית, כרוכות כולן באותה הנחת־יסוד המנוסחת בדרכים שונות. הנחה זאת אומרת, שהקולקטיב אינו אלא סיכומם של מרכיביו היחידים; הבחירה הקולקטי־בית צריכה, איפוא, להוות ״צרוף כל ההעדפות האישיות״ (Arrow, 1963, עמ׳ 103). הדוקטרינה הקלאסית מניחה, כי האיש היחיד ידגול תמיד בתועלתיות מירבית. כלכלנים נוטים להיות חשבדיים (לפחות) לגבי הצעות להתעלם מהעדפות אישיות - או על־ידי פוליטיקאים הפועלים בשם הקהילה, או על־ידי פניות לאינטרס ציבורי העולה בחשיבותו על ההעדפות האישיות. הצעות כאלו נחשבות להכיל בתוכן זרע הרודנות - ומלבד זאת, הן מעכבות את פעולתו החלקה של השוק התלויה בבחירות החופשיות של יחידים רבים, כל אחד על־פי חישובי תועלתיות משלו.

בבואו להתמודד עם הצורך בפעילות קולקטיבית, אולסון מציין שעל היחיד לענות על שתי שאלות: (1) ״האם התועלת הכוללת שיקבל מכך שיספק חלק כלשהו מהמצרכים הקולקטיביים תעלה על העלות הכוללת של אותו חלק?״ (2) ״כמה מהמצרכים הקולקטיביים עליו לספק?״ (Olson 1965, עמ׳ 27). התשובות לשתי השאלות תלויות ביחס בין העלות השולית לתועלת השולית (ולא בין העלות הכוללת לתועלת הכוללת). מניתוח זה מגיע אולסון לקביעה זאת: ״את התנאים ההכרחיים להספקה אופטימלית של מצרכים קולקטיביים, באמצעות פעולתם הרצונית והבלתי־רצונית והבלתי־תלויה של החברים בקבוצה... ניתן לקבוע בפשטות רבה. יש לחלק את העלות השולית של יחידות נוספות של המצרכים הקולק־טיביים בצורה הזהה לחלוקת התועלת האישית.״ (Olson, 1965 עמ׳ 30).

ניתן לקיים תנאים אלה רק במסגרת של קבוצה קטנה מאד; לכן, טובתו של כל חבר יחיד בקבוצה תחייב אותו לפעול בצורות התנהגות שהן הרסניות למסגרת הקבוצתית.

דרך חשיבה זו מסבירה חלק מהאירועים ברחוב הנקוק. אזרחים החושבים תמיד במונחים של הגדלת התועלתיות האישית לעולם לא יאמצו דרכי פעולה קולקטיביות - ולו הפשוטות ביותר - אף לנוכח ירידה ניכרת באיכות חייהם הציבוריים. אך אם זהו ההסבר כולו - מהיכן באים בכל־זאת המצרכים הקולקטיביים?

ישנן בוודאי נסיבות, שבהן אין אנו מחפשים אינסטינקטיבית להגדיל את התועלתיות הפרטית. בעיתות חירום עשויה להתעורר הקרבה עצמית ללא שמץ של אנוכיות, שקוראים לה בדרך כלל בשם ״אלטרואיזם״. הכלכלנים לא התכחשו מעולם לקיומו של אלטרואיזם; הם רק טענו, שאין הוא מהווה תגובה נפוצה או רגילה לתנאי מחסור.

גם אנשי מדע המדינה לא ששו להסתמך על אלטרואיזם – אם כי מסיבות שונות במקצת. אלטרואיזם הנו תגובה פרטית המיועדת לעתים קרובות להתפארות עצמית. יתר על כן, הוא בגדר יוצא־מן־הכלל לכלל האינטרס העצמי. תחת זאת ביקשו מדעני המדינה ליצור תחרות בין הגוף המדיני לבין העצמיות על חיבתו ונאמנותו של האזרח. לשם השגת מטרה זו, צריך תחילה הגוף המדיני להיות אמיתי לא פחות מהיחידים הנפרדים שמהם הוא מורכב. אין חוקר המאמין כי זוהי משימה קלה. הרי העצמיות מעורבת בכל ועיקשת תמיד; צרכיה מוחשיים יותר מצרכים אחרים כלשהם. לעומת זאת, הציבור הינו דבר מעורפל ומרוחק – ואולי אף מאיים. אף המדינה הקטנה נתפשה בפחות בהירות מאשר העצמיות; ואילו המדינה הגדולה, חושינו עלולים שלא להבחין בה כלל. מודעותנו לציבור ודאגתנו לרווחתו הן, למעשה, הישגים שכלתניים הנובעים מצורת חינוכנו.

כפישמתברר ממקרה של רחוב הנקוק, רבים מאיתנו לא חונכו די בכישורים הדרושים לפעילות ציבורית. במלים אחרות: מעבר לחקר כשלון השוק, עלינו לבחון גם את תופעת ״הכשלון האזרחי״. להלן כמה דוגמאות:

* הציבור לא יוכל לתבוע דבר מאיתנו, ואנו לא נוכל להתחשב בצרכיו, אם נסרב להכיר בקיומו. אולם דרכי חשיבה רבות בנות־זמננו בתחומי הכלכלה ומדעי המדינה מושתתות בדיוק על סירוב כזה. בדומה לאי־היכולת לראות בזמן מימד אמיתי (וייתכן, כי שתי התופעות קשורות זו בזו), גם אי־היכולת לראות בציבור דבר אמיתי – כלומר, דבר הגדול מסך כל מרכיביו – כמוה כעיוורון השכל או כשלון הדמיון. בתור שכזה, אי־יכולת זו מעלה שאלות לא רק לגבי טיב החינוך הציבורי הפורמלי שלנו, אלא גם לגבי טיבה של ההוראה הפרטית והבלתי־פורמלית.

* הפוליטיקה מתחילה ב״הסתה״: כדי שמפעל קולקטיבי כלשהו יתחיל, מישהו חייב לנקוט צעד ראשון – וחששות האנשים מפעילות ציבורות עלולים לעכב צעד ראשון זה. האם קיים בנפשנו פחד מפני ״ציבוריות״? הפסיכולוגים מכירים באגוראפוביה (פחד מפני מקומות פתוחים והמוניים) כהפרעה נפשית; אולי זוהי הצורה הפוליטית שלה.

* טוקוויל חרד, שמא תפגע דאגת־יתר לעניני הפרט בכוחות חיי הציבור בארה״ב. מקרה רחוב הנקוק מטעים, שאולי צדק האיש. נראה, כי כשלוננו היה כרוך במין חולשה ציבורית, בהתשת הכישורים הדרושים לחיי קהיליה טובים ויעילים. בימים ההם הפליאה אותי המחשבה, שקהיליות רבות, ״פרימיטיביות״ יחסית, בהווה ובעבר, היו משכילות לפתור בעיה קולקטיבית כזו במהירות, באמצעות כישורים מתורגלים היטב. חיי ציבור דורשים כישורים כאלה – ואם אין משתמשים בהם לעתים קרובות, הם עלולים להתנוון.

נכון, ישנם מדעני המדינה הגורסים אחרת; לפי דעתם, כושר הפעולה האזרחי הנו משאב ולא כישור. לכן, כך הם טוענים, מוטב שהאזרחים יחסכו במשאבים כלאה וישמרו אותם למקרי חרום (דאהל 1961). אך אינני חושב, כי שכני ואני חסכנו במשאבינו במתכוון; לי נדמה, כי פשוט לא ידענו מה לעשות על־מנת להיחלץ מן הצרה הקולקטיבית שלנו.

* לא אני, ואף לא אחד משכני, ניסינו לחשב את חלקינו האישיים בנטל ואת היתרון הטמון בשיטה טובה יותר לפינוי הרחוב. אם אמנם הונענו על־ידי רצון להגדיל את התועלתיות הפרטית, הרי רצון זה היה צריך להפעיל ברמת התת־מודע בלבד. אולם אם רווחת הדעה

שכל אחד **צריך** לפעול על־פי חישוב התועלתיות הפרטית, הרי כל מי שאינו עושה כן עשוי לחשוש שייראה טיפש. כתוצאה מכך תרד עוד יותר הסבירות שמישהו ינקוט צעד ראשון לקראת הקמתו של מפעל קולקטיבי. גם כאן עשוי לסייע חינוך אזרחי נכון – המדגיש את עשיית הטוב ולא את ההתנהגות הפיקחית.

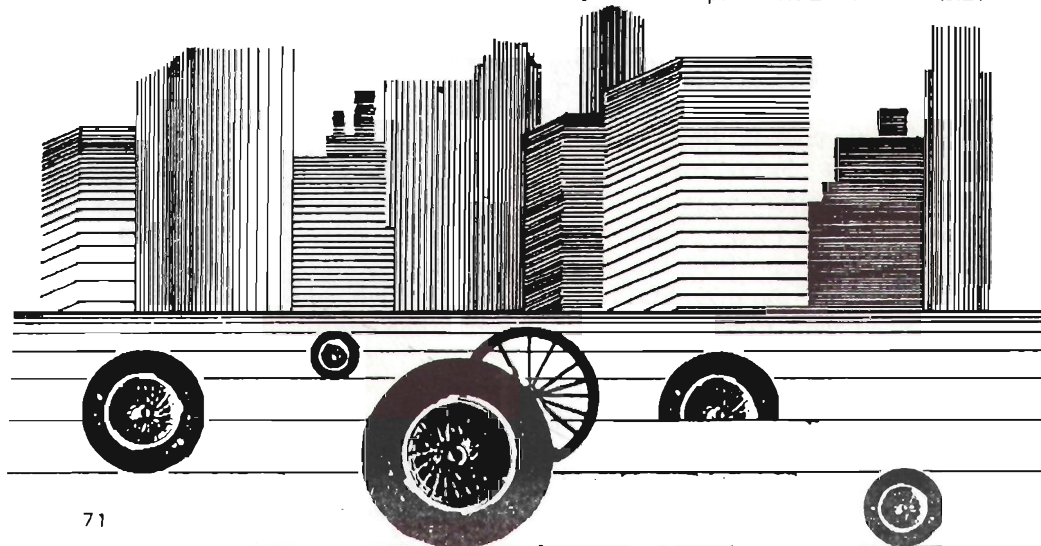
* הפעילות הקולקטיבית תלויה, בסופו של דבר, בקבלת האפשרות של אבדן תועלתיות פרטית – משום שמצרכים קולקטיביים, בניגוד למצרכים רגילים, אינם ניתנים לחלוקה. גם אילו יכולתי לחשב את ערך ״המניה שלי״ במצרכים אלה, לא יכולתי להכריז בעלות עליה בלי להרשות לכל אחד אחר להכריז בעלות על המניה ״שלו״ – וייתכן כי לאחדים ״לא היה מגיע״.

במקרה החניה שלנו, נסיון של חישוב מניות פרטיות היה גורם לכשלון של כל מאמץ קולקטיבי אפשרי – והוא הדין במקרים רבים של מצרכים קולקטיביים. מסיבות שונות, כולן סבירות, היה נמנע מתושבים מסויימים (הקשישים, הנכים, וכו׳) להשתתף במאמצינו לפינוי הרחוב. קבוצת מוגבלים זו היתה מהווה בעיה מסוג אחד. בעיה חמורה יותר היא ״הטרמפיסטים״ המופיעים בכל דיון על מצרכים קולקטיביים – אלה המנסים ליהנות מתועלת פרטית בלי שסייעו ביצירתה. בעיית ״הטרמפיסטים״ עלולה להיות חמורה – אך ייתכן שלא ניתן לפתור אותה בטווח הקצר באמצעות ״נוהלים״ ו״נוהגים״. ה״טרמפיסט״ בכל־כלה הוא ״האזרח הגרוע״ במדע המדינה – ורוב החוקרים סבורים, שאין דרך לפתור את בעיית האזרחים הגרועים אלא בעזרת חינוך מתוקן לאזרחות.

פעולה קולקטיבית

הרי לכם, איפוא, גישות אחדות לחקר הכשלון האזרחי. הפרשה שנבחנה כאן הנה שולית, וייתכן שעצם שוליותה מסבירה את תוצאותיה. לאיש לא היה איכפת במידה מספקת – ולכן איש לא פעל לשיפור המצב. אך זו נחמה פורתא. שהרי לא רק במקרים שוליים נוכחנו באדישות; כולנו מכירים גם אתגרים חשובים בעליל, שהסתיימו בכשלון אזרחי. התופעה היא אמיתית; יתכן שחקירת מקרים חשובים יותר תניב תוצאות מועילות ומשמעותיות יותר.

לסיכום, אפשר להציע גישה כללית נוספת. פעם ניסו התיאורטיקנים להסביר את תופעת הסדר האזרחי בכך שתיארו לעצמם ״מצב טבעי״ קודם של תוהו־ובוהו ומשם ההתקדמות, שלב שלב, לעבר התרבות. עתה נוכל אולי להפעיל שיטה זו במהופך. כלומר, נוכל לתאר לעצמנו את מצב העולם לפני שאבדו לנו כישורי הפעילות הקולקטיבית (שהגיוני להניח, כי עמדו לרשותנו בעבר) – ומכאן להתקדם, שלב שלב, וללמוד מחדש את אשר שכחנו, לשם כך עלינו לפתח צורת חינוך לאזרחות, שתתאים יותר לצרכיהן של פעילות ציבורית ואחריות ציבורית.

West European Politics

פריוואטיזציה בבריטניה 1979-1985

סטפן יאנג

כאשר הגיעה המפלגה השמרנית לשלטון ב־1979, בראשות גב' מרגרט תאצ'ר, היתה אחת ממטרותיה המרכזיות

מתוך West European Politics, **כתב־עת בעריכת גורדון סמית (לונדון סקול אוף אקונומיקס), כרך 9 מס' 2 אפריל 1986. תרגום: עמוס פלד.**

אנו מביאים כאן רק חלק ממאמר ארוך תוך השמטת אותם קטעים המתייחסים לזירה הבריטית המיוחדת ושלרוב אינם מובנים לקורא הישראלי, אבל תוך שמירה על התיזות הכלליות העיקריות, במיוחד אלה בסיכום.

לבצע את תכנית הפריוואטיזציה שלה. שרי ממשלתה רצו לחשוף את המגזר הציבורי של הכלכלה בפני לחץ כוחות השוק.

במיוחד לא היו השמרנים שבעי רצון מן הנסיונות לנהל את התעשיות המולאמות. הושמעה הטענה כי הכלכלה סבלה משום שתאגידים ציבוריים אלה רכשו משאבים שאפשר היה להקצות בצורה יעילה יותר על־ידי השוק, וכי הם היו אז מוגנים מפני לחצי השוק על־יד כוח המונופולין שלהם. השמרנים הבינו שצמצום פרוגרסיבי של המגזר שבשליטת המדינה על־ידי מכירת חלק מן התעשיות

המולאמות, יגביר את חלקם של הנכסים שיעברו לבעלות פרטית. כך תיווצר סביבה כלכלית שתאלץ את התאגידים הנוגעים בדבר לספק סחורות ושרותים במחיר הנמוך ביותר האפשרי. במקרים שבהם לא ניתן היה להעביר את הבעלות, שאפו השמרנים ליישם את אותו רעיון בתחום רחב של שרותים הניתנים במגזר הציבורי. ככל שניתן, הם רצו להעביר מתן שרותים – על־פי חוזה – למגזר הפרטי כדי לקבל תמורה טובה יותר עבור הכסף. במונחים כלליים, אסטרטגיית הפריוואטיזציה נועדה להעניק הזדמנויות רבות יותר למגזר הפרטי. הטעון הכלכלי נסמך, איפוא, על האמונה שצמצום תפקידו של המגזר הציבורי ישחרר כוחות שוק, שיביאו להגברת התחרות והיעילות.

גישה זו לפריוואטיזציה תאמה את משנתם המדינית של השמרנים. נאמר, שחופש הפרט יוגבר על־ידי האפשרות לרכוש סחורות ושרותים זולים יותר. צמצום המונופולין של המדינה יבטיח גם אפשרות בחירה רבה יותר. מתן ההזדמנות לדיירי הדירות העירוניות הזולות לרכוש את דירותיהם תסייע להגיע לאידיאל של דמוקרטיה בעלת רכוש. מכירת תעשיות בבעלות ממלכתית והזרמת הון פרטי אליהן תסייע להקטנת נטל המסים, לצמצום הביורוקרטיה, להרחבת הבעלות על מניות ולהגדלת ההזדמנות למעורבות עובדים בעניני החברה.

במשך התקופה 1979–1985 היתה הפריוואטיזציה במרכזה של מחלוקת חריפה בבריטניה. מבקריה טענו, כי היו כוונות פוליטיות נסתרות שלא הוכרזו על־ידי הממשלה השמרנית. אחדים טענו, כי חלק ממטרת המכירה של נכסי המגזר הציבורי היה לאפשר לממשלה לממן קיצוצים במסים, במיוחד למען אלה שמצבם הכלכלי שפיר. אחרים ראו בפריוואטיזציה חלק ממתקפה על האיגודים המקצועיים ונסיון לחולל תמורה בקנה מידה כה רחב עד כי כל ממשלת לייבור עתידית לא תוכל להשיב את המצב לקדמותו על נקלה.

שיטות הפריוואטיזציה

1. מכירת נכסים של המגזר הציבורי

ראשית, ישנה מדיניות של מכירת נכסי המגזר הציבורי: הממשלה צמצמה את אחזקותיה בחברה 'בריטיש פטרולאום' מ־51% ל־31.7%. בעלות הממשלה על חברת 'ארוספייס' צומצמה מ־100% ל־49.4% ב־1981; באותה שנה מכרה הממשלה גם 24% ממניותיה בחברת 'בריטיש סוכר קורפוריישן'; כן מכרה בשני סיבובי מכירה את מניותיה בחברת 'קייבל אנד ווירלס', חברת בזק בינלאומית; גם בענף אחר בחברת הרדיו־כימיקלים 'ארמשם אינטרניישיונל' מכרה הממשלה את כל מניותיה. חברת 'בריטויל' הוקמה כדי לשרת את האינטרסים של חיפוש והפקת נפט של חברת 'בריטיש ניישיונל אויל קורפוטיישן' – אך גם שם הממשלה נותרה רק עם 48.9% ממניותיה. דבר לא נשאר בידי הממשלה מבעלותה המלאה על איגוד הנמלים; חברת 'בריטיש איירוויס' מכרה את אחת מחברות־הבת שלה 'אינטרניישיונל איירדיו'; רשות הרכבות מכרה 23 ממלונותיה.

ב־1984 צברה תכנית המכירות תאוצה. חברת 'בריטיש גז' מכרה את שדה הנפט שלה ליד החוף בוויץ' פארם; חברת 'אנטרפרייז אויל', הוקמה ב־1983 למען אינטרס הנפט של חברת 'בריטיש גז' בים הצפוני והיתה בבעלות המלאה של הממשלה, מכרה עתה את כל מניותיה; באורח דומה, נמכרו כל מניותיה של חברת־הבת של רשות הרכבות, מעבורות 'סילינק', ומפעל המכוניות 'יגואר'; הפדיון הגדול מכולם היה ב־1984 כאשר צמצמה הממשלה את אחזקותיה בחברת 'בריטיש טלקום' מ־100% ל־49.8%.

בין 1979 ופברואר 1985 הניבו מכירות נכסים אלו הכנסות של 5.5 מיליארד לי"ש נטו, לאחר ניכוי ההוצאות הכרוכות בארגון המכירות. אף על פי שכמחציתן נבעו ממכירת חברת 'בריטיש

טלקום', הועברו למעלה מ־400,000 משרות למגזר הפרטי, או לחברות ציבוריות/פרטיות שהיו תחת השפעה פחותה יותר של המגזר הציבורי. בשבעה מקרים מכרה הממשלה מניות, אך הותירה בידיה מה שכונה 'מניה מיוחדת'. תכנית המכירות לא חדלה. עד 1988 מתכוונת הממשלה למכור חלקים מחברת 'בריטיש איירוויים' (חברת התעופה), רשות שדות התעופה בבריטניה, חברת 'בריטיש סטיל' (פלדה), חברת 'רולס רויס', חברת 'בריטיש ליילנד', מספנות 'בריטיש שיפבילדינג', חברת 'ניישיונל בוס קמפני' (אוטובוסים) וחברת 'רויאל אורדננס פקטורים'. גישה זו יושמה במידה רבה יותר מהמכירות של חברות בבעלות ממשלתית בבורסה.

מאז 1979 שינו יוזמות כאלו את האיזון הקיים בין המגזר הציבורי והמגזר הפרטי על ידי צמצום ההיקף, התפקיד והמידה של המגזר הציבורי. צעדים אלה נועדו גם לעודד את התרחבותו העתידה של המגזר הפרטי, כמו למשל, בתחום התקשורת, שבה יש עתה נוכחות מכרעת של המגזר הפרטי, ובענפים כגון ייעור, שבו היא גדולה יותר אך מוגבלת יותר. זאת ועוד: היוזמות הללו החלו לגייס משאבים של המגזר הפרטי לביצוע משימות עבור הממשלה. ולבסוף, כוונת הנוכחות הגדולה יותר של המגזר הפרטי, כבייעור, היתה לגרום לכך שלחצי השוק ישפיעו בצורה יעילה יותר על השימוש בנכסים הנותרים בידי המגזר הציבורי.

2. החלשת המונופולים הממלכתיים

הצורה השניה של פריוואטיזציה התבטאה במדיניות שנועדה להחליש מונופולים ממלכתיים וכך לחשוף ארגונים במגזר הציבורי לתחרות מוגברת. בתחילת שנות ה־80 שונו התקנות על־מנת להתיר ולעודד פירמות מן המגזר הפרטי לבצע כרייה פתוחה (מהשכבות העליונות), לספק שרותי אוטובוסים, לייצר חשמל משלהן, למכור ציוד טלפוני ולהתחרות במשרד הדואר בכמה שרותים של מסירת דברי דואר. היו גם נסיונות לקדם את התחרות בין ארגונים במגזר הציבורי, כגון זו שבין רשות הרכבות והאוטובוסים המהירים של חברת 'ניישיונל בוס קמפני'.

חשיפת חלקים מסויימים של המגזר הציבורי לתחרות מוגברת - הקרויה לפעמים ליברליזציה - הנה צורה ברורה של פריוואטיזציה. מתן אפשרויות רבות יותר לענף האוטובוסים הפרטיים שינה את האיזון הקיים בין המגזר הציבורי לבין המגזר הפרטי על ידי צמצום תפקיד המגזר הציבורי, כך שהמגזר הפרטי יוכל לבצע משימות שהיו לפנים נחלתו הבלעדית של המגזר הציבורי. המטרה לטווח ארוך היתה לעודד את המגזר הפרטי להתרחב עוד יותר, תוך כוונה לגייס משאבים של המגזר הפרטי בקנה מידה גדול יותר. ולבסוף, דוגמאות האוטובוסים־נגד־הרכבות והאוטובוסים־נגד־אוטובוסים מראות כיצד צורה זו של פריוואטיזציה ניסתה לגרום לחצי שוק מוגברים על השימוש בנכסים הנותרים בידי המגזר הציבורי על־ידי חשיפתם לתחרות מוגברת.

3. הוצאת שרותים מן המגזר הציבורי

צורה אחרת של פריוואטיזציה היתה מדיניות שנועדה לאלץ את ארגוני המגזר הציבורי למסור חלקים מעבודתם בחוזה לפירמות פרטיות, אף כי העבודה ממומנת עדיין על־ידי המגזר הציבורי. רשויות מקומיות הוציאו למגזר הפרטי מתן שרותים כגון ארוחות בבתי־ספר, נקיון בתי־ספר, תחזוקת גנים, איסוף אשפה, תחזוקת כבישים, ארוחות בבתי־אבות, נקיון רחובות. ברם, השפעת מדיניות זו היתה מוגבלת למדי. עד סתיו 1984 רק 18 רשויות מקומיות ביצעו פריוואטיזציה של איסוף אשפה; 99 רשויות שקלו את הרעיון אך החליטו לגנוז אותו.

יוזמות אלו שינו את האיזון בין שני המגזרים על־ידי הגבלת תפקידו של המגזר הציבורי ומתן אפשרות למגזר הפרטי להתרחב. אין ספק, שהיעד לטווח ארוך

של הממשלה הוא לשנות את האיזון בין שני המגזרים על־ידי יצירת אפשרויות נוספות למגזר הפרטי. מדיניות זו גייסה משאבים של המגזר הפרטי לביצוע תפקידים עבור הממשלה. והיא גרמה לכך שלחצי השוק ישפיעו על השימוש בנכסים שנותרו בידי המגזר הציבורי.

4. אספקת שירותים פרטית

הצורה הרביעית של פריוואטיזציה היתה מדיניות שביקשה להניע את המגזר הפרטי לסייע בהספקת שרותים לציבור. היה מגוון רחב של יוזמות מסוג זה והן יתוארו כאן רק בקיצור נמרץ. ראשית, חברות פרטיות עסקו בהשלמת מתן שרותים. נוסף לבתי־הספר ובתי־החולים הפרטיים, היתה התרחבות ניכרת של מעונות פרטיים למתבגרים מופרעים, חולי נפש, ומוגבלים, כמו גם מעונות סיעודיים לקשישים. רשויות מקומיות רבות מרבות להשתמש במגזר הפרטי, משום שזה זול יותר מאשר לספק את השרותים בעצמן.

חברות פרטיות החלו גם במתן חסות, למשל, בענפי האמנות; חלקית, היתה זו תוצאה מתפקיד ״האיגוד לחסות אמנות על־ידי עסקים״ המנהל את תכנית התמריצים של הממשלה. (– – –)

יוזמות צצו גם במישור המקומי, המטרה היתה לגייס כספים, לא עבור שרותי יסוד אלא לדברים נוספים – למשל, בר או גינון בבית־אבות. גיוון מקומי היה ליצור ארגונים המקשרים בין התעשיה הפרטית, המגזר ההתנדבותי והרשויות המקומיות. (– – –)

אכן, סיוע של המגזר הפרטי בהספקת שרותים הנו צורה נוספת של פריוואטיזציה. יוזמות אלו מגבילות את מה שעושה המגזר הציבורי; מטרתן למשוך את המגזר הפרטי – במובן הרחב ביותר של חברות וקבוצות – לשמש תחליף לתפקיד המגזר הציבורי. נראה כי המטרה לטווח ארוך היא לעודד את התרחבותה של פעילות מסוג זה, כך שלמשל, יותר ויותר שרותי ייעוץ של הפירמות הקטנות ייגטלו מידי המגזר הציבורי. בכל הדוגמאות של צורת פריוואטיזציה זו גוייסו משאבי המגזר הפרטי לביצוע משימות עבור הממשלה שבוצעו בעבר על־ידי המגזר הציבורי או שנראות רצויות מבחינת מדיניות הממשלה. (– – –)

5. פרוייקטים של השקעה

הצורה החמישית של פריוואטיזציה היא תהליך ההסטה של המגזר הפרטי לפרוייקטים שלמים של השקעה באזורים נחשלים, כגון מרכז העיר, או באזורים הסובלים מאבטלה גבוהה. הנקודה המשמעותית לגבי תכניות אלו היא, שקרוב לוודאי, הן לא היו מתבצעות בלי צורה כלשהי של סובסידיה ממשלתית כדי למשוך הון פרטי. פרוייקטים אלה לובשים שתי צורות. ראשית, כאלה שבהם ישנה השקעה פרטית בפרוייקטים ספציפיים המנוהלים על ידי ארגון ממשלתי. ישנן כמה דוגמאות שה׳אינגליש אינדסטריאל אסטייטס׳ – הגוף המתקדם להקמת מפעלים – החל בתכניות שותפות עם המגזר הפרטי. פירוש הדבר כי חברות נכסים בודדות משקיעות בפרוייקטים ספציפיים של השקעה במפעלים מתקדמים. הדרך השניה שבה עודדה הממשלה השקעה של המגזר הפרטי היא על־ידי העמדת סובסידיות לרשות חברות בודדות.

יוזמות אלו מסייעות לשינוי האיזון הקיים בין המגזר הציבורי למגזר הפרטי. במקרה של השיכון, למשל, זה תאם מדיניות אחרת של הגבלת תפקידו של המגזר הציבורי לגבי בניה חדשה. כך נמשך המגזר הפרטי לחלל הריק שנוצר. ברור, כי המטרה לטווח ארוך היתה לאפשר התרחבותו של המגזר הפרטי.

6. סובסידיות מוקטנות ותשלומים מוגדלים

ולבסוף, יש צורה של פריוואטיזציה על־ידי שינויים בתשלומים בשרותים

אחדים הניתנים על ידי המגזר הציבורי. בעבר, שרותי רווחה רבים היו מסובסדים. מאז 1979 היו שינויים במבנה קביעת המחירים של כמה מהם, כך שהסובסידיה הממשלתית פחתה או בוטלה. בעלי ההכנסות הנמוכות ביותר זכו להגנה כלשהי, אבל בדרך כלל, פרוש הדבר הוא שהצרכנים משלמים חלק גדול יותר מעלות השרות מאשר בעבר, או אף את כל העלות. דוגמאות: ארוחות בבתי־ספר, מרשמים רפואיים, עדשות למשקפיים. אף כי נושא זה נדון בהרחבה, דומה שהדוגמאות להנהגת עקרון זה מעטות.

זוהי פריוואטיזציה במובן שהממשלה מתכוונת לעשות שימוש רב יותר במשאבים פרטיים על ידי חיוב מלוא העלות, או חלק גדול יותר ממנה, של מתן שרות. כך מופעלת השפעה של לחץ השוק על אלה המספקים שרותים מתוך המגזר הציבורי. אף על פי שהמימון עובר לידיים פרטיות, אין שינוי באיזון בין שני המגזרים. השאלה עד כמה שינוי זה הוא שינוי יסודי באופי מדינת הרווחה - זו שאלה פתוחה לויכוח.

גישתה של ממשלת תאצ׳ר

העובדה שפריוואטיזציה לא היתה רעיון חדש ב־1979 מעלה את השאלה: מה מייחד את הגישה שאומצה בתקופה 1979–1985? היא היתה שונה ממה שהיה קודם לכן במובן זה שהיא יושמה בתור השקפת־יסוד עקרונית ובביצוע מתמשך.

לעומת זאת, רבים מהמקרים הקודמים של פריוואטיזציה הונהגו כתוצאה מסיבות אד־הוק שונות. ארגוני המגזר הציבורי מכרו נכסים זה שנים רבות, כמו, למשל, מועצת הנכסים של רשות הרכבות. הקיצוצים בהוצאה הציבורית באמצע שנות ה־70 תרמו למגוון יוזמות לעירוב המגזר הפרטי בסיוע להבטחת תחבורה כפרית במקומות שבהם שרותי אוטובוסים חדלו להתקיים. כמה מקרנות הנאמנות והסוכנויות המקומיות שהוזכרו כאן בצורה החמישית של הפריוואטיזציה קמו, לאמיתו של דבר, במידה רבה כתוצאה מטינה נגד אדישות ביורוקרטית לאזורים מסויימים. הסיבות למעורבות התעשיה בפעולות אלו מורכבות, אך כרוכות בעיקר באינטרס עצמי. היו, איפוא, סיבות שונות בלא כל קשר ביניהן שבעיטיין הופיעו מקרים של פריוואטיזציה עוד לפני 1979. גישת אד־הוק זו עומדת בניגוד חריף לגישתה של ממשלה בעלת מערכת עקרונות שלמה, שהיא החלה לאכוף ב־1979 מלמעלה למטה.

נראה, כי ישנן שלוש סיבות לכך שתכנית הפריוואטיזציה שבוצעה בין 1979 ו־1985 גרמה להינתקות כה קיצונית מן העבר. ראשית, כאמור, גישת הפריוואטיזציה התבססה על מערכת עקרונות שעובדה עוד כאשר המפלגה היתה באופוזיציה. משהגיעו השמרנים לשלטון, שימשה מערכת זו לא רק כקו מנחה לפעולה, אלא גם לזיהוי אלטרנטיבות בעת התמודדות עם ארועים בלתי־צפויים. דבר זה עולה מן התגובה למהומות בשכונות העוני בלונדון ובליוורפול ב־1981. מקרי המוות במגרש הכדורגל של ברדפורד סיטי והתפרעות האוהדים בבריטניה ובבלגיה במשחקי הגמר על גביע אירופה באביב 1985 עוררו שאלות על צעדי מניעה. חלק מתגובת הממשלה היה השמעת הטענה, שהמועדונים, חברות בריכות השחיה וארגונים אחרים של המגזר הפרטי חייבים להשתמש במשאביהם הם כדי לבצע תכניות שיפור במגרשיהם ולא לצפות לעזרה מהממשלה.

אף על פי כן, רעיונות וגישה עקרונית כשלעצמם הם חסרי תועלת בממשלה. יש לתרגמם לפעולה על־ידי שרים יעילים. הגורם השני המסביר מדוע היה נסיון 1979–1985 כה שונה נעוץ - בסגנון המינהל של ממשלת תאצ׳ר. במשך כל

אדם סמית – אבי הקפיטליזם, הציע פריוואטיזציה לפני יותר מ־200 שנה.

התקופה יושם הרעיון באורח שיטתי בכל חלקי המגזר הציבורי, לא רק בנושא המעורר ענין ציבורי של מכירת נכסי הממשלה, אלא גם בפעולות המפורטות של גופים שכמעט אין יודעים עליהם, כגון ועדת הייעור. נסיונה של הגברת תאצ׳ר לשלוט ולכוון את מנגנון ווייטהול מרח׳ דאונינג 10 השתקף בחיפוש השיטתי אחר מועמדים לפריוואטיזציה בצורה זו או אחרת. נראה, כי ראש הממשלה התעניינה מאד בהיבט זה של המדיניות ופיקחה על התקדמות השרים בנושא זה, תוך נקיטת פעולת מעקב בעת הצורך.

דומה גם, שהשרים ועובדי המדינה התגלו כבעלי תושיה רבה למדי במציאת טכניקות לקידום הפריוואטיזציה שלא היו כרוכות בחקיקה חדשה או במכירת נכסים. אחת מבעיות הביצוע העיקריות שניצבו בפני הממשלה היתה, שהיה קשה מאד להשפיע על רשויות מקומיות. הממשלה שינתה את החוק ושלחה חוזרים על מדיניותה להוצאת שרותים מהמגזר הציבורי, אך היענותן של הרשויות היתה מוגבלת. הן הוכיחו עצמן כעקשניות ועצמאיות. הדבר היווה מקור של מתיחות בין השלטון המרכזי לבין השלטון המקומי. אף על פי כן, באופן כללי סגנון המינהל של ממשלת תאצ׳ר מסביר מדוע היתה הפריוואטיזציה עקבית יותר מנסיון ״הליברליזציה״ של ממשלת אדוארד הית השמרנית בשנים 1974–1970.

הסיבה השלישית לכך שהנסיון שלאחר 1979 היה שונה למדי היא, שמקרים שונים של פריוואטיזציה בעבר הלכו בדרך כלל יד ביד עם התרחבותו הנמשכת של המגזר הציבורי. הנסיון ב־1972–1970 להגביל את התפתחותו הוכח כשיהוק קצר ימים. לדוגמה, תפקיד המגזר הציבורי בבניה חדשה ובשיפור תנאי הדיור המשיך להתרחב בשנות ה־1960 וה־70. במשך שנות ה־70 גברה חשיבותם של איגודי הדיור – ארגונים פרטיים/ציבוריים – כמספקי דיור מן הסוגים שהשוק לא הציע. אולם תפקידם היה משני בהשוואה לתפקידו של המגזר הציבורי. מאז 1979 צומצם תפקידו של המגזר הציבורי בבניה והממשלה נקטה צעדים רבים כדי להביא את המגזר הפרטי למלא תפקיד רחב יותר. לאחר 1979 היו כמה צורות של גידול המגזר הציבורי. אלו נדונות להלן. בכל־זאת, סך־הכל תפקידו הצטמצם.

נקודת מפתח בדיון זה היא, שבין 1979 ל־1985 יישמה הממשלה אסטרטגיה כוללת בבואה לבצע את מדיניות הפריוו־אטיזציה שלה בכל מקום ובכל עת שיכלה. לשמרנים היתה השקפת־יסוד ב־1979, וראש הממשלה והקבינט התכוונו להגשים מדינויות התואמות השקפה זו. לא היתה זאת רק שאלה של מכירת נכסים ממלכתיים, תוך חשיפת המגזר הציבורי לתחרות מצד המגזר הפרטי והוצאת שירותים של המגזר הציבורי למגזר הפרטי. היה נסיון מתמשך לצמצם את תפקיד המגזר הציבורי ולמשוך את המגזר הפרטי לחלל הריק שכך נוצר, באופן שאפשר לתת בידי המגזר הפרטי

הזדמנויות ותחומים רחבים יותר לסיוע בפתרון בעיות הניצבות בפני הממשלה.

ב־1979 הגיעו השמרנים לשלטון ובידיהן כמה הצעות ספציפיות. ברם, היה גם יסוד נסיוני באסטרטגיה הכוללת. רעיונות חדשים הופיעו כתוצאה מדיון עם צדדים מעונינים או מנסיון הממשלה. תכניות רבות נבדקו ונגנזו. האסטרטגיה יכלה לכלול בקירבה יסוד נסיוני, משום שהפריוואטיזציה בבריטניה היתה בחלקה תהליך לימודי. היתה זו תופעה מתפתחת ודינמית.

העובדה שהיתה אסטרטגיה כוללת מוכחת עוד יותר על־ידי הדרך שבה בוצעה מדיניות הפריוואטיזציה, אפילו כאשר זו פגעה במטרות ממשלתיות חשובות אחרות. לכך אפשר לתת שתי דוגמאות: ראשית, אין הפריוואטיזציה מקדמת באופן אוטומאטי את התחרות. למעשה, היתה כנראה תחרות מעטה מאד בין חברת 'מרקיורי' לחברת 'בריטיש טלקום'. יתר על כן, כאשר הרשויות המקומיות מוכרות את הציוד הדרוש להן כדי לספק שרות לפירמה פרטית, לפירמה זו יש, למעשה, מונופולין פרטי, הואיל ולרשות המקומית יקר מאד להשקיע מחדש בציוד.

הדוגמה השניה מתייחסת למטרה לקצץ בהוצאה הציבורית. אחת הסיבות להנהגת הפריוואטיזציה היא הצורך לצמצם את הוצאות האוצר. אלא שהמציאות היתה מסובכת יותר. המדיניות הזאת אמנם הקטינה את ההוצאה הציבורית משום שאנשים רבים הוצאו מרשימת מקבלי המשכורת במגזר הציבורי ומשום שהאוצר נדרש פחות להבטיח מימון, אבל זה נעשה במחיר גבוה מאד בהוצאה הציבורית. על הממשלה נמתחה בקורת על שלילת הכנסה ממשלם המסים על־ידי מכירה של נכסים כגון 'אמרשם אינטרנ־שיונל' או דירות זולות של העיריות במחיר הנמוך מערכן בשוק. היא גם מכרה חברות ציבוריות רווחיות כגון 'בריטאויל' ו'בריטיש טלקום', וכתוצאה תהיה פחות הכנסה לאוצר מן המגזר הציבורי בעתיד. יתרה מזו, היו מקרים שהארגונים של המגזר הציבורי, כגון רשויות הבריאות, נצטוו על־ידי שרים למסור עבודה החוצה, אפילו כשהדבר היה כרוך בהוצאה גבוהה מזו שבביצוע עצמי. זאת ועוד: הפריוואטיזציה קודמה על־ידי מתן סובסידיות ישירות ועקיפות. והיו גם הוצאות בגין מכירת חברות של המגזר הציבורי – פרסום, עמלות, תשלומים לקרנות פנסיה, ועוד – ושולמו כספים לחברות ייעוץ עבור עריכת סקרי רווחיות.

אם כן, מצד אחד נשללה ממשלמי המסים הכנסה על־ידי מכירת נכסים, ומצד שני הם אולצו לשאת בהוצאות קידום הפריוואטיזציה. התוצאה היתה, בסופו של דבר, צמצום רב בהכנסה ממכירת נכסים. כל אימת שהיה קונפליקט בין קיצוץ בהוצאה הציבורית וקבלת מלוא ערכם של הנכסים הנמכרים, מצד אחד, לבין הפריוואטיזציה, מצד שני – ידה של זו האחרונה היתה על העליונה.

התערבות ממשלתית למען יזמה "חפשית"

נראה כי בלב הפריוואטיזציה קיים פראדוקס. קידומה תלוי בממשלה המתערבת במשק והממלאת בו תפקיד פעיל ומתמשך. יש להבין, שלא כל צורות הפריוואטיזציה מתקיימות ביוזמה עצמית. השוק יכול לקדם אותה אוטומטית, כבצורה הראשונה של פריוואטיזציה, כשמעמידים נכסים למכירה והשוק מביא קונים. שינוי התקנות קידם תחרות באמצעות השוק בצורה השניה של פריוואטיזציה. הוא האמור לגבי הצורה השלישית במקרים מסויימים – הוצאת מתן שרותים למגזר הפרטי. ואולם לא תמיד היו הצעות קניה מן המגזר הפרטי.

חשוב לראות כאן את ההבדל לגבי הצורה הרביעית והחמישית של הפריוואטיזציה, שכן על־פי רוב היתה הממשלה

חייבת לקדם את הללו באורח פעיל. בעל משמעות מיוחדת היה השימוש בסובסידיות ישירות ועקיפות לקידום תכניות השקעה במגזר הפרטי באזורים נחשלים. מעצם טבען שינו התחניות הללו את מה שהשוק היה עושה. בנסיבות אלו התבצעה הפריוואטיזציה רק כתוצאה מהתערבות ממשלתית.

בנסיבות מסויימות הולידה הפריוואטיזציה תקנות חדשות או מורחבות כדי לפקח על מה שנעשה. זאת היתה דרך נוספת לעודד תפקיד רחב לממשלה במשק.

הגם שהיה צמצום מסויים במגזר הציבורי, חשוב להדגיש שהיו גם הרחבות למגזר זה. מאז 1979 הוקמו "תאגידים לפיתוח אורבני". אלו הן דוגמאות של דרך שלישית, שבה שמרה אסטרטגיית הפריוואטיזציה תפקיד חשוב לממשלה במשק. דרך רביעית היתה באמצעות תפקידה בסיוע להקמת ארגונים ציבוריים/ פרטיים כגון סוכנויות מפעליות.

חרף השינויים מאז 1979, עדיין קיים כר נרחב להתערבות והשפעה ממשלתית במגזר הפרטי. אכן, היה צמצום מסויים בתחום זה. אולם רכישות במגזר הציבורי, למשל של תעשיות החלל וההגנה, ממלאות עדיין תפקיד משמעותי, במיוחד כאשר הפירמות הנוגעות בדבר עברו לידיים פרטיות. מבחינות מסויימות, ההתערבות מכסה עתה תחום רחב יותר. הפרוייקטים המיוחדים שהונהגו על־פי חוק הדיור מ־1980 כדי לבנות שיכונים חדשים באזורים נחשלים לא היו קיימים לפני 1979. במיוחד בצורות הרביעית והחמישית של הפריוואטיזציה ישנם מקרים רבים של התערבות הממשלה והשפעה על פעילויות במגזר הפרטי, שמפריכים את האמונה כי תפקידה של הממשלה הצטמצם כתוצאה מאסטרטגיית הפריוואטיזציה. עצם קידומה תלוי חלקית בהתערבות.

יחד עם זאת, היה צמצום כולל, לכאורה, בתפקיד הממשלה כלפי המגזר הציבורי, בעיקר כתוצאה ממכירת נכסים. אבל אפילו בענין זה, ישנן כמה חברות שהממשלה ממשיכה להחזיק קצת ממניותיהן. הן מעניקות לממשלה זכות וטו בנושאים כגון מכירת הנכסים, פרוק מרצון של החברה, הגבלות על מספר המניות שמותר להחזיק בהן בתוך בריטניה או בחו"ל, הרכב מועצת המנהלים, או אזרחותו של המנהל הכללי. השימוש במניות המיוחדות לא יהיה אוטומטי, אך עצם קיומן מהווה כוח עתודה פוטנציאלי לשימוש בנסיבות מיוחדות. משמעותן עודנה בלתי־ידועה.

השינוי החשוב מאז 1979 היה שהממשלה השמרנית הדגישה את המגזר הפרטי יותר מממשלת הלייבור. נוצר מאזן כוחות חדש לחלוטין, אשר שיחרר לחצי שוק. בתחום השיכון, למשל, גבר תפקידו של המגזר הפרטי בבניית הבתים החדשים, אך זה היה תלוי חלקית בשימוש בסובסידיות ובהתערבות, וחלקית בהשפעת כוחות השוק.

בסיכום נראה, שכל השינויים הללו אין פרושם צמצום רב בתפקיד הממשלה. לכאורה, היה צמצום בשליטה, אך גידול בהשפעה. מה שברור הוא, כי הדימוי הפשוט של 'כיווץ גבולות המגזר הציבורי' מסתיר מציאות שהיא הרבה יותר פתלתלה ומורכבת. אין זה רק תהליך פשוט של מכירת נכסים, או שינוי החוק לקידום תחרות.

השמרנים רואים בפריוואטיזציה תכנית לטווח ארוך ולא תהליך אחת־ולתמיד. יהיה צורך להוציא כסף על הכנת חברות לפריוואטיזציה ולספק תמריצים שיסייעו להפניית השקעות של המגזר הפרטי לאזורים נחשלים.

דומה, כי אסטרטגיית פריוואטיזציה שאפתנית יוצרת, מעצם טבעה, התערבות נוספת, תקנות, וכר להשפעה ממשלתית מתמשכת, ישירה ועקיפה, משום שאין השוק מסוגל להעניק את כל מה שהממשלה רוצה כדי לפתור את הבעיות שהיא ניצבת בפניהן. עד כמה היבטי פריוואטיזציה אלה הם חלק מ'תקופת הרצה' או הופכים לקווי אופי תמידיים – ימים יגידו.

מאז ועד עתה

הנוסטלגיה של דניאל כהן־בנדיט

אליזבת שמלה

מי יכול היה להטיב ממנו לערוך מסע מכאיב מעין זה? דניאל כהן־בנדיט, מלך המהפכה הצרפתית של 1968 יצא לתור אחרי מי שביקשו כמוהו לשנות את חיי העולם המערבי בימים ההם – ואשר החיים עצמם גרמו להם להשתנות; אלה שהאמינו כי יעדם יושג בדרך אי־האלימות, או בעזרת הנשק, באמצעות הדמיון או מעמד הפועלים.

במשך 18 חדשים, מניו־יורק לרומא, מריו לאמסטרדם, בפאריס ובפרנקפורט, פגש, ראיין וצילם כהן־בנדיט כעשרים מבין האנשים הללו ידועי־שם ואלמונים. החומר עובד לסדרה טלוויזיונית עבור ערוץ "צרפת 3" (לאחר נסיון נכשל לצנזר אותה נקבעה ההקרנה לבסוף לנובמבר), ולספר[1] – שניהם מרגשים.

דני האדום, שהפך ל"ירוק", עבר את הדרך מהיותו מורד ב"בחירות שהן מלכודת לשוטים" למועמדות עלובה לעיריית פרנקפורט (5 קולות מתוך 95). אין ספק שהוא נשאר נאמן לרוח תקופתו. "אני חש לעולם את הקהילה, אני מאמין לעולם בשוויוניות מסויימת, ביוזמה היוצרת, בחופש הביטוי, ואני ממשיך לייצג אנטי־טוטליטריות ראשונית". במכנסי־עור שחורים ונעליים אדומות, במבט בהיר עד מאד, שהשובבות שהיתה בו התחלפה בליאות, הוא מוסיף: "קשה מאד לא להתכחש לדבר בהיסטוריה האישית שלך, תוך שאתה הורס את הירושה הזאת, כדי לשזור בה את המודרניות". נקודת מוצא בלתי־נוחה זו

מתוך Le Nouvel Observateur, פאריס, מס. 1138, 4 בספטמבר 1986. תרגום: רות הדס.

הכותבת Elisabath Schemla היא ממשפחה לבנונית, שרבים מבניה עוסקים בפובליציסטיקה ובמחקר בצרפת. בקהיר חייתה לפחות גם משפחה יהודית אחת בעלת אותו שם. (החנות שהוחרמה מהם עדיין נושאת את שמם).

דחפה אותו לחפש את שותפיו מאתמול. והם היכן הם עתה? האם הוא היחיד שמצהיר כי "כיום אין לשנות את החברה אלא בדרך הפרלמנטרית" – היחיד שמגלה את "כוחו של הליברליזם הקלאסי?"

*

אל לך לחשוש, כהן בנדיטו ברור שבדרכו הוא פגש גם את מי שלא מסוגלים להשתנות, כמו ז'אן פייר דיטויי, שהיה מעדיף "להיות צייר רשמי בברה"מ מאשר מובטל, כושי או אינדיאני באמריקה." ואולם הכושי האמריקני בוב סיל, בעבר מנהיג הפנתרים השחורים, עדיין מהפכן, אך גם טבח בפילדלפיה, אמנם שונא את "הריגניזם", אך מאמין ב"רעיון הדמוקרטיה". השחורים נטשו את הנשק. סיל פועל למענם על־ידי פרסום ספר של מאה מתכונים ל"ברבקיו היקורי", שלמד מדודו בטקסס. "אם הספר יצליח, אוציא גם מדריך וידיאו, כמו שעשתה ג'יין פונדה לתרגילי ההתעמלות שלה... כך אייסד קרן שתכלכל ועדים עממים למען תמורה חברתית".

הנה גם הגרמני יושקה פישר, שדגל באלימות של תנועת באדר־מיינהוף טרם הפך להיות פציפיסט רדיקלי ולוחם בחימוש גרעיני, ולבסוף – שר מטעם מפלגת הירוקים לשימור הסביבה. דרך זו "קשורה להתמוטטות השמאל הקיצוני... הגענו לנקודה שממנה לא יכולנו להתקדם עוד לשום מקום. היה הכרח לחפש משהו אחר. אני לא יכול להציע פתרון טוב מן הפרלמנטריזם".

ואפשר למצוא גם את סרג' ז'ולי, ראש ה"ליברסיון" ובעל מצפון נשכח של מנהיג אמיתי, מגן על השלום האזרחי באותו להט שבו הטיף למלחמת אזרחים בימים שבהם היה אחראי לשמאל הפרולטרי וחי כאיש המשמר האדום בבית חרושת בדואיי. השמאלנות הצליחה להרוס את כל אידיאולוגיות האוונגארד, ובמידה מסויימת, את הפיתוי לטרוריזם בצרפת; עתה לא נותר אלא "כמו בציור שאחרי פיקסו, לחבר מחדש את הפוליטי ואת החברתי... בסופו של חשבון, אין קיום לחברה אזרחית בלי מדינה. אולם איזו מדינה?... לא די לומר 'אני מאמין בדמוקרטיה'. חייבים לשפר ולהשלים אותה מדי יום ביומו."

זו דרך מפותלת, אולי, כדי להתחבר למעין ודאות. ברם, לא רק מתוך דאגה לצידוק עצמי מצהירים רוב המשתתפים במשאל זה, כי "אינם מצטערים על שום חלק מפעילותם בעבר". הם יודעים שעלה בידם לשנות במעט או בהרבה כל אחד את החברה שלו. כוחם והצלחתם היו רבים יותר ככל שנלחמו יותר באי־צדק ובדיכוי אמיתיים: שחורים נגד לבנים, הומוסקסואלים נגד הטרוסקסואלים, נשים נגד גברים, מרדנים נגד דיקטטורים. אף שחייהם מסודרים עתה, הם יודעים כי "מתחת למרצפות, החוף מזוהם", וחייבים לטהר אותו. אלה עדיין חשים בלהט היצירה. כך סוזן בראונמילר, שיצירתה "האונס" חוללה מהפכה בשנות ה־70. בשבילה המלחמה בפורנוגרפיה תופסת היום את מקום המאבק למען זכות ההפלה, הענשת האונס, שוויון בשכר ובזכויות. "זהו המשך הגיוני למאבקנו באלימות המדכאת את הנשים." היא שבעת רצון מן המאזן שלה: "משום שאנו מעלים שאלות אוניוורסליות, החורגות מכל המחלוקות, הענקנו להיסטוריה הפוליטית של מאה זו מימד מקורי לחלוטין."

בברזיל, פרננדו גביירה, כיום מפיק ומגיש תכנית טלוויזיה, היה לוחם גרילה, שקבוצתו חלפה ב־1969 את השגריר האמריקני ברין והשיגה את שחרורם של 40 עצירים פוליטיים. הוא משייך את עצמו "לרצף שבו המילים הן כלי הנשק." בתור מארכסיסט הוא נזקק לעשר שנים כדי להבין ש"הפירושים של אסכולה זו אינם תואמים את המציאות הלטינו־אמריקנית." מלחמתו תרמה להפלת הדיקטטורה. "לא מדובר באי־הערכת הגורמים הכלכליים והחברתיים, המעודדים את עלייתם של משטרים צבאיים בארצותינו ... אך המנטליות המצ'ואיסטית השלטת עדיין בחברות שלנו היא אחת הסיבות העמוקות

לסובלנות שהעמים מגלים ביחס לשלטון טוטליטרי." גביירה משתמש עכשיו בתכניתו בטלוויזיה כדי לשבור את אותה האלימות.

*

לעומת להטם של אלה, ישנה הרמאות של אחרים. הללו, בעצמם בני־טובים בחברות שבעות ומאוזנות למדי, הלכו שבי אחרי מיתוסים ולא הבחינו בין מציאות לדמיון. ראוי לציין, שאצל הצרפתים וההולנדים, עוד יותר מאשר אצל הגרמנים והאיטלקים, כהן־בנדיט מצא פנים, שמעין יאוש תבע בהן את חותמו. עגום: רוב סטולק, בעבר "פרובו"[2] מאמסטרדם, הפך להיות בעליו השמנמן של עסק קטן. אין הוא מהסס להודות ש"אם אתה נוכח במציאות שרעיונותיך אינם ניתנים למימוש, נורמלי הוא לשנות אותם", וכי "בשבילי, אישתי היא החבר הטוב ביותר". האם הוא לפחות מקיים את השוויון בשכר, שהטיף לו כאשר היה בן 20? לא, "שהרי אני הוא שמקבל על עצמו את כל הסיכונים".

עצוב גם לראות את מישל שמין – עיתונאי ב"ליברסיון", פרולטאר צעיר חביב ב־1968, שמעריך את מארכס "כשווה לתחת", ושאף פעם לא יתגבר על האכזבה שהנחיל לומעמד הפועלים, כי הוא לעולם נעדר מן האירועים הגדולים. כמוהו כגבי סרוני, פועל במסכנות סנט־נזייר, לשעבר איש איגוד מקצועי פעיל, סטליניסט מוחלט וקשוח, שמטיח ביום בלהט כי בית החרושת הוא ריכוז של מאוננים" – והוא עצמו נמלט ליוגה, לטבעונות, לפסיכואנליזה ולספרות.

אכן, הם אהבו אותה, את המהפכה! אך כמה שונה הסיפור, שאופיו השונה של כל אחד מהם הוציא ממנה! ואיזו עוצמה שבחזרה אל האישי והסובייקטיווי, לעומת "התגובות הכוללניות של הימים ההם", מקרינים השידור והספר של כהן־בנדיטו כי ביסודו של דבר, הלקח שכולם למדו במשך עשרים שנה הוא, שלא לדבר עוד בשמם של אחרים. כל אחד, מאושר פחות או יותר בשל כך, ניסה להסתגל לאמת זו. ג'רי רובין מצא ללא ספק את הפתרון הטוב והקל ביותר: הוא שילב בקרבו את גישת הרוב האמריקני עם מנטליות של מומר. בתקופת וייטנאם הוא היה האסטרטג של ה"ייפיס", תנועה שנוסדה ב־1967 (קיצור של Youth International Party, על המשקל של "היפיס") ושמה לה למטרה פוליטיזציה של מחאת הנוער באמצעות "מתיחות", פרובוקציות ונהנתנות. רובין עצמו הוא היום קריקטורה: מרבה בג'וגינג, "מחזק" את גופו בוויטמינים שסותמים את ארונות הקיר שלו, חי בסטודיו מפואר במנהטן ומארגן מסיבות לקבוצות אליטה. ה"אמריקה" שלו, זה הוא בעצמוו האמריקה של ההצלחה. "הדור שלנו ניצח, אם נתבונן במהות הדברים. החברה היום, היא אנחנו. ועכשיו, קדימה למאה ה־21"!

כיאה לכל אמריקני הגון, הוא אינו מתבייש בשום דבר: הוא מרשה לעצמו להתדיין בפומבי, באוניברסיטאות, תמורת 1500 דולר בממוצע, עם מי שהיה חברו לדעה, אבי הופמן – שעומד בסירובו להשלים עם המודל "מייד אין יו.אס.אי." האחד משבח את המודרניות, השני את הנוסטלגיה. רובין משעשע את הקהל ב"מספר" גזור היטב: "כיום איני יוצא עוד מן הבית בלי לאמת שלקחתי איתי את כרטיס האשראי שלי".

בה בעת, בפרנקפורט, בחדר מאוכלס ספרים לרוב, מבטיח כהן־בנדיט: "לו הייתי צרפתי, הייתי מציג את מועמדותי לנשיאות בבחירות הבאות. יש צורך ליצור חזית של מפלגות השמאל".

הערות

1) "Nous L'avons tant aimée, la Révolution" editions B. Barrault.

2) "פרובו" – מילה הולנדית מהשנים 1965-70 – שימשה כינוי לתנועת צעירים שהביעו את התנגדותם לחברה על־ידי מעשי פרובוקציה.

HISTORY TODAY

50 שנה למלחמת האזרחים בספרד

מהפיכה צבאית למלחמת אזרחים

פאול פרסטון

מעטים מההמונים שמילאו את רחובות כפריה ועריה של ספרד לברך על בואה של "הרפובליקה השניה" ב־14 אפריל 1931, היו יכולים לחזות, שתוך חמש שנים תהיה ארצם שקועה במלחמה. הדבר התרחש בעקבות עלייתה לשלטון של קואליציה המורכבת מליברלים מן המעמד הבינוני, המכונים "רפובליקנים־שמאליים", וסוציאליסטים מתונים. קואליציה זו קיוותה להנהיג רפורמות מתקדמות כדי לחסל את ההשפעה הריאקציונית של הכנסיה והצבא, לשפר את גורלם של ה־BRACEROS (פועלי־יום) העלובים באחוזות הגדולות בדרום, ולהיענות לדרישות הלאומנים הבאסקים והקטלוניים.

הימין התגייס מול אתגר זה בשתי דרכים: דרך אחת, חוקית, שאפה לחסום את הרפורמה בפרלמנט על־ידי הקמת מפלגה קתולית־המונית אוטוריטרית, בשם "צדה" (CEDA); הדרך השניה היתה אלימה, תוך כוונה להפיל את השלטון הדמוקרטי.

"חזית עממית" – ושגיאות השמאל

עד כדי כך הצליחה "צדה" בחסימת הרפורמה, עד שסוציאליסטים רבים חדלו להאמין באפשרות של שינוי ספרד באמצעים פרלמנטריים. באכזבתם ניתקו את בריתם עם הרפובליקנים והלכו לבדם לבחירות נובמבר 1933. הואיל ושיטת הבחירות העניקה יתרון לרשימות מאוחדות, גרמה החלטה זו לנצחון אוטומטי לכוחות הימין. מיד בוטלו הרפורמות החברתיות הבודדות שהועברו בשנתיים הקודמות וקוצץ השכר במשק.

בהאמינם שמנהיג "צדה", חוסה מריה חיל רובלס, שואף להקים מדינה פשיסטית ולשבור את גבם של האיגודים המקצועיים, התלכדו כורים סוציאליסטי־ים, אנרכיסטיים וקומוניסטיים בהתקומ־מות משותפת במחוז אסטוריאס באוקטובר 1934. התקוממות דוכאה לא בנקל על־ידי הצבא, בפיקוד הגנרל פראנקו, ודי היה בקשי זה כדי לשכנע את חיל רובלס להאיט את תכניותיו להקמת מדינה אוטוריטרית בדרכים חוקיות. יתר על כן, כתוצאה מהנסיון של שלטון הימין בשנים 1933 עד 1935, שבו כוחות השמאל והתאחדו ב"חזית העממית". בבחירות פברואר 1936, למרות מאמץ תעמולה יקר והשימוש בכל הגימיקים המסורתיים על־ידי הימין, השיגו כוחות השמאל נצחון דחוק; מיד לאחר מכן חזר השמאל ואימץ את תכניות הרפורמה משנת 1931.

בחירות אלה ציינו את סיום נסיונה של "צדה" להילחם בדמוקרטיה באמצעים

מתוך HISTORY TODAY, כתב־עת להיסטוריה, לונדון, כרך 36, יולי 1986. תרגום: שרון נאמני.

דמוקרטיים. עתה, אחרי שימניים רבים השתכנעו שאין תועלת בפעולה במסגרת החוק, הגיעה שעתם הגדולה של ''הקטסטרופיסטים''. מעתה יעסוק הימין יותר בהריסת הרפובליקה מאשר בהשתלטות עליה. המזימות הצבאיות החלו להתרקם בקצב רציני.

בינתיים, עם היוודע תוצאות הבחירות, החלו פועלים צוהלים להתנקם על ההרעבה וקיצוצי השכר של השנתיים הקודמות, ועל הדיכוי הברוטלי של ההתקוממות באסטוריאס. האיגודים המק־צועיים הכריחו בעלי מפעלים להחזיר לעבודתם פועלים שפוטרו אחרי אוקטובר 1934. בסלמנקה ובטולדו היו פלישות קטנות לאחוזות; בקורדובה וחאן פלשו איכרים לאחוזות וגנבו זיתים או כרתו עצים. החרמות הקרקע המשמעותיות ביותר היו בבאדאחוז. באופן כללי, מה שהדהים את בעלי האחוזות יותר מכל היה בטחונם העצמי של הפועלים, שציפו מהם להיות כנועים ומתרפסים. בעלי אחוזות ותעשיינים רבים נסוגו לסוויליה או למדריד, או אפילו לביאריץ או לפריז. שם הקדישו מאמצים אישיים, מימון, או לפחות ציפו בענין רב להפיכות ימניות־קיצוניות נגד הרפובליקה.

הממשלה החדשה נראתה חלשה ומשותקת נוכח הסכנות שאיימו עליה. חוסר־האונים שלה נבע מכך, שהקבינט היה מאוייש בידי רפובליקניים בלבד. מנהיגם השמאלני של האיגודים המקצו־עיים הסוציאליסטיים, פרנסיסקו לרגו קבביירו, רצה בסופו של דבר להגיע לקבינט סוציאליסטי־בלעדי; לכן התעקש לתת לרפובליקנים את ההזדמנות הראשונה להרכיב קבינט שבהכרח יוכיח את כשלונו, והפעיל את השפעתו כדי למנוע מהסוצי־אליסט המתון והמציאותי יותר, אינדלסיו פרייטו, את ההשתתפות בממשלה. הממשלה יכלה לקיים את סמכותה כל עוד עמד בראשה מנואל אזניה, הרפובליקני־שמאלני. למרבה הצער, הועלה אזניה לתפקיד נשיא הרפובליקה בחודש מאי 1936, ומאז נסוג יותר ויותר מפוליטיקה יום־יומית. ראש הממשלה החדש, סנטיאגו קסארס קירוגה, שסבל משחפת, לא היה האיש להעניק לממשלה את המנהיגות התקיפה הנחוצה לה.

''הסכנה האדומה''

התעמולה הימנית שכנעה את המעמד הבינוני והעליון לחשוש מפני נחשול גואה של אלימות ''אדומה'', המאיימת להטביע את החברה כולה. כשלון ''צדה'' בבחירות סימן את קץ המתינות. כוחות הימין נטשו את חיל רובלס ופנו לחוסה קלבו סוטלו, מנהיג מלוכני וקיצוני יותר. חיל רובלס הפקיד את כספי מימון הבחירות שלו בידי ראש הקשר הצבאי, הגנרל אמיליו מולה. השינוי באווירה הוכח בצורה המרשימה ביותר על־ידי העליה בכוחה של הפלנגה הספרדית, שניצלה את אכזבת המעמד הבינוני מן הדרכים החוקיות של ''צדה''. חוליות הטרור של הפלנגות, שהתמחו בקרבות רחוב ובנסיונות התנקשות, עמלו קשה ליצור אוירה של אי־סדר שהיה בה כדי להצדיק התערבות צבאית. התוצאה המידית היתה הסלמה מסחררת של אלימות ללא אבחנה, שמנעה כל אפשרות של שיחה רציונלית. הרחובות מלאו בהתקוטטויות בין פעילים צעירים מכוחות הימין והשמאל. אנשי צבא זממו להפיל את השלטון.

פרייטו הבין (כפי שהבינו רק מעטים מלבדו), כי דיבוריו של לרגו קבליירו על שינוי חברתי מהפכני ירגיזו עוד יותר את השמרנים ויפתחו את הדרך בפני גילויים של פאשיזם ומהפכת־נגד מזויינת. אולם בעוד שפרייטו קרא לזהירות, נהג לרגו קבליירו בדרך הפוכה בדיוק. שיכור מן החנופה הקומוניסטית – העתון ''פרוודה'' כינה אותו ''לנין הספרדי'' – הוא ערך סיורים ברחבי ספרד וניבא באוזניהם של המוני פועלים מריעים את נצחונה הבלתי־נמנע של המהפכה העתידה לבוא. האגף השמאלי של המפלגה הוציא הודעות על ייסורי המוות של הקפיטליזם וההצלחה הצפויה של הסוציאליזם, שפרייטו ראה

בהן, בצדק מסויים, התגרות חסרת־תבונה. תהלוכות ה־1 במאי, הצדעות האגרוף הקמוץ, הרטוריקה המהפכנית, וההתקפות הקשות על פרייטו תרמו לתהליך שהפחיד חלקים מן המעמד הבינוני לנקוט פעולה כדי להינצל מכליה.

בסירובו לתמוך בממשלה בראשותו של פרייטו החליש לרגו קבליירו את הרפובליקה עד מאד. טרגית עוד יותר היתה העובדה שהמפלגה החזקה ביותר ב״חזית העממית״ לא הצליחה להשתתף באורח פעיל בהגנה על הרפובליקה באמצעות המנגנון המדיני, במיוחד לנוכח חוסר היעילות של קסארס קירוגה. ראש הממשלה החדש לא ניחן בכישורים הדרושים לפתרון הבעיות שנקרא להתמודד איתן. הוא הותקף ללא הרף על־ידי גורמים ימניים מרוגזים בקורטס (הפרלמנט הספרדי), הוטרד על־ידי הפרות סדר של הפלנגות והאנרכיסטים, ומעמדו עורער עקב סירוב הסוציאליסטים לתמוך בו – אך הוא לא העריך את חומרת המצב. על אזהרותיו של פרייטו בדבר המזימות הצבאיות, השיב בביטול: ״לא אסבול עוד שאתה מתפרץ כמו אישה בווסת״.

הממשלה לא הצליח אם כן, למנוע את הידרדרותה של הפוליטיקה לסכסוך גלוי, בעוד שהונחו פצצות ונרצחו פקידי ציבור, לא היתה כל אפשרות לפשרה. נאומים אלימים בקורטס הדגישו את התהום הרובצת בין הצדדים. ברחובות התפרעו אנשי הפלנגות נגד אספות ״הצדה״ והנוער הסוציאליסטי תקף את אנשיו של פרייטו. בעוד שלרגו קבליירו המשיך בנבואות־סרק שלו על מהפכה, השיב קלבו סוטלו במונחים אימתניים ומשכנעים על מהפכת־נגד אלימה. ברור, כי כוונתו היתה למנוע כל אפשרות של התפייסות בין המתונים משני הצדדים. בנצלו את הכיסוי העיתונאי הבלתי־מצונזר הניתן לוויכוחים פרלמנטריים, הוא מיקד את דבריו על נושא אי־הסדר (שנגרם לעתים קרובות על־ידי פלנגיסטים במימון מפלגתו־הוא) כדי לשכנע את אנשי המעמד הבינוני שהפיכה צבאית היא בבחינת חובה.

במהלך אביב 1936 חזר קבלו סוטלו וגינה את הרפובליקה כמקור של בדלנות (בסקית וקטלונית) וחתרנות קומוניסטית. נאומיו עוררו סערות בקורטס. פעם ניגש אליו ציר סוציאליסטי, הציע לו דו־קרב ברחוב, וכינה אותו ״סרסור״. קלבו סוטלו הכריז על עצמו כפאשיסט וביקש למשוך אליו את הצבא, בהכריזו כי ״כל חייל, העומד מול גורלו, שאינו מוכן להתקומם למען ספרד ונגד האנרכיה, אינו שפוי בדעתו״.

LA VOZ

ESPAÑA VOTA POR LAS IZQUIERDAS

EL FRENTE POPULAR TENDRA MAYORIA ABSOLUTA EN LA PROXIMA CAMARA

SE CALCULA QUE SU MAYORIA EXCEDERA DE DOSCIENTOS SETENTA DIPUTADOS

EL SR. LERROUX SE HA QUEDADO SIN ACTA

Se ha declarado el estado de alarma en toda España

כותרת ראשית ב״לה ווז״ מודיעה על נצחון החזית העממית.

למעשה, גנרלים אחדים כבר החליטו שיש ליטול את השלטון מידי הממשלה, שהיתה גם חסרת־אונים מול מה שהם ראו כפירוק של ספרד על־ידי הבדלנים, וגם אחראית למדיניות החותרת תחת מבנה החברה הספרדית. בשנת 1936 לא הרגישו אנשי מפקדת הצבא הספרדי כל ייסורי־מצפון לגבי התערבותם בפוליטיקה. זמן רב קודם־לכן פיתחו הגנרלים הוותיקים יחס של בוז מתנשא כלפי מה שהם ראו כ״שלומיאליות״ של הפוליטיקאים המקצו־עיים. ואילו הגנרלים הצעירים יותר היתה להם אך נאמנות מעטה למשטר שראו

אותו כתופעה חולפת. בכל הרמות היתה הרגשה, כי לצבא זכות להתערב בפוליטיקה על־מנת להגן על הסדר החברתי בספרד ועל שלמותה הטריטוריאלית.

ההפיכה

ההפיכה שפרצה בימים 17–18 ביולי 1936 תוכננה בקפדנות רבה יותר מכל נסיון הפיכה קודם. הגנרל אמיליו מולה, ״מנהל״ הקנוניה המתכננת, הבין שיש לבצע תפיסת שלטון מתואמת היטב על־ידי יחידות צבאיות בכל חמישים המחוזות של ספרד, תוך חיסול מהיר של מעמד הפועלים המאורגן. הכנת ההתקוממות (בספרדית: ALZAMIENTO) סובכה מעט כתוצאה מן המאמצים שהשקיעה הממשלה הרפובליקנית בניטרול גנרלים חשודים: פראנקו נשלח לאיים הקנריים; גודד הועבר לאיים הבלנאריים; מולה עצמו הוצב בפמפלונה, בירת מחוז נברה. בדאגתם המובנת להפריד את מולה מן הצבא המרוקאי רב־העוצמה שפיקד עליו, לא הבינו השלטונות שהצבתו בפמפלונה היתה מעשה קצר־ראות. פמפלונה היתה המרכז של התנועה המלוכנית הקנאית, ומקום הריכוז של הזרוע הצבאית של תנועה זו. לכן מצא את עצמו מולה במקום מצויין לתכנון המרד בספרד עצמה.

הממשלה המשיכה להתעלם מאזהרות חוזרות ונשנות על קיומו של הקשר. המנהל הכללי של שרותי הבטחון אמנם הצביע על מולה, אך לא ננקטה כל פעולה רצינית נגדו. נראה, כי כמעט ולא נפל חשד על הגנרל פראנקו קר־הרוח וחסר־הרחמים, אשר היווה גורם חיוני להצלחת המזימה, הודות להשפעתו הרבה בקרב יחידות העילית של צבא מרוקו הספרדית. בלי הצבא המרוקאי לא היה להפיכה כל סיכוי להצליח – וברור היה, שפראנקו המנהיג המתבקש להנהיגו. יתר על כן, חלקו בדיכוי ההתמרדויות של מעמד הפועלים באסטוריאס, בשנים 1917 ו־1934, הקנה לו כעין מעמד של גיבור בקרב הפלגים ההיסטריים יותר של המעמדות הבינוני והעליון. ברם, פרנסיסקו פראנקו היה איש קשר פחות מובהק מן הצפוי והעדיף להמתין מאחורי הקלעים. עקב היסוסיו כינוהו עמיתיו חסרי־הסבלנות ״מלכת היופי של האיים הקנריים 1936״. וסנחורחו אמר, שההת־קוממות תתרחש ״עם 'פראנקיטו' או בלעדיו״.

לבסוף אישר פראנקו את השתתפותו בהפיכה, ומיד נעשו ההכנות לחלק שיטול בה. ב־5 ביולי הורה המרקיז דה־לוקה דה־טנה, בעלי היומון המלוכני ABD, לכתבו בלונדון, לואיס בולין, לחכור מטוס שיקח את פראנקו מן האיים הקנריים למרוקו. שם עמד לקבל את הפיקוד על ״צבא אפריקה״. בולין חכר מטוס מנמל התעופה קרוידון ואייש אותו בקבוצת נושפים־בביכול, כדי להסוות את מטרתה האמיתית של הטיסה. המטוס המריא מקרוידון ב־11 ביולי ונחת למחרת בקזבלנקה, אחרי חניית־ביניים בבורדו. לאחר שלושה ימים, הגיע המטוס לנמל תעופה ליד העיר לאס־פלמס, באי גראן קנריה.

אלא שבינתיים התרחשו אירועים דרמטיים ביבשה הספרדית. ב־12 ביולי הרגו פלנגיסטים חמושים קצין שמאלי ב״משמר המתקפה הרפובליקני״, סגן חוסה דל קסטיליו. קסטיליו היה מספר שניים ברשימה שחורה של קצינים פרו־רפובליקניים, שהוכנה בנראה על־ידי ה״אניון מילטר אספנול״, התאחדות ימנית־קיצונית של קצינים חתרניים. האיש הראשון ברשימה השחורה, סרן קרלוס פראודו, נרצח עוד לפני־כן. חבריו הזועמים של קסטיליו הגיבו בפעולת גמול בלתי־אחראית. אור ליום המחרת, יצאו לנקום את מותו על־ידי רציחת פוליטיקאי ימני בולט. לאחר שלא הצליחו למצוא את חיל רובלס, שנפש בביאריץ, חטפו את קלבו סוטלו וירו בו. ב־13 ביולי בשעות הערב דרשה משלחת של סוציאליסטים וקומוני־סטים, בראשות פרייטו, כי קסארס קירוגה יחלק נשק לפועלים בטרם תחל

ההתקוממות הצבאית. ראש הממשלה סירב, אך כבר לא יכול היה להתעלם מן העובדה שהמצב הידרדר כמעט עד כדי מלחמה גלויה.

עם גילוי גופתו של קלבו סוטו פרצה שערוריה פוליטית גדולה, שדווקא שיחקה בדיוק לידי הקושרים הצבאיים. הרצח סיפק להם צידוק מפורש לטענתם, כי ספרד זקוקה להתערבות צבאית על־מנת להצילה מאנרכיה. הוא עזר לשכנע סופית ״יושבי־גדר״ רבים, והעיב על זמן ה״בישול״ הארוך של הפיכת 17–18 ביולי. פראנקו נסע ללאס־פלמס ב־17 ביולי. ליום המחרת בבקר תוכננו התקוממויות מתואמות ברחבי ספרד. אולם עקב ידיעות שאנשי הקשר במרוקו עמדו להיעצר, סוכם על הקדמת הפעולה שם לשעות הערב המוקדמות של 17 ביולי. בבוקר ה־18 ביולי השתלטו פראנקו והגנרל לואיס אורגז על לאס־פלמס. מלחמת האזרחים בספרד החלה.

לרגו קבליירו, המנהיג הקיצוני, ואינדלסיו פרייטו, המנהיג הפרגמטי של הסיציאליסטים הספרדיים.

מלחמת האזרחים

מתכנני הקשר הצבאיים לא חזו מראש שההפיכה תהפוך למלחמת אזרחים ארוכה. התכנית המקורית היתה להתקוממות מהירה שבעקבותיה תבוא דיקטטורה צבאית כגון זו של שנת 1923. הם גם לא לקחו בחשבון את עוצמת התנגדותו של מעמד הפועלים. והנה, רק באזורים מסויימים יכלו אנשי הקשר לבנות על הצלחה בטוחה. בפמפלונה עשתה האוכלוסיה המלוכנית את ההפיכה לחגיגה עממית; התושבים התאספו ברחובות בצעקות של ״יחי המלך המשיחו״. ערי הכנסיה השמרניות של ליאון וקסטיליה הישנה נפלו כמעט ללא מאבק; לעומת זאת, דיכוי פועלי הרכבת הסוציאליסטיים של העיר ולדוליך ערך כמעט יממה. בלב האזורים הקתוליים, שבהם זכתה ההפיכה להצלחה מידית, החלה שפיכת דמים המונית ומעשי דיכוי של תומכי הרפובליקה, שהותירו באזור אודי שנאה מעלי עשן במשך יותר מארבעים שנה.

במקומות אחרים השיג המחנה הלאומני נצחונות על אוכלוסיות עוינות באמצעות שילובים שונים של הפתעה, תחבולות, וחיסול מהיר של התנגדות מעמד הפועלים. כך, למשל, באובײדו, העמיד הקולונל אנטוניו ארנדה פני נאמן לרפובליקה, כדי לשכנע את מנהיגי הכורים המקומיים שאין סיכון בשיגור אנשיהם לסייע למדריד הנצורה. אך ברגע שיצאו רכבות הכורים הכריז ארנדה על תמיכתו במרד. בגליציה כבשו קצינים נחושים את ויגו ואת לה־קורוניה לאחר קרבות כבדים נגד אוכלוסיה בלתי־חמושה. גם באנדלוסיה הושגו הצלחות מרשימות – אך בדרך שרמזה על מאבק ארוך ועקוב־מדם בעתיד. מכל הסכסוכים אשר תרמו להתפרצותה של מלחמת האזרחים בספרד, היה הסכסוך האגררי בדרום החריף ביותר. כיוון שכך, ולאחר שליחת הרסן האחרון עקב פרוץ הקרבות, הבטיחה השנאה החברתית הסמויה שעתה יינתן דרור לאכזריות איומה בכפריהם ועריהם של אנדלוסיה ואקסטרמאדורה. במחוזות הכפריים, גברו בדרך כלל פועלי־יום המקומיים – תומכים נלהבים ברפובליקה – על יחידות קטנות של המשמר האזרחי. לעתים קרובות ננקטו פעולות תגמול אכזריות, הן נגד אותם בעלי אחוזות שלא היו עשירים דיים כדי להימלט לסביליה או לדרום צרפת, והן נגד הכמרים שנתנו

לגיטימציה לרודנות. אחר כך נכנסו לתמונה סניפים מקומיים של האיגודים המקצועיים הסוציאליסטיים והאנרכיסט־יים, שמסרו את האחוזות הגדולות לבעלות קולקטיבית. אולם הכפרים סבלו מתגמול מהיר אחרי שהערים הגדולות של אנדלו־סיה נפלו בידי המורדים. בעקבות שביתה כללית בקדיז נראה כאילו הפועלים תפסו את השלטון בעיר; אולם יחידה צבאית מורדת השתלטה עליה לאחר קרב קשה. גם הערים קורדובה, הואלבה, סביליה וגרנדה נפלו כולן לאחר חיסול פראי של התנגדות מעמד הפועלים.

נצחונות פועלים והתערבות נאצית־פשיסטית

גם באזורים שנפלו בידי המורדים, הם נתקלו באיבה עממית רבה, שהבהירה להם, שיהיה עליהם לנהל מלחמת כיבוש גדולה. עוצמת התנגדותו של מעמד הפועלים רמזה, שאילו הממשלה היתה נוקטת בפעולה מכריעה ונותנת רובים לפועלים, יתכן שההתקוממות היתה נקטלת באיבה. אולי אפשר להבין את הפוליטיקאים הליברליים של ספרד, שלא ששו למסור את רסן השלטון לארגוני הפועלים, שהרי אלה בוודאי לא יסכימו להחזירו לאחר דיכוי ההתקוממות הצבאית. רק לאחר הדחתו של קסארס קירוגה החליט ראש הממשלה החדש, חוסה חירל, לאשר את חימוש הפועלים. במקרים רבים שיחקו כוחות הסדר – ''משמר המתקפה'' ו''המשמר האזרחי'' – תפקיד מכריע. במקומות שבהם נשארו אלה נאמנים – בדרך כלל, בערים בעלות כוח פרולטרי ניכר, במיוחד במדריד וברצלונה – הובסו המורדים.

הנצחונות הפרולטריים וכן מותו של הגנרל סנחורחו בתאונת מטוס סמוך לליסבון, הזכירו למנהיגי המורדים שההתקוממות לא הביאה את ההצלחה המידית המצופה. המורדים שלטו בכשליש מספרד, בגוש ענק ובו גליציה, ליאון, קסטיליה הישנה, ארגון, וחלק מאקסטר־מאדורה, יחד עם מובלעות מבודדות כגון אוביידו, סביליה, וקורדובה. המורדים שלטו בשטחי החיטה הגדולים, אך מרכזי התעשיה הכבדה והקלה נשארו בידי הרפובליקנים. במדריד, ברצלונה, ולנציה, מלאגה ובילבאו התמוטט המרד כליל.

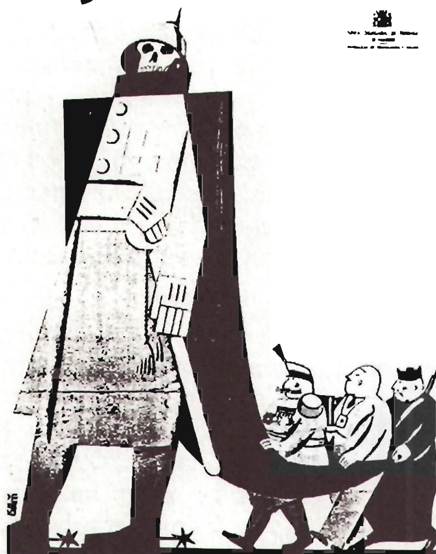
לכן היה על המתקוממים לפתח במהירות תכנית מתקפה, שתאפשר להם לכבוש את שאר ספרד. הואיל ומדריד נחשבה כמוקד ההתנגדות הרפובליקנית, תכננו המורדים לתקוף את הבירה הספרדית על־ידי צבאו הצפוני של מולה וכוחותיו האפריקניים של פראנקו. אלא שהם נתקלו בבעיות בלתי־צפויות. טוריו של מולה נהדפו מצפון למדריד על־ידי מיליציות בלתי־מאומנות של פועלים מהבירה. צבאו של פראנקו שותק עקב בעיות תעבורה במיצרי גיברלטר: לא היתה אפשרות לעבור בדרך הים, משום שהמיצרים היו בשליטת אניות מלחמה רפובליקניות, שצוותיהן התקוממו נגד קציניהם המורדים. בשעת צרתם זו ביקשו המורדים סיוע מעמיתיהם בימין בארצות אחרות.

בקשה אחת כזאת הופנתה למוסוליני. תחילה סירב, אך כאשר שמע כי הצרפתים עשויים לסייע לרפובליקה, שינה את דעתו. מכרעת יותר היתה הבקשה לסיוע שהועברה להיטלר ב־22 ביולי על־ידי שני אנשי עסקים נאציים, תושבי מרוקו הספרדית, אדולף לנגנהיים ויוהנס ברנהרדט. כאשר הם הגיעו לגרמניה שהה היטלר במעונו של המלחין וגנר, עקב ביקורו בפסטיבל וגנר השנתי בעיר ביירויט. הוא קיבל את פני שליחיו של פראנקו לאחר שחזר מהאופרה ''הוולקיר־יות''. בידי השליחים היה מכתב קצר מאת הגנרל פראנקו, ובו בקשה לרובים, מטוסי קרב, ותותחי נ''מ. תגובתו הראשונה של היטלר היתה להעיר, כי במכתב לא נזכרו מטוסי תובלה; ''לא זאת,'' הוסיף, ''הדרך לפתוח במלחמה.'' אולם אחרי דרשה ארוכה על האיום הבולשביקי, החליט היטלר (בניגוד לדעתו של גרינג) לפתוח במה שכינה ''מבצע אש הקסם'' – כנראה עדיין בהשראת קטע הסיום של האופרה

שממנה חזר זה־עתה. "מבצע אש הקסם" סימן את תחילת ההתערבות הגרמנית בסכסוך הספרדי, אשר שינתה הפיכה כושלת למלחמת אזרחים ארוכה ועקובה מדם.

במהרה הופעלה רכבת אווירית ממרוקו לסביליה; תוך עשרה ימים הועברו בדרך זאת 15,000 חיילים. ב־6 באוגוסט החלו אניות צבא לעבור במיצרים, תחת חיפוי אווירי איטלקי. כן שלחו הגרמנים מטוסי קרב מדגם היינקל וטייסים מתנדבים. ותוך זמן קצר החלו המורדים לקבל משלוחים סדירים של נשק ותחמושת גם מהיטלר וגם ממוסוליני.

עתה התחיל "צבא אפריקה", בפיקודו של פראנקו, להתקדם צפונה לעבר מדריד. בצאתם מסיביליה כבש הצבא המרוקאי כפר אחרי כפר, והשאיר מאחוריו קטל נורא. המיליציה הרפובליקנית נלחמה בצורה נואשת כל עוד נהנתה מחיפוי בינינים או עצים; אולם כשבאה לאזניה שמועה שהצבא המרוקאי עומד לאגף אותה, היתה זונחת את כלי נשקה ונמלטת על נפשה. חייליו של פראנקו התקדמו בעמק הטאגוס לעבר טולדו ומדריד. העיירה החשובה האחרונה בדרך, טלברה דה לה ריינה, נפלה ב־2 בספטמבר. הלאומנים עמדו מול מדריד, והשלב העיקרי במלחמת האזרחים עמד להתחיל.

לקריאה נוספת:

Paul Preston, *The Spanish Civil War*, Weidenfeld and Nicolson, 1986.

Paul Presten (ed.), *Revolution and War In Spain*, Mithuen, 1884.

Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, Hamish Hamilton, 1977.

Anthony Beevor, *the Spanish Civil War* orbis 1882.

Raymond Carr, *The Spanish Tragedy*, Weidenfeld and Nicolson, 1977.

Gabriol Jackson, *The Spanish Republic and The Cinil War*, Princeton University Press, 1965.

ואני זוכר את ספרד...

מייקל פוט

בימים ההם, שום דבר לא היה חשוב בעינינו כמו ספרד. והרי שנת 1936 ציינה גם את השלמת הכיבוש של אביסיניה (אתיופיה) בידי מוסוליני, פלישת היטלר לחבל הריין, מותם של רודיארד קיפלינג וג'.ק. צ'סטרטון, פרישתו של המלך אדוארד, ועוד כמה זוטות כאלה. אולם בעיני אחדים מאיתנו, בעיני תנועת העבודה בבריטניה, היתה זו מלחמת האזרחים בספרד אשר, החל מיומה הראשון, דחקה את כל השאר לקרן זווית משנית בהחלט. ספרד חשפה את מלוא האיום הפאשיסטי, את התועבה ואת הסכנה, כפי שלא נחשפו מעולם; והפכה אחדים מאיתנו מפציפיסטים למחרחרי מלחמה – כפי שטענו פרסומי הלשכה המרכזית של המפלגה השמרנית באותה עת.

לאחרונה ביקרתי בתערוכה מרהיבה של צילומי מלחמת האזרחים בספרד. בתערוכה רואים את מה שנראה כמו רוח הרפאים של ארתור קסטלר לקראת השלכתו לתאי הנדונים למוות בכלא הספרדי; את ארנסט המינגוויי (שבהחלט לא הזכיר רוח רפאים), בעת עבודתו ככתב בעל שם עולמי המדווח על הקורה בזירה, ודיוקן נדיר של איש מיליציה צעיר וקשוח, שהיה אמור להיות ג'ורג' אורוול, אם כי מערך המדליות הפרוס על־גבי חזהו יש בו כדי להפריך זהוי זה. ישנה גם סידרת תמונות אוטנתית הרבה יותר, מעשה ידיו של צלם מברצלונה, ובה מצביעים סוציאליסטיים ספרדיים עומדים בתור לקלפי, בדרך לניצחון בבחירות, שכזכור, הצית את המלחמה ואת הזוועות שבאו בעקבותיה; אני מניח, שהיתה זאת המלחמה הראשונה בתולדות האנושות, שתועדה במלואה באמצעות המצלמה והובאה במלואה לידיעת העולם החיצון. (– – –)

וילסון הריס, עורך ה־Sptcator באותם הימים, התייחס לתופעה בזהירות שקטה וקפדנית. הוא עצמו היה תומך מסור של חבר הלאומים בשנות העשרים והשלושים. אכן, עמדה לא רעה – לכל הפחות, טובה יותר מעמדתם של המפייסים המתרפסים, ששרצו בכל סלון לונדוני, מהרגע שבו עלה בנין הרייכסטאג בלהבות ועד למלחמה בספרד; ולמרבה הבושה, גם במשך שנים לאחר מכן.

לצידו עמד איש גנדרן ורומנטי, גורונווי ריס, שהיה בעל סגנון חד, חודר, ומקורי בכתיבה מדינית. צפוי היה, כי ריס ונטיותיו הפוליטיות ישמרו על הריס שלא יסטה מן הדרך הפוליטית הנכונה. (– – –) ומה כתב גורונווי המסתורי על מלחמת האזרחים

מתוך HISTORY TODAY, כרך 36, אוגוסט 1986. הכותב היה בעבר מנהיג מפלגת הלייבור בבריטניה. כאן הוא סוקר ספר חדש בשם "1936", כפי שנרשם ב־SPECTATOR". מתוך סקירה זו אנו מביאים פה את אותם החלקים המצביעים על השתקפות מלחמת האזרחים בספרד בארצות דמוקרטיות אחרות. תרגום: שרון נאמני.

בספרד? הוא נענה לרצון העורך, התאים את עצמו לדעה הרווחת במימסד דאז (כלומר, גם באותו מימסד מכובד, שלא היה מוכן לסגוד לעוצמה הפאשיסטית ללא כל מבוכה), וקבע שיש לשמור את מלחמת האזרחים בספרד בתור מלחמת אזרחים.

״המדיניות היחידה האפשרית״, כתב ריס, ״היא לפעול לבידודו של הסכסוך... אסור שיהיה מסע־צלב של אידיאלים... אירופה אינה יכולה להרשות לעצמה גיחה מטורפת כזאת... גם אם זה נשמע קשוח וחסר־רגש, יש להפקיד את הנושאים הגורליים התלויים בתוצאות הסכסוך הספרדי בידי אומץ־הלב וכושר ההתמדה של העם הספרדי עצמו...״

קשה להעתיק את המשפטים הנוראים הללו. בוודאי, הוא שינה את פסק־דינו מאוחר יותר – אך לא, ככל הנראה, באותה שנה הרת־גורל 1936. כך נידון העם הספרדי לשלוש שנות הייסורים של מלחמת האזרחים, ולארבעים שנות הדיקטטורה של פראנקו. כך נזנח עם זה לרודנות פאשיסטית, הן על־ידי ממשלות דמוקרטיות שלא העזו להתנגד, והן על־ידי אזרחים דמוקרטיים שלא טרחו לשים לב לדיווחים שהוגשו מתחת לאפם.

אך גם ללא עזרתנו – או בעזרה מעטה מאלה שהתגייסו למטרה והקימו את הבריגדה הבינלאומית – העם הספרדי כמעט ניצח בתחילת הדרך; וכמה שהעולם היה שונה לו, אכן, היה מנצח! ״אילו היו מניחים לספרד להסתדר לבדה״, רשם כתב דגול של ה״טיימס״ בספרד ב־7 בינואר 1937, ״היתה המלחמה מסתיימת זה מזמן״. אומץ הלב וכושר ההתמדה הספרדיים השיגו את כל מה שאפשר היה בהגינות לצפות מהם. אפילו הפילוגים הפנימיים האיומים בתוך שורות המגינים על הדמוקרטיה הספרדית, שג׳ורג׳ אורוול תיאר באובייקטיביות חסרת־רחמים, לא היה בהם כדי למנוע את השגת המטרה. את ספרד הכזיבו לא בספרד אלא בלונדון – ודווקא במבטא המכובד ביותר. אנתוני עידן, שבימים ההם היה בראשית קריירה גדולה, התבטא בצורה משכנעת ביותר למען הפניית הראש הצידה. ״מלבד ספרד,״ כתב העורך בחג המולד 1936, תוך גילוי תמיכה באופטימיות הזהירה של מר עידן, ״העולם הנכנס לשנת 1937 עודנו עולם החי בשלום.״ (– – –)

מלחמת האזרחים בספרד לא הסתיימה ב־1936. היא נמשכה שלוש שנים – תקופה השווה כמעט, למשל, לתקופת השתתפותה של ארה״ב במלחמת העולם השניה. את מדריד החזיקו הכוחות הדמוקרטיים לאורך כל שנות הפלישה הפאשיסטית לאוסטריה, הבגידה במינכן, ועד לשנת 1939, כאשר ממשלתו הנבחרת של ד״ר נגרין הוכרחה להיכנע להסתערות הפאשיסטית, בלי שתושמע כל מחאה, ולו השקטה שיותר, מהחוגים הרשמיים בלונדון.

אני זוכר את תקופה ההיא היטב – בן היתר, מפני שאחדים מאיתנו השתתפו אז במסע הבחירות המקומי האחרון לפני פרוץ המלחמה. אלה היו הבחירות בקורנוול הצפוני בשנת 1939, שבהן הדביק המועמד השמרני על כל קיר פנוי כרזה בזו הלשון: ״אתה קורא כרזה זאת בשלום, כי אתה חי תחת ממשלה לאומית״. כל זה היה חלק מהמסע נגד מחרחרי המלחמה הסוציאליסטיים (או הליברליים), שרצו בזמנו לשגר סיוע לספרד... ההכרזות עוד היו שם, בלויות במקצת, כאשר המלחמה הגיעה לבריטניה ב־ 3 בספטמבר 1939.

INDEX ON CENSORSHIP

הפשרה תרבותית בברית המועצות?

נעמי אלט

אי־אפשר שלא לחוש שמתחוללים שינויים מובהקים בזירה התרבותית הסובייטית; ירגיש זאת גם מי שבקיאותו בעניני ברה"מ באה אך ורק מדיווחי העיתונות המערבית. ראשית, ועידת איגוד הסינמטוגרפים סילקה את לב קולידז'נוב, איש המינהל הוותיק מטעם המפלגה, ובחרה באלים קלימוב לתפקיד יו"ר האיגוד. אף לא אחד מסרטיו של במאי זה, אשר גונה בעבר, הגיע לידי הקרנה בפני קהל באמצעות הצינורות המקובלים; סרטו "ייסורים" מעלה אבק מזה עשר שנים. ההנהלה החדשה של איגוד הסינמטוגרפים התחילה את דרכה בכינון ועדה, שתסקור את כל הסרטים האסורים שהצטברו במשך עשרים השנים האחרונות ותשחרר להקרנה בפני קהל את אלה שנגנזו שלא בגלל רמה אומנותית גרועה.

אחר־כך שמענו כי הולכת ומוקמת ועדה לטיפול בעזבון הספרותי של אוסיפ מנדלשטאם, אחד מגדולי המשוררים של המאה העשרים. במשך כחמישים השנים מאז מותו בסוף שנות ה־30, באחד ממחנות המעבר של סטאלין, הוצאו יצירותיו לאור פעם אחת בלבד, בצורת קובץ דל משיריו שהופיע ב־1973. ועדה אחרת אמורה לעבוד על יצירותיו של ולאדימיר ויסוצקי – שחקן, משורר ומבצע שיריו־שלו – שנפטר מהתקף לב ב־1980, והיה מוכר לכל אזרח סובייטי. במשך כל שנות חייו לא ראה אור שיר משיריו בתוך גבולות ארצו; לאחר מותו הודפס כרך אחד, מביש בדלותו, אשר ניכרו בו אותות הצנזורה. השנה גם צויינה שנת המאה להולדתו של ניקולאי גומילב, שהוצא להורג ב־1921 בעוון השתתפות בקשר אנטי־סובייטי. בחודש מאי השנה הדפיס השבועון הסובייטי הנפוץ "אוגוניוק" – לראשונה מזה 65 שנה – מבחר מתוך שיריו של איש זה, ששמו מופיע בראש רשימת האומנים שנפלו קרבן לעוצמה הסובייטית.

מתוך INDEX ON CENSORSHIP, ירחון המוצא לאור על־ידי ארגון "סופרים וחוקרים אינטרנציונל בע"מ", לונדון, אנגליה, כרך 15, מס' 8, ספטמבר 1986.

נעמי אלט, גולה מברה"מ, כתבה מאמר זה בפסבדונים. תרגום: שרון נאמני.

*

על רקע זה ציפו בנשימה עצורה לפתיחת הוועידה השמינית של איגוד הסופרים הסובייטי, שהשתתפו בה 543 צירים. התקווה היתה שהוועידה תגדיר ביתר בהירות את מדיניות התרבות בברה"מ לעתיד הקרוב. חלק מהציפיות התגשם: גיורגי מרקוב, נשיא איגוד הסופרים עוד מתקופת הקיפאון התרבותי של ברז'נייב, הועלה למשרת־כבוד נטולת משמעות מעשית. במקומו נבחר ולאדימיר קארפוב, בן 65, סופר אמנם לא מצטיין במיוחד, אך שעבר בנעוריו את "בית־הספר" של מחנות סטאלין ושובץ בזמן הלחמה בגדוד עונשין. מזה שנים אחדות ערך קארפוב את כתב־העת "נובי מיר".

רוב הנאומים בוועידה הטיחו ביקורת חריפה על מדיניות הצנזורה; והשיחות הבלתי־פורמליות התמקדו בעקשנות בביטול תפקידי הצנזורה של סוכנות הספרות הממשלתית. יבגני יבטושנקו הציג בפני הוועידה מכתב, חתום בידי 40 סופרים, ובו דרישה לפתיחת מוזיאון על־שם בוריס פסטרנאק בבית המפורסם בפרדלקינו, שממנו גורשה לפני שנתיים משפחת בנו של פסטרנאק, השומרת לדורות הבאים את ארכיונו של הסופר הדגול. אנדריי ווזנסנסקי תבע שברה"מ תפרסם את כל יצירותיהם של סופרים שונים אשר היגרו מברה"מ לאחר המהפכה. סופרים אחרים דיברו על הצורך בשחזור הפרספקטיבה ההסטורית השלמה, כולל דיווח אמת על שנות הטרור הגדול ועל פולחן האישיות של סטאלין.

עיתוני המערב התחילו מיד להשוות אירוע זה עם אירועים מקבילים בשנות ה־60, בזמן הליברליזציה של חרושצ'ב, וכינו את המגמות הנוכחיות בחיי התרבות בברה"מ בשם "הפשרה חדשה". העיתונות הסובייטית משתמשת בביטויים זהירים יותר: "רעיונות חדשים", "שינוי באווירה", או "תאוצה" של כל התהליכים במדינה, כולל תהליכי האומנות. עיתונות המהגרים בשפה הרוסית מזכירה לקוראיה כי "בכל שזה משתנה, זה נשאר אותו הדבר", ולמילה "הפשרה" היא מוסיפה את התואר "מטעה". אך האמת היא, כי שלוש נקודות־ראות אלו רק נראות כסותרות זו את זו; למעשה, כל אחת מהן נכונה.

*

אין ספק כי זוהי, אכן הפשרה. אם מותר להזכיר את שמותיהם של גומילב וזמייטין בלי לעורר ביקורת ואיבה; אם אפשר לקוות לפרסומן של יצירות כגון "רקוויאם" מאת אחמאטובה, "פרוזה רביעית" מאת מנדלשטאם, או "ליבו של כלב" מאת בולגקוב (אם כי לא סביר שהמשטר הסובייטי ירחיק לכת עד כדי כך); אם מתכוונים להקל על הצנזורה עד כדי התרת פרסומם של ספרים הגנוזים כבר עשרות שנים בתוך מגירותיהם של סופרים בני־זמננו – כי אז איך יכנו זאת, אם לא הפשרה? אם מורדים משנות ה־60, כגון ווזנסנסקי ויבטושנקו, יכולים להיבחר להנהגת איגוד הסופרים, אזי יש תקווה כי הנהגה זו תהיה שונה מקודמתה ותפתור אחדות מבין השאלות המכאיבות של חיי הספרות.

אולם גם עיתונות המהגרים צודקת. השינויים קטנים. הישגי הליברלים ותומכי מדיניות תרבות מתונה חברי הוועד המרכזי הם צנועים, בלתי־מחייבים, ועומדים בסכנת ביטול מתמדת. עקרון הברזל של ניהול תרבות ריכוזי באמצעות איגודים גדולים של עובדים יצירתיים (סופרים, ציירים, מלחינים, סינמטוגרפים, עיתונאים וכו') נשאר בעינו. בן שריר וקיים המנגנון להכוונת התרבות, המתיר את הנחשב כרגע למועיל והאוסר את המוגדר כרגע כמזיק, אמנם מנגנון זה עובד כיום בפרופיל נמוך; אולם כל עוד לא יפורק כליל, תמיד ניתן יהיה לגייסו שוב למאבק נגד המגמות הבלתי־רצויות, כדי שיהדק עד כמה שאפשר את הברגים ששוחררו זמנית.

גם אפשרויות אלה נרמזו בוועידה. ולאדימיר קארפוב – בשעת נאומו טרם נבחר לתפקיד יו"ר איגוד הסופרים – אמר כי אין לתת לזכרונות מתהליך השחרור בשנות ה־60 להשכיח את העובדה

שכתוצאה ממנו נוצרה מגמת הפלגנות בספרות הסובייטית, ואין לאפשר למגמה כזאת להתחולל שנית. לפיכך, בחירתם של אחמאדולינה, ווזנסנסקי, יבטושנקו ואוקודז'בה להנהלת האיגוד לוותה בבחירתם של מספר נושאי־הדגל מעידן ברז'נייב (צ'קובסקי, ורגיליס, ופליקס קוזנייצוב) ואף של מספר סטאליניסטים ותיקים (גריבאצ'ב, סופרונוב, ובאבייבס־קי). זאת ועוד: אף על פי שרבים תבעו אמת, כנות, וחופש הדיבור, אף לא ציר אחד (לפחות, כך משתמע מהדיווח הקצר ב"ליטראטורנאיה גזיטה") דיבר על הגירתם של אישי תרבות רבים ב־15 השנים האחרונות כתוצאה ישירה מן הקיפאון התרבותי בברה"מ. אף אחד לא הזכיר כי באותה תקופה גורשו מושבי־עט כגון סולז'ניצין, גאליץ', ווינוביץ', ולאדימוב, קורנילוב, קופילב ולידיה צ'וקובסקיה מאיגוד הסופרים; ואף לא אחד הביע צער על גירושים אלה, אף על פי שהמגורשים הפגינו בשעתם אותה הכמיהה לאמת המלאה המאפיינת שיחות רבות בחוגים ספרותיים היום.

ווזנסנסקי דיבר אומנם בזכות ביטולם של צווי המפלגה הישנים, אבל לא הזכירו שבשנת 1959 העליב סמיצ'אסטני (אז מזכיר ראשון בקומסומול) את פסטרנאק תוך שימוש בביטויים גסים. גם הוראתו של ניקיטה חרושצ'ב לסופרים להפסיק לקבול ולהתלונן ולאמץ את הקווים המנחים של מהפלגה, לא הוזכרה משום־מה על־ידי הדוברים. המפלגה לא הודתה מעולם בטעויות העבר שלה בתחום ניהול הספרות, מעולם לא הבטיחה לסלק את ידיה מן הספרות בעתיד. וזאת אף על פי שניהול האומנויות על־ידי המפלגה דירדר את חיי האומנות בברה"מ למצב־ביש שאין כדוגמתו – להוציא מצבה של החקלאות הסובייטית.

הקמתו של איגוד הסופרים בשנת 1934 על־ידי סטאלין וגורקי הביאה להיעלמותם של כל החוגים והקבוצות הספרותיים ולפיקוח המדינה על כל הספרות. לסופר שלא צורף לאיגוד נותרה רק ברירה אחת: או להמשיך לכתוב לשם כתיבה בלבד, ללא תקווה שדבריו יתפרסמו, או לחדול לכתוב ולהידון לכליה. איגודים יצירתיים אחרים, שקמו בעקבות איגוד הסופרים, היו בעלי מבנה דומה ומטרות זהות. כל עוד מבנה זה קיים, אין מה לדבר על ליברליזציה.

לאחר מות סטאלין הומרה המגמה של מלחמת חורמה בין השלטונות לבין החברה – מלחמה שמטרתה היתה הכנעתו המוחלטת של כל אזרח – במדיניות של דיכוי המוקדים הבולטים של המחשבה העצמאית. להוגים עצמאיים שלא התבלטו, או שלא נחשבו ראויים לתושמת־לב, נשארו סיכויים להישרד. כתוצאה מכך, קמו דורות של משוררים, סופרים, ציירים ומלחינים, שלא ניסו מעולם להצטרף לאיגוד כלשהו, אלא בחרו במודע להמשיך לפעול כבודדים. אנשים נעזרו על־ידי ה"סמיזדאט": רשת עצמאית, בלתי־חוקית, המדפיסה ומפיצה ברחבי ברה"מ את יצירותיהם של סופרים שאינם חברים באיגוד. הודות לתעשיה ביתית ספרותית זו, צברו משוררים וסופרים עצמאיים רבים מידה משמעותית של מוניטין – לפחות בקרב חוג מצומצם של יודעים.

*

תהליך דומה מתרחש כעת גם באמנויות האחרות. אפילו העיתונות הסובייטית שוב אינה יכולה להעלים עין מקיומן של קבוצות תיאטרון עצמאיות. היא מביעה דאגה עליהן מחד, תוך תקווה לעודדן, אך מאידך תוך כוונה לרסנן, לכל מקרה שלא יהיה. הדבר נכון גם לגבי להקות פופ ורוק עצמאיות. הקומסומולים האזוריים מנסים לקיים קשר עם הלהקות; הם מרשים להן להופיע וחולצים אותן מצרות שונות ומשונות מצד השלטונות. אך יחד עם זאת, אין הם מאפשרים להן להיעשות עצמאיות לחלוטין. לפני זמן לא רב דוכאה בדחפורים תערוכת ציירים עצמאיים; לעומת זאת, מדי פעם מתירים השלטונות לקיים תערוכות בבתים פרטיים, ולעתים אף מעמידים חדרים לרשות ציירים עצמאיים לצורך תערוכות קצרות־

מועד.

כאשר התפרסם במערב לקט סמיזדאט בשם ''מטרופול'', פרצה מהומה בברה''מ, אף על פי שלקט זה לא היה בבחינת כתב־עת פוליטי כלל, אלא הורכב כולו מיצירות שנדחו על־ידי כתבי־עת והוצאות לאור סובייטיים בעוון סטיה מהאסטתיקה של המציאות הסוציאליסט־ית. לאחר מכן הסיקו השלטונות את המסקנה הפשוטה והנבונה, שמוטב להרים מעט, מדי פעם, את המכסה מעל חקדו־הרותחת מאשר להסתכן בהתפוצצות קיטור. כהוכחה לכך, הותר הלנינגראד לאחרונה פרסומו החוקי של לקט שהכיל יצירות מפרי עטם של סופרים שאינם חברים באיגוד. הלקט יצא בתחילת השנה תחת השם ''קרוג''.

בזמן ישיבות הוועידה השמינית של איגוד הסופרים במוסקווה התרחשו מאורעות משמעותיים לא פחות בלנינגר־אד. שלושה אינטלקטואלים דתיים, שריצו תקופות מאסר במחנות עונשין, שוחררו מסיבות בריאותיות לפני תום גזר־דינם. לשני משוררים מלנינגראד נרמז, כי יותר להם לפרסם מהדורה קטנה של אוספי שיריהם על חשבונם. דבר כזה לא נעשה באופן חוקי בברה''מ מאז 1927. במפגשים ספרותיים פרטיים, שהתקיימו בידיעתם וברשותם של השלטונות, הוקראו יצירות בנושאים חסרי־תקדים: יצירות נטולות כל אידאולוגיה שהתמקדו במין ואירוטי־קה, שנוסחו בסגנון חדשני ובלתי־שגרתי, לתדהמתם של סופרים מיושנים יותר.

*

לכל מי שינסה להעריך את אופיים והיקפם של השינויים המתחוללים, ללא ספק, בחיי התרבות בברה''מ, השאלה הבסיסית היא זאת: האם תותר פעילות אמנותית ספונטנית, בלתי־מאורגנת, שלא במסגרת האיגודים? וכיצד תוגבל פעילות זו על־ידי השלטונות? קל לראות את העננים המעיבים על הרקיע הזוהר של השינויים הנוכחיים. בעיר טביליסי הסתיים לאחרונה משפטם של שני מוסיקאים, חברי הלהקה העצמאית ''פאנטום'', בגזר־דין של תקופת מאסר ארוכה. לאחרונה נגזר על אספן אמנות עצמאית, אוונגארדיסטית, בלנינגראד עונש מאסר שני. באביב השנה הודפסה בכתב־העת המוסקוואי ''פראוודה'' התקפה קשה על כתב־העת הפריזאי ''א־יה'', המפרסם יצירותיהם של ציירים עצמאיים החיים בברה''מ. יתר על כן, אמנים במוסקווה פוטרו בעבודתם וגוייסו לשרות צבאי.

גם המקרים שבהם הוחזרה פרספקט־יבה אמנותית נכונה על מה שהיה בעבר מעוררים אי־אמון, משום שהם בודדים כל־כך והעבר הנידון רחוק כל־כך. יהיה נפלא לראות שמדפיסים בברה''מ את ''רקוויאם'' מאת אחמאטובה, את ''אנחנו'' מאת זמייטין, ואת ''ד''ר ז'יוואגו'' מאת פסטרנאק. אך למה שלא יפרסמו גם את ''ארכיפלג גולאג'' מאת סולז'ניצין, את ''טיולים עם פושקין'' מאת סיניבסקי, או את ''רוסלאן הנאמן'' מאת ולאדימוב? עברו מאה שנה מאז הולדתם של חודאסביץ' וגומילב – ולכן מוכנים השלטונות הסובייטיים למחול להם על חטאיהם הפוליטיים. אך מה רע בפרסום יצירותיו של המשורר הרוסי הדגול יוסף ברודסקי בתוך ברה''מ – או אפילו בתוך לנינגראד עירו – בלי לחכות ליום ההולדת ה־100 שלו? אימרתו של פושקין ש''הם יודעים לאהוב רק את המתים'', עדיין נכונה לגבי צורת ההתנהגות של השלטונות הסובייטיים. כל מי שחי, מתפקד, ויוצר נשאר בגדר המפוקפק והבלתי־רצוי. בוועידת איגוד הסופרים, לא דובר אף קול אחד – גם לא הליברלי ביותר – בזכותם של יצירות ויוצרים ספרותיים מוחרמים בני־זמננו, ואף לא בזכות באלו שדוכאו לפני עשרים שנה בלבד.

*

המסקנה היא, איפוא, שאם כי ישנה ליברליזציה בחיי הספרות בפרט ובחיי האומנות בכלל, היא מתנהלת בזהירות ומלווה בחרדות; דומה, כי בכל אחד מצעדיה הכושלים היא נתקלת בהתנגדות מצד האגף הריאקציוני של ''מגיני־

האמנות'' בוועד המרכזי של המפלגה. לא קשה לדמיין לעצמנו את הפחדים והאיומים: ''אם נתיר את הרסן נקבל עוד סולז'ניצין, עוד משפט סינייבסקי־דניאל, ועוד כל מיני דיסידנטים''. ואם כן, הליברליזציה בסיבוב הנוכחי לא תהיה אמיתית ושלמה. לא יהיו הוצאות לאור פרטיות; לא יהיו סוכנויות עצמאיות לאמנות או לקונצרטים; לא תותר הרצועה מעל צוואר האמנים בברה''מ. השאלה היחידה היא, עד כמה יאריכו השלטונות את הרצועה בטרם תפקע סבלנותם לגבי אמן זה או אחר ויתחילו שוב לקצר אותה עד כדי חנק.

באחד מנאומיו אמר גורבצ'וב, כי האמנים הם אנשים מבוגרים, ועליהם להחליט לבדם, ללא רמזים־מסייעים מצד הממשלה, מה מותר ומה אסור. אך הוא לא הציע לפטור את האמנים מעונש על טעויות בהגדרת גבולות המותר. עדיין זוכרים כיצד, בעיצומה של ''ההפשרה'' המפורסמת, נבהל חרושצ'ב מחרות האינטליגנציה האמנותית והשמיע תרועה נסיגה. כך שאין לדעת היכן ומתי עלולים השלטונות הנוכחיים להיבהל ולפסוק: ''עד כאן''.

אין אנו באים לומר, כי אורך הרצועה על צוואר האמנים אינו משמעותי. החיים קלים יותר למי שקשור ברצועה כל־כך ארוכה עד שלא ניתן לראות את הקצה השני. ברור גם שלא יוכלו לשוב ולקצר את הרצועה לאותה המידה שהיתה בעבר. גם ברז'נייב וצ'רננקו לא הצליחו להנהיג מחדש את הפיקוח המושלם על התרבות, כפי שהונהג בזמנם של סטאלין וז'דאנוב.

זאת ועוד: גורבצ'וב הוא המנהיג הסובייטי הראשון, שאין לו ברירה אלא להתמודד עם הצורך בחיפוש פשרות, במדיניות הפנים והחוץ גם יחד. עד היום היתה המלה ''פשרה'', בהגדרתה הסובייטית, נרדפת ל''חולשה'' או ל''תבוסה''. אולם כעת – הודות, בין היתר, ללקחיה האיומים של צ'רנוביל – מבינים גם מנהיגי ברה''מ, כי פרושה של פשרה הוא חיפוש אחר פתרונות. ברור להם, כי עבר זמנו של אגרוף הברזל, וכי עליהם להגיע להתפייסות לשיתוף פעולה עם הרובד המשכיל של החברה.

החברה הסובייטית היום שונה ממה שהיתה בשנים שלאחר מות סטאלין. באותה תקופה עוד זכרה המודעות הקולקטיבית את הדיכויים הסטאליניסט־יים, את שנות האימה בפני ההרס הפיזי שאיים על כל אחד ואחד – משרי־ממשלה ועד למטאטאי־רחובות. אז ייחלה החברה לחיסולה של נחלת האימה הגדולה. חברי הקבוצות למען זכויות־אדם, שהיו בלתי־נוחות כל־כך לשלטונות, גילמו בתוכן את ציפיה לשלווה שלמדו במערכת החינוך הסובייטית ושלא ניתן לה להתגשם. בעשרים השנה מאז חרושצ'ב, גדל דור חדש בברה''מ. היום, גם האזרחים הצעירים ביותר רואים באידיאולוגיה קליפה ריקה ודוחה. הם אינם זוכרים את עידן החורבן הסטאליניסטי ואינם חשים פחד של ממש בפני השלטונות. בגישותיהם שולטת קשת רחבה של גוני אדישות – החל בציניות וכלה בספקנות ואירוניה. לא בכדי משקפות יצירותיהם של מחברים צעירים נימה מקטרגת הרבה פחות בשנים האחרונות; לא בכדי מעדיפים צעירים אלה לגלות ניכור מהמציאות ולהתרכז בבעיות אמנותיות טהורות. העובדה שרק שלושה סופרים מתחת לגיל 35 השתתפו בוועידת איגוד הסופרים, אינה מקרית כלל. עובדה זו מוכיחה לא רק את אי־רצונם של הוותיקים לפנות מקום לדורות הבאים, אלא גם את הסתייגותם של הדורות החדשים – כלומר, של נציגיהם הטובים ביותר – מהצטרפות לשורות אלה.

יותר מכל דבר אחר, האינטליגנציה האמנותית רוצה עתה את החופש לפעול כרצונה, להתבטא ביצירתיות, ולהשתחרר מהצורך בנקיטת עמדות ''בעד'' או ''נגד''. לו היו השלטונות מאפשרים לה לנשום בחופשיות, לפרסם, להציג, לקיים תערוכות, לנסוע מחוץ לברה''מ, ללא כבליהן של התחייבויות אידיאולוגיות (ברור לנו כי זהו רעיון אוטופי לחלוטין) – אזי ניתן היה לומר שבאמת ישנה ליברליזציה בחיי התרבות של ברה''מ.